శిల్పి గ్రంథమాలిక ప్రథమ కుసుమము

నా జీవిత యాత్ర

ప్రథమ ఖండము

టంగుటూరి ప్రకాశం

బాల్యం మొదలు పంచాశద్వర్షాలవరకూ
గడిచిన జీవితగాథ

౧౦. నరసింగపురం వీథి,
మౌంటురోడ్, మద్రాసు.

నివేదన

నేడు భారతజాతీయతా, ఆంధ్రజాతీయతా ఒడ్డులొరసి ప్రవహిస్తు న్నాయి. అందుచేత ఆంధ్రవాఙ్మయంలో ఒక నూతనోత్సాహం తొణికిస లాడుతూఉంది. అభ్యుదయపరమైన ఈసందర్భంలో మేము 'ఆంధ్రశిల్పి' అనే ఒక సచిత్రమాసపత్రికా, 'శిల్పిగ్రంథమాలిక' అనే ఒక గ్రంథమాలా ప్రారంభిస్తున్నాము.

'ఆంధ్రశిల్పి' ఆంధ్రవాఙ్మయానికీ, లలితకళలకీ, సంస్కృతికీ అభ్యుదయం అనుసంధించే పత్రిక. 'శిల్పిగ్రంథమాల' కూడా ఈ ఆశయాల తోనే నిర్వహించాలని మా నిశ్చయము. మా అదృష్టంవల్ల ఆంధ్రకేసరి శ్రీ టంగుటూరి ప్రకాశం పంతులుగారి 'నా జీవితయాత్ర' శిల్పిగ్రంథ మాలలో ప్రథమకుసుమంగా ప్రకటించే భాగ్యం కలిగింది.

ఆంధ్రకేసరి ఆగస్టు ఉద్యమసందర్భంలో కారాగార ప్రవాసరిలో ఉన్నప్పుడు, శైశవంమొదలు నేటివరకు గడిచిన 'స్వీయజీవితగాథా', ప్రజా బాహుళ్యానికి సరళంగా అవగాహన అయ్యే విపుల భగవద్గీతావ్యాఖ్యానమూ, ఈశావాస్య ప్రశ్న కఠోపనిషత్తులకి సరళప్రతిపదార్థాలూ, యోగసూత్రాల మీద ఒక స్వతంత్రగ్రంథమూ, ఇంకా కొన్ని రచనలూ సంతరించారు. ఇవన్నీ వారు జనసామాన్యానికి సుబోధకమైన వ్యావహారికాంధ్రంలో రచించారు.

మేము ఈ గ్రంథాలు మా గ్రంథమాలలో ప్రకటించే ఉత్సాహంతో వారిని సందర్శించినప్పుడు, వారు దానికి సాదరంగా అనుమతించి, మా ఉద్యమం ఆశీర్వదించారు.

రేపు ఆగస్టు ౨౩ కేవలం శ్రీ ఆంధ్రకేసరికి జన్మదినోత్సవమే కాదు. అది ఆంధ్రావని కంతటికీ పర్వదివసము. ఈ ఆనంద సందర్భంలో మేము బాల్యంమొదలు పంచాశద్వర్షాల వరకూ గఢించిన వారి స్వీయ జీవితగాథ ఆంధ్రులకు సమర్పిస్తున్నాము. అచిరకాలంలోనే మేము, వారి స్వీయ జీవితయాత్ర ద్వితీయ తృతీయ ఖండాలు, ఉపనిషద్వ్యాఖ్యలు మొదలైనవి క్రమక్రమంగా ప్రకటిస్తాము.

సుప్రసిద్ధకవిశేఖరులు శ్రీ శివశంకరశాస్త్రిగారిని 'నాజీవితయాత్ర'కి పరిచయవాక్యాలు వ్రాయమని ప్రార్థించాము. వారు వెంటనే మా ప్రార్థన మన్నించారు. వారికి మా కృతజ్ఞత. బి.ఎన్.కె. ముద్రణాలయాధిపతులు శ్రీ బి.నాగిరెడ్డిగారు సకాలంలో మాకీ గ్రంథంముద్రించినందులకు వారి యెడల కృతజ్ఞులము.

ఆంధ్రులందరూ మాఉద్యమం ప్రోత్సహించగలరని మా నమ్మిక.

మద్రాసు,
౨౨-౮-౪౬.

వి. ఆర్. చిత్రా.
పి. గణపతిశాస్త్రి.

పరిచయము

అమెరికా దేశీయుడు ఒకడు స్వీయచరిత్రకు Education అని పేరు పెట్టినాడు. ఆంగ్లేయ స్త్రీ My Apprenticeship అనీ, ఐర్ దేశీయుడు Summing up అనీ తమ చరిత్రలకు నామము లుంచినారు. వారి ఉద్దేశానుసారముగా ఆనామకరణము అనుగుణ మైనది. మన నాయకుడు ఆంధ్రకేసరి పూజ్యశ్రీ టంగుటూరి ప్రకాశం పంతులు "నా జీవితయాత్ర" అని స్వీయచరిత్రకు పేరు పెట్టడమువల్ల జీవితాన్ని యాత్రగా భావించినట్టు కనిపిస్తున్నది. ఒక దృష్టితో చూస్తే జీవితము యాత్రాప్రాయమే. కొందరు యాత్రికులు లక్ష్యశుద్ధితో బయలుదేరి గమ్య స్థానము చేరుతారు. చాలామంది యాత్రచేస్తూ అవాంతరవిషయాలలో అడుగు పెట్టడమూ, కొంతదూరము పోవడమూ, పక్కకు తిరగడమూ, కడకు గమ్యస్థానము చేరడమూ సంభవిస్తుంది. ప్రకాశం పంతులు ద్వితీయశ్రేణిలో చేరిన యాత్రికుడు. నలుగురితోపాటు జీవయాత్ర ప్రారంభము చేసినప్పటికీ క్రమేణ నాయకుడై ఆఖరుకు ఆంధ్రకేసరి అయినాడు.

పూవు పుట్టగానే పరిమళము అన్నట్టు పంతులు బాల్యమునుంచీ ప్రముఖుడే. పల్లెపట్టునగాని, పట్టణాలలోగాని, ప్రధాననగరములోగాని, చివరకు పరదేశములో గాని ఆయన ప్రాముఖ్యము ఎప్పుడూ ప్రకట మవుతూనే ఉన్నది. సహజముగానే దృఢగాత్రు డైన వానికి బుద్ధివైభవము తో డైనప్పుడు ప్రాముఖ్యము కలగక తప్పదు. కృష్ణానదికి దక్షిణమున రాతిభూమిలో పుట్టుక, సావాసగాండ్లతో సాముగరిడీలు, స్వచ్ఛందవృత్తి, అనూచానసంపదనుబట్టి ఆరువేలనియోగికి సంక్రమించే

...

సహజదర్పము, ప్రథమములో సౌఖ్యము, అనంతరము అర్థనాశము, అధికకష్టములు, ఆత్మోద్ధరణవాంఛ—ఇవి అన్నీ కదంబప్రాయము అయి పంతులు అద్భుతవ్యక్తి అయినాడు. దుఃఖాభిభూతుడు కానివాడు ధీరుడు కాలేడు. ఆదినుంచి నేటివరకు ఆంధ్రకేసరికి వివిధవ్యధలు కలుగుతునే ఉన్నవి. అందుచేతనే అంతటి ద్రఢిమ ఏర్పడి అంతరాయములలో ఆయన ప్రముఖుడే కాని పరాఙ్ముఖుడు కావడము లేదు.

మొన్న మొన్నటికివరకు ఆంధ్రుడికి సంపన్నన్యాయవాదే గణ్యుడు. అందుచేతనే ఆనాడు పంతులు న్యాయవాదవృత్తిమీద మనసు పోయి మదరాసు లా కాలేజీలో చదవడమూ, రాజమహేంద్రవరములో వకీలుగా ఉండడమూ సంభవించినది. ఊర్ధ్వదృష్టి ఉన్నవాడు ఊరుకో లేడు. ఆయన ఉత్త ప్లీడరుగా ఉండక న్యాయవిద్యలో ప్రశస్తమైన బారిష్టరు పట్టము తెచ్చుకొని రాజధానికే పోయి నిరుత్సాహచ్ఛాయ దగ్గరకు రానీయక ధైర్యముతో అడ్డంకులను అన్నిటినీ ప్రతిఘటించి అన్నివిధముల ప్రాభవము పొందినాడు. సడలని పట్టుదల వల్లనే జయము సమకూరుతున్నది.

అభిమానవంతుడు, ఆత్మోద్ధరణాభిలాషి, అన్యజనలక్ష్యము లేనివాడు, అగ్రగణ్యుడు అయినప్పటికీ ప్రకాశ ప్రధాని బాల్యములో పడిన అవమానములు, అనుభవించిన కష్టములు, చేసిన చిలిపిపనులు, శృంగార చేష్టలు దాచిపెట్టకుండా నిజముగా ఉద్ఘాటించినాడు. సహజముగా స్వచ్ఛబుద్ధి కలవారు, ధైర్యస్థైర్యములు ఉన్నవారూ ఉన్నది ఉన్నట్టుగా సత్యము చెప్పగలరు. పంతులు ప్రకటము చేసినవిషయములు ఆయన మీద ఆదరము కలిగించడమే కాక అన్యులకు ఆదర్శముకూడా అవుతవి. కృతజ్ఞతామాధుర్యము "జీవితయాత్ర"లో చాలాతావుల వెల్లివిరిసింది, ప్రత్యుపకారపరిమళము బహుస్థానాలలో వాసించినది.

పురుషపుంగవము ఆత్మలాభముతో సంతుష్టి చెందక అన్య క్షేమము ఆకాంక్షిస్తుంది. ఉత్తముడు దేశసౌభాగ్యముకోసము నిజశక్తులు వినియోగిస్తాడు. దేశసేవ వివిధవిధాల జరుగుతుంది. ఉత్తేజకములైన ఉపన్యాసములవల్ల గాని, ఉత్తమపత్రికా నిర్వహణమువల్ల గాని, ఉదారాచరణవల్ల గాని పురుషుడు కర్మవీరుడు కాగలుగుతాడు. పంతులు వీ టన్నిటిలో పరిశ్రమ చేసి కలికాప్రాయముగా అంతర్నిహితమైన దేశభక్తిని కమనీయకుసుమముగా వికసింపజేసినాడు. మహాపురుషుల సాంగత్యమువల్లను, సహజప్రతిభవల్లను ఆంధ్రకేసరికి పంచాశద్వర్ష ప్రాంతములో జీవయాత్రలో లక్ష్యము గోచరించింది.

ఈ గ్రంథములో వివృతమైన వ్యక్తికీ, నాకు సుపరిచితమైన మూర్తికీ వ్యత్యాసము కనపడడము లేదు. ఆయనమాటలవలెనే ఇందులో పలుకులుకూడా లేటలు. రచన సానపెట్టిన రత్నమువలె రమణీయము. విస్తరించి విశేషములు చెప్పినట్లయితే మరింత దీప్తి కలిగేది. తాత్పర్యార్థము తలపోసినట్టయితే కథానాయకుడు ఆంధ్రకేసరి అని అన్వర్థము అవుతుంది.

ఇతి శివమ్!

సాహితీ సమితి, తెనాలి,
౧౯౪౭ ఆగసు ౨౦.

శివ శంకర శాస్త్రి

అనుక్రమణిక

నివేదన

పరిచయము

పూర్వగాథ

౧

మా ముత్తాతలనాడు స్వగ్రామం ప్రస్తుతం ఒంగోలుతాలూకా టంగుటూరు. మా ముత్తాత నరసరాజుగారు టంగుటూరు గ్రామానికి కరిణీకం చేస్తూ మంచి ఆస్తిపాస్తులు సంపాదించారని వినికిడి. ఆయన కాలంలోనే మాకు టంగుటూరుకి ఆరుమైళ్ళ దూరంలో వెంకటగిరి రాజాగారి ఎస్టేటులో ఉన్న వల్లూరు గ్రామంలో సుమారు ౪౦,౫౦ ఎకరాల భూవసతి ఉండేది. వల్లూరు, టంగుటూరికీ ఒంగోలుకీ మధ్య మద్రాసు కలకత్తా ట్రంకురోడ్డు మీద ఉండే గ్రామం.

నరసరాజుగారి కాలంలో ఆయనకి వెంకటగిరి సంస్థానంలోనూ, ఆ చుట్టుపక్కల గ్రామాల్లోనూ విశేషం పలుకుబడి ఉండేది. వారు పేరు ప్రఖ్యాతులతో గౌరవంగా కాలక్షేపం చేసేవారు. ఆయనకి అప్పాస్వామి, నరసరాజు అని ఇద్దరు కుమాళ్ళు ఉండేవారు. ఆ రోజుల్లో నియోగి కుటుంబాలు కరిణీకం వగైరాలతో లౌక్యజీవనం చేస్తూ గ్రామపాలకత్వం వహిస్తూ ఉండేవి. అందుచేత మా ముత్తాతగారు, అప్పాస్వామి టంగుటూరులో కరిణీకం చేసుకుంటూ అక్కడే నివసించడానికి, ఆయన తమ్ముడూ మా తాతగారూ అయిన నరసరాజుగారు వల్లూరులో కాపరం చేస్తూ, కరిణీకమూ దానితోబాటు భూములూ చూసుకుంటూ జీవయాత్ర

చేయడానికిన్నీ నిర్ణయించారు. ఆ ప్రకారంగా మా తాతగారు వల్లూరు రావడం తటస్థించింది. అందుచేతనే టంగుటూరు ఇంటి పేరు అయినా మా గ్రామం వల్లూరే అని చెప్పవలసివస్తుంది.

వల్లూరులో మా తాతగారు పెద్ద నాలుగిళ్ళ భవంతి ఒకటి కట్టారు. ఆయనకి నలుగురు కుమాళ్ళూ, ఇద్దరు కుమార్తెలూ జన్మించారు. వాళ్ళ పెద్దవాళ్లి ప్రయోజకులైనతరవాత, ఆయన ఆ భవంతి కెదురుగానే ఉండే ఒక పూరింట్లో కాపరం ఉండేవారు. నేనైతే ఆయన్ని ఎరగను. మా నాయనమ్మ సావిత్రమ్మగారిని, ఆవిడచెల్లెలు ఆదెమ్మగారినీ ఎరుగుదును. మా తాతగారినిగురించి నే నెరిగిన దల్లా ఆయన తాలూకు పాత రికార్డులు. మేదరతడకలతో పంజేరం కట్టి, దానిపైన తోలుతో బిగించిన పెద్ద కావిడిపెట్టెలవంటి పెట్టెల్లో ఆ రికార్డు లన్నీ ఉండేవి. మా అవ్వ లిద్దరూ పాడి సమృద్ధిగా చేస్తూఉండేవారు. మా తాతగారు ౭౫ సంవత్సరాలు పైగా సంపూర్ణమైన జీవితంగడిపి కీర్తిశేషు లయ్యారు.

మా తాతగారికి మా తండ్రులు నలుగురు. వారి నలుగురిని నేను కొంచెం ఎరుగుదును. మా పెత్తండ్రిగారైన రాఘవయ్యగారు కొంతకాలానికి భార్యాపుత్రులతోసహా కుటుంబంతో సంబంధం ఒదులుకుని తిరపతి వెళ్ళిపోయారు. రెండో ఆయన రామస్వామిగారు; ఆయన సంగీతసాహిత్యాల్లో మంచి ప్రవేశం కలవారు; తరుచుగా వీణాకుతో తమలపాకులు నములుతూ సంగీతసాధన చేస్తూ ఉండేవారు. మూడో ఆయన అప్పాస్వామి; ఆయన తాతగారి తాలూకు కరిణీకం చేపట్టి

గ్రామపాలకత్వం సాగిస్తూ ఉండేవారు. మా తండ్రిగారైన గోపాలకృష్ణయ్య గారు వ్యవసాయంపని చూస్తూ ఉండేవారు. మా తాతగారి మరణానంతరం మా తండ్రులు నలుగురూ ఇల్లూ, ఆస్తీ పంచుకుని వ్యష్టిగా అనుభవిస్తూ కార్యకలాపాలు వచ్చినప్పుడు సమష్టిగా వ్యవహరిస్తూ ఉండేవారు.

అంతకు పూర్వపు సంగతులు నాకు అంతగా తెలియవుగాని, మా మేనత్త లిద్దరిలో పెద్దామె పార్వతమ్మగారు, చిన్నతనంలో వైధవ్యం పొంది ఇంట్లోనే ఉండి మా కందరికీ కంటికి రెప్పలా ఉండేది. ఆమె చెప్పిన విషయాలవల్లనే నాకు మా పూర్వుల విషయం తెలిసింది. ఆ కాలంలో పండగలూ, పర్వాలూ వచ్చినప్పుడు, మా అమ్మగారూ, మా పెత్తల్లులూ అంతా కలిసి, పండుగలు చేసుకుంటూ వినోదాలతో కాలక్షేపం చేస్తూ ఉండేవారు. అంతే కాకుండా పని అవసరం అయిన సమయాల్లో పొలాలకికూడా వెళ్ళి వ్యవసాయపు పనిపాటల్లో పాల్గొనేవారు. ముఖ్యంగా దూడలకి గడ్డి సేకరించడం వాళ్ళ అభిమానవిషయం.

మా రెండో మేనత్తగారైన నరసమ్మగారికి అప్పట్లో అద్దంకి పరగణా ఉత్తరఖండంలో చేరిన కొరిసపాడు గ్రామంలో వివాహం చేశారు. ఆవిడికి నరసింహం, నారయ్య అని ఇద్దరు కుమాళ్ళు.

మా తండ్రిగారు, సుమారు ౩౦ వ ఏట కనపర్తిగ్రామం శివారు వినోదరాయుడుపాలెంలో కనపర్తి కామాక్షమ్మగారి ఏకపుత్రిక సుబ్బమ్మ గారిని వివాహం చేసుకున్నారు. ఆమెవల్ల ఆయనకి సంతానం ఆరుగురు. అందులో మొదటి ఇద్దరూ ఆడవాళ్లు; మూడోసంతానం నేను; నా తరవాత

శ్రీరాములు; అతని తరవాత అన్నపూర్ణ అనే ఆడపిల్ల. ఆమె సుమారు ౧౩ సంవత్సరాలు జీవించి, వివాహం అయిన తరవాత చనిపోయింది. ఆమె తరవాత మా నాయనగారు చనిపోయిన రెండు మాసాలకి జానకిరామయ్య జన్మించాడు. ఈ సందర్భంలో మా తండ్రిగారి జీవితాన్ని గురించీ, నేను స్వయంగా ఎరిగినంతవరకు ఆ కాలంలో ఉండే జీవిత వ్యవహారాలనిగురించీ కొంచెం వ్రాస్తాను.

మా తండ్రుల్లో మొదటి ఆయన రాఘవయ్యగారు తిరపతి వెళ్ళి పోయినట్లు లోగడ వ్రాశాను. తరవాత కొంతకాలానికి మిగిలినవారు వల్లూరులో ఉన్న ఇల్లూ, భూములూ పంచుకుని కాలక్షేపం చేశారు. క్రమంగా మా తండ్రు లందరికీ కుటుంబాలు పెరిగిపోయి, భూమిమీద వచ్చే ఆదాయాలతో జీవనం చెయ్యడం సాధ్యంకాని రోజులు వచ్చాయి. నా పుట్టుకకిపూర్వమే అల్లాంటి నిక్కచ్చి కనిపించింది. మా తండ్రిగారు, ఆ ఆదాయంలోనే నా అప్పగారిద్దరి వివాహాలూ చేశారు. వారిద్దరినీ మంచి సంప్రదాయమూ, భూవసతీ కలిగిన కుటుంబాలలో ఇచ్చి వివాహం చేశారు.

ఆ కాలంలో వాళ్ళ జీవితాలు మంచి హుందాగానూ, గంభీరంగానూ, నిగ్రహంతోనూ గడిచిపోయేవి. కుటుంబాల్లో అన్యోన్యప్రేమాతిశయాలు చాలా ఎక్కువగా ఉండేవి. ఆస్తిపాస్తులలో వ్యష్టిగా ఉన్నా, ప్రేమానుబంధాల్లో సమష్టిభావమూ, ఏకతా ప్రతి నిమిషమూ కనబడుతూ ఉండేవి. జీవితావసరాలు కలిసి పంచుకుని అనుభవించే లక్షణం ఒక పవిత్రతగా భావింపబడేది. ఈనాడు మన కళ్ళఎదట కనబడే స్వార్థం

ఆ రోజుల్లో అంతగా కనబడేదికాదు. సుమారు అర్ధశతాబ్దం పైనాటి ఆ రోజుల సంగతి తలుచుకుంటే, నాకు, అది అంతా ఒక స్వప్నంలా తోస్తుంది.

మనుష్యుల్లో ఉండే ప్రేమాతిశయాలు గంభీరంగా కనబడేవి. ఆనాడు మనుష్యులికి కావలసిన వస్తువిశేషాలు కూడా బహుస్వల్పమే. మా తండ్రు లందరూ దేశంలో తయారైన నూలుతో అక్కడి సాలెవాళ్లు తయారుచేసిన బట్టలే కట్టుకునేవారు. ౧౨౦౨ వగైరా మల్లుల భ్రమలు అప్పటికి లేనేలేవు. నే నయితే స్వయంగా ఎరగను; కాని, మా అమ్మగారు చెప్పిన దానిని బట్టి చూస్తే మా యిళ్లల్లో కదుదుకవ్వాలు ఆడడం వల్లనే లేమి అనేది లేకుండా ఉండింది. ఈ నాడు మట్టిపాత్ర లంటే ఐశ్వర్యవంతులం అనుకునేవాళ్లు చాలా న్యూనతగా చూస్తారు. ఆ కాలంలో గౌరవకుటుంబాల లెక్కలో ఉన్న మా యిళ్లల్లోకూడా మట్టిపాత్రల్లోనే వంటకాలు జరిగేవి. ఆనాటిజీవితంలో విశేషం ఏమిటంటే, నాణెం ఎంత సకృత్తుగా కనిపించినా, జీవితావసరాలు, మర్యాదలు ఎంత మాత్రమూ లోపించేవి కావు. కుటుంబం ఎంత పెద్దదైనా, పండుగలూ, పబ్బాలూ వచ్చినప్పుడు, కూతుళ్లు, అల్లుళ్లు, కోడళ్లు అంతా కలిసి వేడుకలు చేసుకోవడమూ, అంతా సాలెవాళ్లు తయారుచేసి ఇచ్చిన నూతనవస్త్రాలు ధరించడమూ 'ఇది లోటు' అనే మాట లేకుండా తృప్తిపడడమూ ఉండేది. ఇందులో బంధుమర్యాదలు, స్నేహమర్యాదలు కూడా లోట్లు లేకుండా జరుగుతూ ఉండేవి. ఈనాటి పద్ధతులతో పోల్చి చూసుకుంటే ఆరోజుల్లో

జీవితమే పరిపూర్ణమైనదనీ సుఖప్రదమైనదనీ తోచక తప్పదు. గతించిన రోజులన్నీ మంచివిగానే తలవడం లోకంలో ఉన్నదే. అందులోనూ ఆరోజుల సంగతి తలుచుకుంటే "సత్యయుగం అంటే అదేనా?" అనిపిస్తుంది.

ఇంతటితో మా పూర్వులగాథ విరమించి స్వీయగాథకి వద్దాము. నేను పుట్టిన తేదీ నాకు సరిగ్గా తెలియదు. నాదగ్గిరఎక్కడా ఏవిధమైన ఆధారాలూ,—అంటే జాతకం వగైరాలు, లేవు. నేను పుట్టినప్పుడు మా నాయనగారు నాజాతకం వ్రాయించినట్లు తెలిసింది. కాని నాకు జ్ఞానం వచ్చి నేను దాన్ని సంపాదించడానికి ప్రయత్నం చేసేసరికి జాతకం వ్రాసిన దైవజ్ఞుడు పిల్లుట్ల పిచ్చయ్యగారు మరణించడంచేతను మేము దేశాంతరాలు పట్టి ఉండడంచేతనూ, అది లభ్యమయింది కాదు. తరవాత నా పుట్టినతేదీ అవసర మైనప్పుడు మా అమ్మగారితో సంప్రతించగా నిర్ధారణయిన సంవత్సరం ౧౮౭౨. ఆ సంవత్సరం సరిఅయినదే అనడానికి తరవాత అనేకనిదర్శనాలు కనిపించాయి.

అప్పటికి మా ఇద్దరు అక్కగార్లకీ కొంచెం ఆదాయం వచ్చింది. వాళ్ళిద్దరికీ వయస్సు తేడా నాలుగు సంవత్సరాలు. నాకూ మా రెండో అక్కగారికీ వయస్సుతేడా నాలుగు సంవత్సరాలు. అంతే కాకుండా మా అన్నదమ్ములకీ అక్కచెల్లెళ్లకీ ఒక్కొక్కరి మధ్య వయస్సు తేడా సరిగ్గా నాలుగు సంవత్సరాలు. నాకు సుమారు నాలుగైదు సంవత్సరాల వయస్సుండగా ధాత సంవత్సరం నాటి దారుణకాటకం వచ్చింది. ఆ కరువు

సంగతి నాకు బాగాతెలుసును. అప్పటికి మా అప్పగార్లిద్దరికీ జరిగిన వివాహాలు నే నెరుగుదును. అందుచేత ౧౮౬౨ వ సంవత్సరమే స్థిరమైన జన్మసంవత్సరంగా నిర్ధారణ చేసుకోవచ్చును.

నేను ౧౮౬౨ వ సంవత్సరంలో కనపర్తిగ్రామంలో మా మేన మామల ఇంట్లో జన్మించాను. నేను పుట్టిన తరవాత ఒక సంవత్సరం పాటు అక్కడే ఉండి, వల్లూరు వచ్చినట్లు మా అమ్మగారివల్ల వినికిడి. నేను పుట్టిన రెండుమూడు సంవత్సరాలకి దేశంలో అనావృష్టి అధికమై మా నాయనగారికి వల్లూరు భూములవల్ల వచ్చే ఆదాయంతో కుటుంబపోషణ దుస్తరం అనిపించింది. దానివెంట ధాతసంవత్సరపు కరువు. ఇక చెప్పే దేముంది? ఆయనకి ఇంకొక ఉపజీవనం సంపాదించా లనే సంకల్పం కలిగింది. ఆరోజుల్లో మా నాయనగారితోనూ మా పెద్దమేనత్తగారి తోనూ ఆ పొలాల్లో తిరుగులాడడం నా కిప్పటికీ జ్ఞాపకం ఉంది. కరువు రోజుల్లో ఆహారం తక్కువైనప్పుడు మా మేనత్తగారు ఆకుకూరలు ఎక్కువగా సంగ్రహించి అన్నంకన్న ఆకుకూరలు ఎక్కువగా పెట్టడం కూడా నాకు జ్ఞాపకం ఉంది,

నాకు ౫ ఏళ్లు వచ్చేవరకూ మా నాయనగారుఅతికష్టంగా కాలక్షేపం చేశారు. ఈ కాలంలోనే నా అప్పగార్ల వివాహాలు, నాకు ఉపనయనమూ కూడా చేశారు. ఉపనయనంనాటికి నా కింకా ౫ ఏళ్లు పూర్తికానట్టు మా అమ్మగారు చెప్పింది. నాకు ఇంచుమించుగా ౫ ఏళ్ళు వెళ్లగానే ఉపనయనం చేసినట్లు ఆమె చెప్పింది. ఉపనయనం విషయంలో

నాకు జ్ఞాపకం ఉన్న దల్లా అరుగుమీద కూర్చోపెట్టి సంధ్యావందనం చెప్పడం! మా పురోహితు లైన పిల్లుట్ల చెంచయ్యగారు ఎంతో కష్టంమీద నన్ను అరుగుమీద కూర్చోపెట్టి సంధ్యావందనం చెప్పేవారు.

ఇక అప్పటి చదువువిషయం. నా అక్షరాభ్యాసం వల్లూరులో వెంకటప్పయ్య అనే ఆయన వీధిబడిలో. ఆయన నాకు ఓనమాలు నేర్పిన ఆదిగురువు. ఆయనవిద్యే నాకు మొదటి పునాదిరాయి. అయితే ఆ యన శుశ్రూషవల్ల ఇప్పటికీ నాకుజ్ఞాపకం ఉన్నవి ఆనాటితొడపాయసాలు! ఆయన చదవకపోతే చర్మం ఊడి చేతుల్లోకి వచ్చేటట్లు పట్టేవాడు! అంతే కాకుండా నన్ను బడికి పంపడానికి మావాళ్ళు పడిన పాట్లుకూడా నాకు కొంచెం జ్ఞాపకం ఉన్నాయి. చేతులూ కాళ్ళూ కట్టి ఈడ్చుకువెళ్ళి బడిలో వెయ్యడమూ, నేను ఆ బంధనాలు తెంచుకోవడమూ కూడా నాకు బాగా జ్ఞాపకం! నా వీధిబడిచదువు వల్లూరులో కొంతవరకు అయిన తరవాత కుటుంబనిర్వహణం కోసం మా నాయనగారు వేరోక గ్రామానికి మారదలచుకుని నన్ను అద్దంకిగ్రామంలో మా పెద్దబావగారైన పోతూరి నరసింహంగారి వద్ద అప్పజెప్పారు.

ఆయన ఆ గ్రామంలో వీధిబడి నడుపుతుంటూ గౌరవంగా కాలక్షేపం చేస్తూఉండేవారు. ఆ బ్రాహ్మడు నాకు పునాదికట్టుదిట్టంగా చదువు చెప్పాడు. కాని ఆ చదువుకోసం ఆయన నాతో పడ్డ బాధ నాకు తెలియాలి; ఆ పరమేశ్వరుడికి తెలియాలి! అల్లా నన్ను పెద్దఅల్లుడిదగ్గిర చదువుకి అప్పజెప్పి మా నాయనగారు వెంకటగిరిసంస్థానంలో ఉద్యోగసంపాదన

కోసం వెళ్ళారు. ఆయన అక్కడ ఎందరో ప్రముఖుల్ని ఆశ్రయించి చిట్టచివరికి నాయుడుపేట దగ్గిర సువర్ణముఖి నదిఒడ్డున మేనకూరుజంటు పారుపత్యందారు ఉద్యోగం సంపాదించారు. పారుపత్యందారు అంటే ఈ రోజుల్లో సమ్ముద్దారు అన్నమాట. ఆ రోజుల్లో ఆయన జీతం ఎనిమిది రూపాయలు. ఆయన, కుటుంబం వల్లూరులో ఒదిలివేసి, రెండు సంవత్సరాలపాటు ఆ ఊళ్ళో కష్టపడి ఉద్యోగం చేశారు.

రెండు సంవత్సరాలు అయిన తరవాత కుటుంబం నాయుడుపేట పంపించారు. అప్పటికే అద్దంకిలో నా వీధిబడిచదువైపోయి ఇంగ్లీషు చదువు ప్రారంభానికి నాయుడుపేట చేరాను. అప్పటికే నాయుడుపేటలో ఒక ఇంగ్లీషుస్కూలు ఉండింది. మా తమ్ముడు శ్రీరాములూ, నేనూ ఆస్కూల్లో చేరాము. మా నాయనగారు మా చదువుకోసం నాయుడుపేటలో ఉండి, మేనకూరు మొదలయిన గ్రామాల పని చూస్తూ ఉండేవారు. ఆరోజుల్లో శివిస్యావసూళ్ళు ధాన్యాదుల్లోనే జరుగుతూ ఉండేవి. నేను మా నాయనగారితో అప్పుడప్పుడు గ్రామాల్లోకి వెడుతూఉండడం కూడా జరిగేది. అల్లాంటప్పుడు రైతులు పిల్లవాడు వచ్చాడని మెహనతుగా రూపాయీ, అర్ధా బహుమతీగా ఇచ్చేవారు. నేను అవి అన్నీ ఒక డబ్బాలో జాగ్రత్తపెడుతూ ఉండేవాణ్ణి. పెద్దపెద్ద దస్త్రాల ముందు కూర్చోపెట్టి ఆయన అప్పుడప్పుడు నాచేత లెక్కలు కూడా వ్రాయిస్తూ ఉండేవారు.

అప్పట్లో వెంకటగిరిసంస్థానంగురించి కొంచెం వ్రాస్తాను. ఆరోజుల్లో వెంకటగిరిసంస్థానం ఉత్తరఖండం, దక్షిణఖండం అని

రెండు భాగాలుగా ఉండేది. ఒక్కొక్క ఖండానికి ఒక్కొక్క పేష్కారు అధిపతి. పేష్కారు కింద అమల్‌దారు అని ఒక ౩౦ రూపాయల ఉద్యోగి ఉండేవాడు. ఆయన కింద మా నాయనగారు పారుపత్యందారు ఉద్యోగం చేసేవారు. ఈ సంస్థానంలో అప్పటికే తక్కువజీతాలు, లంచగొండితనం, ఆశ్రయింపులు, ఉద్యోగం నిలకడ లేకపోవడం, మొదలైనవి ఉంటూఉండేవి. ఆ రోజుల్లో బి. ఏ. పరీక్షలో ఉత్తీర్ణత పొందడం అంటే ఘనమైన మాట! అప్పట్లో నారాయణస్వామిచెట్టి అనే ఆయన బి. ఎ. అయి, పేష్కారుఉద్యోగంలో ప్రవేశిస్తే ఆయనకి బి. ఎ. నారాయణస్వామిచెట్టి అనే పేరు వచ్చింది. ఇల్లాంటి సంస్థానంలో మా నాయనగారు రెండుసార్లు ఉద్యోగం పోగొట్టుకుని మళ్ళీ అనేకమైన ఆశ్రయింపులు ఆశ్రయించి ఉద్యోగం సంపాదించుకున్నారు.

నాయుడుపేటలో నా చదువునిగురించీ, జీవితాన్నిగురించీ కొంచెం విస్తరించి వ్రాస్తాను. నాయుడుపేటలో ఒక గవర్నమెంటుస్కూలు ఉండేది. అందులో ఫస్టు, సెకండు, థర్డు, ఫోర్తు, అప్పరుఫోర్తు అని అయిదు క్లాసు లున్నట్లు జ్ఞాపకం. ఆ క్లాసుల్లో బ్రాడ్‌షారీడర్లు చదువుతూ ఉండేవాళ్లం. ఆరోజుల్లో ఇంగ్లీషు తెలుగు వగైరాలతోబాటు ఉర్దూ కూడా చెబుతూ ఉండేవారు. నేను ఆలీబేగ్ అనే ఒక సాహెబుల కుర్రవాడితో కలిసి ఉర్దూ చదవడం జ్ఞాపకం ఉంది. నాయుడుపేటలో చదువుకునే రోజుల్లో నేను బుద్ధిమంతుణ్ణి అనిపించుకున్నా నని చెప్పవీలు లేదు. వయస్సు ఎంతో లేకపోయినా, స్కూలులో ఉన్న అల్లరి పిల్లలలో మనపేరు మొదటిదిగా ఉండేది.

నాకు, ఎక్కడికి వెళ్లినా రెండురకాల మిత్రుల స్నేహాలు తటస్థ పడుతూ ఉండేవి. పరమపోకిరీల స్నేహం ఒకవైపున: బుద్ధిమంతులు, సంపన్నగృహస్థులు, విద్యావంతులు మొదలైన పెద్దవాళ్ల స్నేహం రెండోవైపున: కానూరి రంగడు అని ఒకడు ఉండేవాడు. అతని అసలు పేరు రంగారావు. అతను మాధ్వుడు. అతనితో మొదటిస్నేహం సాము, గరిడీ, కుస్తీలు, చెడుగుళ్లు మొదలైన వాటిల్లో. అత నొక చిత్రమైన మనిషి. రోజూ అతను సువర్ణముఖిఒడ్డున ఉండే ఆంజనేయ స్వామికి కోడిగుడ్లు నైవేద్యం పెట్టి ఆప్రసాదం అందరికీ ఇస్తూండే వాడని ప్రతీతి. చాలామంది "అతను దుర్మార్గుడు; చదువూ సంధ్యా లేని వాడు; అల్లాంటి వాడితో నీకు స్నేహం ఏమి?"టని నన్ను మంద లించేవారు. నాకు అతని స్నేహంవల్ల అలవా టయినవి బడిపిల్లలిని ఏడిపించడం, వాళ్లపుస్తకాలు పారవెయ్యడం, ఉపాధ్యాయుల్ని ఉడికిం చడం మొదలైన ఘనకార్యాలు!

ఒకసారి పుదూరు సుబ్రహ్మణ్యయ్యరు అనే మాష్టరుగారు బోర్డువైపు తిరిగి లెఖ్ఖలు చెబుతూ ఉండగా నేను వేళ్లాడుతూ ఉన్న ఆయన గోచీ కుర్చీకి కట్టాను. దాంతో బెత్తాలదెబ్బలు, మొట్టికాయలు మొదలయిన శిక్ష లన్నీ సంపాదించాను! అంతేకాదు: నన్ను స్కూలు లోంచి డిస్మిస్ చేశారు. ఈ సంగతి మా నాయనగారికి తెలిసి ఆయన ఆ రోజుల్లో అక్కడ డిప్యూటీకలెక్టరుగా ఉండే అడక్కి నారాయణరావుగారి నాశ్రయించగా, ఆయనదయవల్ల మళ్లీ స్కూల్లో ప్రవేశించాను.

కాని మరి కొద్దిరోజులకే ఇంకొక తవ్వాయి వచ్చింది. అప్పట్లో అల్లాడి ఆదెయ్యకొడుకు సూర్యనారాయణ అప్పర్ మిడిల్ క్లాసు చదువుతూ ఉండేవాడు. అతను నన్నేదో తిరస్కారంగా మాట్లాడి కొట్టేసరికి నేను అతని ఇంగ్లీషు టెక్స్టుపుస్తకం ఎత్తుకుపోయి స్వర్ణముఖి ఒడ్డున ముక్కలు ముక్కలుగా చింపివేశాను. ఆ చింపడం నా వెనకాలే ఉన్న యానాది వాడొకడు చూసి, నేను చింపి పారవేసిన కాగితం ముక్కలన్నీ తెచ్చి నా వెనకాలే స్కూల్లో అప్పజెప్పాడు. దానిఫలితంగా నాకు మళ్లీ బెత్తం ప్రహారణాలు జరిగించి డిస్మిసు చేశారు. తిరిగి ఆ డిప్యూటీ కలెక్టరుగారి మూలంగానే ఆ స్కూల్లో పునఃప్రవేశం లభించింది.

ఈ సారి ఆయన నన్ను ఇంటికి పిలిపించి "ఎందు కల్లాంటి తప్పుపని చేశా?" వని అడిగారు. నేను నిర్భయంగా ఉన్నది ఉన్నట్లు చెప్పాను. ఆ క్రితం రోజున అతను నన్ను కొట్టాడనీ, అతను నాకన్న పెద్దవాడవడంచేత మళ్ళీ కొట్టలేననీ, కాబట్టి నాపగ తీర్చుకోడానికి ఈపని చేశాననీ చెప్పాను. దాంతో ఆయన నన్ను మందలించి మళ్లీ స్కూల్లో ప్రవేశపెట్టాడు. నాకు ఒకవంక ఇల్లాంటి అల్లరిస్నేహాలున్నా రెండోవంక పెద్దవాళ్ళతో స్నేహాలు కూడా ఉండేవి. అప్పుడు నరసింహరాజు అనే ఒకాయన బి. ఏ. చదువుతూ ఉండేవాడు. ఆయనతో స్నేహం చేస్తూ అనేకవిషయాలు నేర్చుకుంటూ ఉండేవాణ్ణి. ఆయన తరవాత సబ్ జడ్జీ పని కూడా చేశాడు. మొత్తం మీద అల్లరికి ప్రఖ్యాతి పొందుతూ, చదువు సాగించాను. ఏవైనా వస్తువులు కావలిస్తే, అవి

ఉన్నవాళ్ళదగ్గిర లాక్కోవడమూ, వాళ్లు మా అమ్మగారిదగ్గిర ఫిర్యాదులు వేయడమూ జరుగుతూ ఉండేవి. ఇల్లాంటి తవ్వాయి లెన్నో ఆ ఇల్లాలు తీర్చింది!

నేను దండీలు, కుస్తీలు మొదలయిన తాలింఖానా వ్యవహారాల్లో అప్పటికే ముందంజ వేశానని ఇదివరకే చెప్పాను. దేశంలో అప్పటికే క్రికెట్టు ఆట ప్రవేశించింది. ఆ ఆటలో కూడా నేను ప్రవేశం కల్పించుకున్నాను. ఆ కాలంలో వెంకటగిరి రాజాగారి ఏనుగులు వేసవికి సువర్ణముఖి దగ్గిర తోటల్లో విడిసిఉండేవి. నేనూ కొంతమందీ కలిసి మావటివాడికి కానో అర్ధణో ఇచ్చి ఆ ఏనుగు లెక్కి షికారులు కొట్టేవాళ్ళము. తరుచు ఆ సువర్ణ ముఖి ఇసకతిన్నెల్లోకి తినుబండారాలు పట్టుకుపోయి, అక్కడ ఒకటిరెండు రోజులు మకాం వేసి ఆటపాటలతో కులాసాగా కాలక్షేపం చేస్తూఉండేవాళ్ళము. మొత్తంమీద నాయుడుపేట విద్యార్థిదశ మొదటికాలం ఒకవిధమైన గణనీయతతో, కులాసాగానూ, నిర్లక్ష్యంగానూ గడిచిపోయింది.

ఆ రోజుల్లో నాయుడుపేట ఒక చిన్న గ్రామం. ఇళ్లు చాలా సకృత్తుగా ఉండేవి. ఆ గ్రామాని కల్లా ఘనమైన విషయాలు మా బడీ, సువర్ణముఖి కాలవగట్టున ఉండే అన్నపూర్ణదేవాలయమూ, వెంకటిగిరివారి ఏనుగులు విడిసే ఠాణా మాత్రమే! మానాయనగారికి పౌరుగూళ్లో ఉద్యోగం అవడంచేత మమ్మల్ని ఒక స్వాములవారి మఠానికి చేరిఉండే చిన్న పూరిఇంట్లో ఉంచారు.

రెండుమూడు సంవత్సరాలు— అంటే నేను మోడరన్ థర్డుఫారం చదివేవరకూ— మా కుటుంబం అంతా నాయుడుపేటలోనే ఉన్న రోజుల్లో, మా నాయనగారిని ఎస్టేటువారు మల్లాం పారుపత్యానికి బదిలీ చేశారు. అందుచేత ఆయన కుటుంబం మల్లాం తీసుకుపోయారు. నన్ను అ క్షరంలోనే ఉంచారు. అక్కడ కన్నేపల్లి వెంకమ్మగారనే ఆవిడ ఇంట్లో నన్ను భోజనానికి కుదిర్చారు. ఈ కాలంలోనే వల్లూరు గ్రామంలో మాకు ఉన్న భూములపైని కాటకంచేత పన్నులుచెల్లకపోవడం వల్ల, వెంకటగిరి ఎస్టేటువారు వాటికి జప్తులు పెట్టి, వేలం పాడించి అమ్మించారు. మా నాయనగారు నాయుడుపేటలో ఉండగానే వల్లూరులో మా పెత్తండ్రుల స్థితి కూడా చితికిపోయింది. వల్లూరుకరిణీకం చేస్తూఉన్న అప్పాస్వామిగారు అప్పుడే మరణించారు. ఆయన పిల్లలు చిన్నవాళ్ళవడంచేత కరిణీకం ఇంకొక కుటుంబంలోకి సంక్రమించింది. ఆనాడు కరిణీకాలు జమీన్‌దారుల కటాక్షంమీదనే ఆధారపడి ఉండేవికదా!

౨

తండ్రిగారి మరణం

౧౯౩౪ వ సంవత్సరంలో మా నాయనగారిఆకస్మిక మరణంతో నా జీవితంలో ఒక పెద్ద అగాధం ఏర్పడింది. మా నాయనగారికి అప్పు డప్పుడు, శూలనెప్పి వస్తూఉండేది. ఆయన ఆ శూలనెప్పితోనే ౧౯౩౪ సంవత్సరంలో మల్లాంలో స్వర్గస్థులైనారు. ఆయన ఇంకా జీవించి ఉండ గానే నాకు నాయుడుపేటకి కబురు వచ్చింది. కాని నేను ఊరుచేరుకునే సరికి ఆయనప్రాణం పోయింది. అప్పటికి మా తమ్ముడు జానకిరామయ్య ౩ వ మాసం గర్భంలో ఉన్నాడు. శ్రీరాములుకి ౩ సంవత్సరాలు. అప్పటికి మా చెల్లెలు అన్నపూర్ణ వయస్సు సుమారు ౬ సంవత్సరాలు. ఆ నాటికి అప్పగార్లిద్దరూ కాపరాలకి వెళ్ళారు. ఈ స్థితిలో కుటుంబభారం అంతా మా తల్లిగారి మీద పడింది. ఈ సంసారం పోషించడానికి ఆమెకి ఉన్న సాధనాలు కూడా కొరతపడిపోయాయి. పిత్ర్యం ఖర్చయిపోయింది. తండ్రిగారి స్వార్జితంలో నిలవ అనేది శూన్యం। ఈ స్థితిలో మాకు కలిగిన విపత్తునుగురించి తెలియపరచగా మా మేనమామగారు కొంత కాలానికి వచ్చి మమ్మల్ని ఆదరించి ఆ ఊరినించి కనపర్తి తీసుకు వెళ్లారు. ఆ తరవాత మేము కనపర్తివారు వినోదరాయుడుపాలెం గ్రామంలో కొంతకాలం ఉన్నాము.

మా తమ్ముడు జానకిరామయ్య అక్కడే జన్మించాడు, అతను జన్మించిన కొద్దిరోజులకి మా అమ్మగారికి మా కుటుంబంభవిష్యత్తు విషయమై ఆత్రత హెచ్చయింది. మా మేనమామల కుటుంబం కూడా సామాన్యమైన మధ్యతరహా కుటుంబమే. మా అమ్మగారికి వారిపైన ఆధారపడి ఈ సంసారం అంతా అక్కడ ఉంచడం ఎంతో అభిమానంగా ఉండేది. ఆకాలంలో కుటుంబనిర్వహణం అంటే చాలా దుస్తరమైన పని. ఉన్న భూమిలోనే సంవత్సరాని కంతకీ కుటుంబానికి కావలసిన ధాన్యాదులూ, దూడలికి కావలసిన మేతా పండించుకోవలసి వచ్చేది. మా మేనమామల ఊళ్లో వాళ్ళ వ్యవసాయపు స్థితిగతులు నాకు ఇప్పటికీ స్మరణకి వస్తున్నాయి. నేను కూడా తరుచు పొలం వెళ్ళి మంచెమీద కాపలా కాస్తూ ఉండేవాణ్ణి. 'వాళ్లీ పొలంలోనే నాలుగు మూలలా నాలుగురకాల తినుబండారపు ధాన్యాదులు—అంటే జొన్న, పెసర, కంది, మినుము, వరిగె, పత్తి మొదలైనవి—పండించేవాళ్లు. అల్లాగ మనుష్యుల కాయకష్టంమీద జీవించవలసిన రోజుల్లో ఒక సంసారం మీద ఇంకొక సంసారం పడ్డడం అంటే మాటలా?

అప్పటికే ఇంగ్లీషుచదువుల ప్రాభవం ప్రారంభ మైంది. కాస్త ఇంగ్లీషు చదువుకున్న వాళ్లంతా పెద్దపెద్ద ఉద్యోగాల్లో చేరడం, ఇంగ్లీషుపరీక్షలు ఇంటిపేర్లవడం ప్రారంభించాయి. అంటే. బి. ఏ.నారాయణస్వామి, యఫ్. ఏ. శేషగిరిఅయ్యరు అనే అన్వర్థనామాలు ఏర్పడ్డాయి. అందుచేతనే మా నాయనగారు మొదటినించీ మమ్మల్ని

ఎల్లాగైనా ఇంగ్లీషుచదువు చదివించాలనే శ్రమపడుతూ ఉండేవారు. ఆడ పిల్లల పెళ్ళిళ్లు అనే పెద్దసమస్య తేలిపోయింది కనక [redacted]మ్మల్ని ఇంగ్లీషుచదువుల్లో ప్రవీణుల్ని చెయ్యాలని ఆయన కోరిక.మా అమ్మగారు ఆయనకోరిక ఎల్లాగైనా సఫలం చెయ్యాలని సంకల్పించుకుంది. మా నాయనగారు పోయినప్పుడే మా అమ్మగారు "పువ్వులు అమ్మినచోట కట్టెలు అమ్ముకోవలసి వస్తుందేమో!" అని అంటూఉండేది.

అప్పుడు ఆ మాట నాకంతగా అర్థం కాలేదు; కాని, ఇంగ్లీషు చదువులు ఉన్న ఒంగోలులో హోటలు పెట్టి అందువల్ల వచ్చే ఆదాయంతో మా చదువు సాగించడానికి ఆమె నిర్ణయం చేసినప్పుడేఆమె మాటల అర్థం నాకు బోధపడింది. ఆరోజుల్లో హొటలువ్యాపారం అంటే ఈరోజుల్లోలాగ గౌరవకరమైన వ్యాపారంగా పరిగణింపబడేది కాదు. ఇప్పుడు హోటలు యజమానులకి సంఘంలో కొంత గౌరవాదరాలు కలుగుతున్నాయి. ఆ రోజుల్లో హోటలుపెట్టుకున్నవాళ్లంటే సంఘంలోఎంతో చులకనగాచూసే వారు. అందరూ "పూటకూళ్ళవాళ్లు, పూటకూళ్ళవాళ్లు" అని చులకనగా మాట్లాడేవారు; కాని ఒకరికుటుంబంమీద ఆధారపడి వారికి బాధ కలిగించడం కన్న స్వోదరపోషణార్థం, నలుగురి కింత అన్నం పెట్టి జీవించడమే గౌరవప్రదం అని మా అమ్మగారు నిర్ణయించింది. ఎల్లాగైనా నాలుగుకాలాలపాటు శ్రమపడి తల కాచుకుని ఈ పిల్లల్ని ప్రయోజకుల్నిగా చేస్తే తన కష్టాలు గట్టెక్కుతా యని ఆమె నమ్మకం. అదే మాతృప్రేమలో ఉండే అమృతం!

బంధువులు కొందరు నిరుత్సాహపరిచినా, మా అమ్మగారు ఆనాడు ఆ సాహసం చేసి, సహాయానికి మా అమ్మమ్మగారిని వెంటబెట్టుకుని మా జానకిరామయ్య పుట్టిన ౫, ౬ మాసాలకే ఒంగోలు చేరుకుంది. ఒంగోలులో అప్పటికే మునసబుకోర్టు ఉండింది. ఆ కోర్టుకి ఎదురుగా నెల కాక రూపాయో అర్ధో అద్దె యిచ్చి ఒక యింట్లో హోటలు ప్రారంభించింది. అప్పటికప్పుడే మా మేనమామ నన్ను ఒంగోలు తీసుకు వచ్చి గవర్నమెంటు నార్మల్‌స్కూలులో లోవర్‌ఫోర్తులో ప్రవేశపెట్టాడు. ఆ నాడు ఈ ట్రాన్స్ఫర్‌సర్టిఫికేట్లు మొదలైనవి ఏమీ లేవు. ఒంగోలులో స్కూలు అధికారులు నన్ను పరీక్షచేసి లోవర్‌ఫోర్తుకి నేను అర్హుణ్ణని నిర్ణయించారు.

౧౮౮౪ వ సంవత్సరంలో ఈ రీతిగా చదువుకోసం ఒంగోలు చేరుకున్నాము. అప్పటికి నా వయస్సు ౧౨ సంవత్సరాలు. అప్పటికి గవర్నమెంటు మిడిల్‌స్కూల్లోనే అప్పర్‌ఫోర్తు దాకా చదివాను. అక్కడనించే మిడిల్‌స్కూలు పరీక్షకి హాజరై మొదటితరగతిలో ఉత్తీర్ణుణ్ణయ్యాను.

అప్పటి హెడ్మాస్టరు, సుందరశివయ్య అనే ఆయన, కొంచెం చదివితే పనికొచ్చే పిల్లల్ని ఇంటికి తీసుకువెళ్ళి వాళ్ళకి ప్రత్యేకంగా చదువు చెప్పేవాడు. అల్లాంటి వాళ్ళల్లో నేను ఒకణ్ణి. అక్కడ కూడా ప్రవర్తనవిషయంలో మనకి మామూలు యోగ్యతాపత్రికే సంప్రాప్తమైంది: పోకిరీపిల్లల సహవాసం, జబర్దస్తీ, మాష్టర్లని ధిక్కరించడం మొదలైన

గుణాలు మన్ని వదలనే లేదు! బొంగరాలు, గోలీలు, మొదలయిన ఆటల్లో మనది అందివేసిన చెయ్యి! సామాన్యంగా చెడు ఆటకి పెండేసి బద్ధని నేనే! క్రికెట్టు ఆటలో రెండు జట్లుండేవి. ఒక జట్టులో నా పేరు ప్రధానంగా ఉండేది. ఇంతకీ ఈ ఆటలకి డబ్బు కావాలి గదా! ఆ డబ్బు మనదగ్గిర లేదు! అందుచేత అల్లాంటివాళ్ళం అంతా కలిసి, చిన్న ముఠాగా చేరి, బజారులో వస్తువు లమ్మే వాళ్ళ కళ్ళల్లో కారం కొట్టి డబ్బు సంపాదించేవాళ్ళము! నిరంతరం ఈ డబ్బుకోసం తడుము కోవడమే ఒక ఆలోచనగా ఉండేది.

ఒక రోజున మా ముఠా అంతా చేరి, "ఈ డబ్బు సంపాదించడం ఎల్లాగా?" అనే ఆలోచనలో పడ్డాము. మా ముఠాలో అద్దేపల్లి అప్పడు అనే అతను మంచి గట్టివాడు. ముఠా కంతటికీ ఏకైకనాయకుడు! మే మంతా కలిసి అతని నాయకత్వం కింద డబ్బు సంపాదించడానికి ఒక పన్నాగం పన్నాము. ఒంగోలికి చేరిఉన్న రంగారాయుడుచెరువు కింది పొలంలో వరిగె పండి కోతకి సిద్ధంగా ఉంది. మేము రాత్రిరాత్రి ఆ పంట కోసి, అమ్మి, డబ్బు సంపాదించడానికి నిశ్చయించి, రాత్రి ౧౨ గంటలకి కోత ముగించి, కట్టలు కట్టి నెత్తిని పెట్టుకున్నాము. ఇంతలో ఆ కాపలావాడికి మెళుకువ రావడమూ, వాడు కేకలు పెట్టగా నలుగురూ లేచి మమ్మల్ని పట్టుకోవడమూ జరిగాయి.

అప్పట్లో మా జట్టు నలుగురు. ఆ నలుగురిలో నేనే చిన్నవాణ్ణి. మాతో మస్తాన్ అని ఒక సాహెబుల కుర్రవాడు ఉన్నాడు. మేము

కొంతసేపు ధైర్యసాహసాలతో ప్రతిఘటించాము; కాని, చివరికి దొరికి పోయాము. వాళ్ళు మమ్మల్ని పట్టుకుని పోలీసులికి అప్పజెప్పే లోపల మా పెద్దవాళ్ళు నలుగురూ వచ్చి వాళ్ళపంట వాళ్ళ కిప్పించారు. ఇంతకీ చేను కోతకి సిద్ధంగా ఉందిగదా! ఆ రయితుకి ఖర్చు లేకుండా కోత అయిందని పెద్దమనుష్యు లంతా తగాదా తీర్చారు! ఆ దొంగతనంవల్ల కలిగిన న్యూనత మూలంగా మేము ఎవళ్ళం కూడా రెండురోజులు దాకా ఇళ్ళకి వెళ్ళలేదు. ఆ రోజుల్లో ముఠాకి 'ఊట్' కంపెనీ అని పేరు వచ్చింది. నాకు అప్పటికే నవులూరి రమణయ్య అనే ఒక పోకిరీ సహవాసం లభ్యమైంది. వాడి పెత్తండ్రి పురుషోత్తం అనే అతను బాగా వడ్డీవ్యాపారం చేసి డబ్బు సంపాదించాడు. అతని తమ్ముడి కొడుకే ఈ రమణయ్య. ఇతను తన జబరదస్తీవల్ల 'కింగ్ ఆఫ్ ఒంగోలు' అనే బిరుదు సంపాదించాడు! వాడు కూడా ఆ పొలందోపిడీలో ఉన్నాడు.

3

నాటకరంగ ప్రవేశం

ఈ కాలంలోనే నా జీవితాని కంతకీ మార్పు తెచ్చిన నాటకాల ప్రకరణం ప్రారంభం అయింది. నాకు లోవర్ ఫోర్తు చదువు పూర్తి అయ్యేసరికి పూనాకంపెనీ ఒంగోలు వచ్చింది. వాళ్ళు హిందీలో నాటకాలు ప్రదర్శించేవారు. అప్పుడు వాళ్ళు ప్రమీలాస్వయంవరం, పీష్వా నారాయణ రావువధ, ఉషాపరిణయం, కీచకవధ మొదలైన నాటకాలు ఆడారు. మేమంతా నాటకాలు చూచాము. మాకు అప్పట్లో అల్లాంటి నాటకాలు ఆడాలనే సంకల్పం కలిగింది. మా సంకల్పానికి తోడు ఆ ఊళ్ళో నాటకా లంటే చెవి కోసుకునే ఉండదల్లీ సాహేబు అనే ఆయన ఉండేవాడు. నాకు పితృసమానులూ, నా జీవితాభివృద్ధి కంతకీ మూలకందమూ అయిన ఇమ్మానేని హనుమంతరావునాయుడుగారు కూడా అక్కడి మిషన్ స్కూల్లో ఉపాధ్యాయులుగా ఉండి నాటకాలంటే అభిమానంగా ఉండే వారు. ముందు ఆయన్ని గురించి విపులంగా వ్రాస్తాను.

అల్లాంటి స్థితిగతుల్లో నేను నాటకాల్లో పాత్రధారణ ప్రారంభించి, ఆడవేషాల్లో కొంచెం పేరుప్రఖ్యాతులు సంపాదించాను. పీష్వా నారా యణరావువధలో నారాయణరావు పాత్ర నేనే ధరించేవాణ్ణి. అందులోనే మనకీర్తి బాగా వ్యాపించింది! అందువల్లనే ఊళ్లో ఉన్న ఉండదల్లీ

హనుమంతరావుగార్లకి అభిమానపాత్రుణ్ణి అయ్యాను. ఆ నాటకాలయావ కొంతవర్లకు నన్ను ఇతరమైన చిలిపిపనులనించి కాపాడింది. ఉండదల్లీ సాహేబు మేనల్లుడు ఒకడు మాతో వేషాలు వేసేవాడు. ఎప్పుడూ నాకు తురకల సహవాసం ఉంటూనే ఉండేది. ఆ ఉండదల్లీ సాహేబు ఉర్దూలో పండితుడు. ఆయన ఉర్దూలోనే నాటకాలు వ్రాసేవాడు. మేము తెలుగు లిపిలో ఆ ఉర్దూ వ్రాసుకుని నాటకాలు కంఠస్థంగా వల్లించేవాళ్ళము. ఈ స్థితిలోనే ఒక వైపున నాటకాలూ, రెండో వైపున చదువూ సాగిస్తూ, నేను మిడిల్ స్కూలు పరీక్షకి తయారు కావలసివచ్చింది.

నేను ఈ నాటకాల్లో తిరుగుతూ ఉంటే మా అమ్మగారు, అమ్మమ్మ గారు కూడా చాలా బాధపడుతూ ఉండేవారు. కాని నే నెప్పుడూ వారి అదుపుఆజ్ఞల్లో లేకుండా ఉండడంవల్ల నన్నేమీ చెయ్యలేకపోయేవారు. కన్న ప్రేమవల్ల నేను చేసే అకృత్యాలన్నీ కాసుకుంటూ వచ్చేవారు. బయట ఎంత అల్లరి చేసినా స్కూల్లో చదువువిషయంలో ఏలోపమూ లేకపోవడంవల్ల కొంత తృప్తిపడుతూ ఉండేవారు. నేను ఆ మిడిల్ స్కూలు పరీక్షకి వెళ్ళడం ఒక బ్రహ్మాండమైన పని అయింది! హోటలు పెట్టుకున్నా మా దారిద్ర్యం తీరలేదు! అందువల్ల వచ్చే ఆదాయం కుటుంబ పోషణకీ నా చదువుకీ సరిపోయేది కాదు. అందుచేత మా అమ్మగారు నన్ను సంపన్నగృహస్థుల ఇళ్ళల్లో వారాలకి అప్పజెప్పింది. బ్రతికి చెడిపోయిన సంసారం అనే మర్యాదవల్ల ఊళ్లోవాళ్లు మా అమ్మగారిని సామాన్యంగా వంటపూటి వాళ్ళని చూసేటట్లు చులకనగా చూసేవాళ్ళు కారు.

ఆ కాలంలో ఒంగోలుప్లీడర్లు అంతా తెలుగు ప్లీడర్లే. అందులో నాగరాజు సూర్యనారాయణరావు అనే ఒక తెలుగుప్లీడరు ఉండేవాడు. ఎప్పుడైనా నాకు ఏ పుస్తకాల కైనా డబ్బు తక్కువైతే మా అమ్మగారు నన్ను ఆయనదగ్గిరికి పంపించేది. మా కుటుంబం పూర్వప్రతిష్ఠ మన్నించి ఆయన నేను ఎప్పుడు వెళ్ళినా ఆప్యాయంగా నాలుగు అణాలు ఇచ్చేవాడు. ఇప్పటికీ ఆయన నాకళ్ళల్లో మసులుతూనే ఉన్నాడు. ఇల్లాంటి నిక్కచ్చిలో మిడిల్‌స్కూలుకి ౩ రూపాయలు దరఖాస్తు కట్టవలసి వచ్చింది. నేను ఒంగోలుకి ౨౫ మైళ్ళ దూరంలో ఉన్న మా బావగారి ఇంటికి నడిచి వెళ్ళాను.

తీరా నడిచి వెళ్ళాక మా బావగారు సాయం చెయ్యలేక పోయారు. కాని నడక అనేది మనకి కొత్త కాకపోవడంవల్ల అట్టే ఆశాభంగం కలగలేదు. నాకు — ఒంగోలుకి ౧౦ మైళ్ళలో ఉన్న మా చిన్నక్కగారి ఊరు కొత్తపట్నానికీ, మా మేనమామలఊరు వినోదరాయుడిపాలానికీ, ఇంకా ఆ దగ్గిర గ్రామాలకీ — నడిచివెళ్ళడం అనే అలవాటు ఉంటూనే ఉండేది. ఆనాటి నడకసత్తువే ఇప్పటికీ నన్ను బలిష్ఠంగా ఉంచిందని నా నమ్మకము. మా బావగారిదగ్గిర ఆశాభంగం అయ్యాక—పాపం! మా అమ్మగారే తను కట్టుగునే పట్టుబట్ట తాకట్టుపెట్టి ఆ మూడు రూపాయలూ తెచ్చి ఇచ్చింది. ఆ గండంతో నా మిడిల్‌స్కూలుపరీక్ష పూర్తి అయింది!

మిడిల్‌స్కూలు పరీక్షకి వెళ్ళడానికి ముందే నా మనస్సులో రెండు అభిప్రాయాలు ఉండేవి. ఒంగోలులో మా ఇల్లు మునసబు కోర్టుకి

ఎదురుగా ఉందని ఇదివరకే వ్రాశాను. ఆ కోర్టులో ప్లీడర్లు లాంగుకోట్లు వేసుకుని తిరుగుతూ, డబ్బు సంపాదిస్తూ ఉంటే నాకు కూడా ప్లీడరీ చెయ్యాలనే సంకల్పం కలిగింది. ఆ లాంగుకోటు మీద ప్రేమ చాలా వరకూ వెళ్ళింది. మిడిల్ స్కూల్లో చదువుతూ ఉండగానే ఒక లాంగుకోటు కుట్టించాను.

రాజమహేంద్రవర ప్రయాణం

ఇంక నా భవిష్యత్తుకి కారణం అయిన రాజమహేంద్రవరాన్ని గురించి వ్రాస్తాను. ఆ రోజుల్లో రాజమహేంద్రవరం ఖ్యాతి చాలా గొప్పగా ఉండేది. అది విద్యావంతులకి నిలయమనీ, మహాపండితులకి ఆస్థానమనీ, గోదావరి బ్రహ్మాండమైనదనీ, ఆదేశం వెళ్ళిన వాళ్ళంతా పండితు లవుతారనీ చెప్పుగుంటూ ఉండేవారు. నాకు ఆ ఊరు, ఎల్లా ఉంటుందో చూడాలని ఒక సంకల్పం ఉండేది. నా మిత్రుడు నవులూరి రమణయ్య, నేనూ, మరి కొందరమూ కలిసి ఇళ్ళల్లో కూడా చెప్పకుండా అక్కడికి వెళ్ళిపోవాలని ఒక ప్లాను వేశాము.

ఆ కాలంలో ఒంగోలుకి కలరా వచ్చింది. మేము ఉండే చోట ఒక కేసు రావడంవల్ల భయపడి మా అమ్మగారు మమ్మల్ని ధారావారి వీధిలో ఉన్న నిమ్మగడ్డవారింట్లో పెట్టింది. పిల్లి పిల్లలిని పెట్టి ఏడు చోట్లకి తిప్పినట్లు ఆమె మాకు ఎక్కడ ఏమి ఆపత్తు వస్తుందోఅని అతి భయంతో అక్కడికీ ఇక్కడికీ మారుస్తూ ఉండేది. ఆ నిమ్మగడ్డవారి ఇంట్లో కొందరు రాజమహేంద్రవరంలో చదువుకుని పండితులై వైదిక విద్యలో పేరు ప్రతిష్ఠలు సంపాదించారు. వారింట్లో ఉండడంవల్ల నాకు రాజమహేంద్రవరం చూడాలనే కోరిక మరింత హెచ్చయింది. ఈ

మానసికస్థితిలో మిడిల్‌స్కూలు పాసయి ఆ అవకాశంకోసం ఎదురు చూస్తూ ఉన్నాను.

అప్పటికి ఆ ఊళ్లో ఇమ్మానేని హనుమంతరావు నాయుడుగారు మిషన్‌స్కూల్లో ఉపాధ్యాయులుగా ఉండేవారు. ఆయన్న మెట్రిక్యులేషన్ పరీక్షలో ఉత్తీర్ణులయినవారు. ఆయనకి నెలకి ౩౦ రూపాయలు జీతము. ఆయనకి నాటకాలంటే ఉండే అభిరుచినిగ్గురించీ, అందుమూలంగా ఆయనతో నాకు కలిగిన సాహచర్యాన్నిగురించీ ఇదివరకే వ్రాశాను. ఈనాటికీ ఆయన్నే నా జీవితానికి మార్గదర్శకుడు అనీ, నా అభివృద్ధికి మూలకారకుడు అనీ కృతజ్ఞతాపూర్వకంగా విశ్వసిస్తాను.

అందుచేత, ఆయన్నిగురించి కొంచెం వ్రాస్తాను. ఆయనతండ్రి గారు కొత్తపట్నంలో కరిణీకం చేస్తూ ఉండేవారు. వారిది ఆదివెలమ కులం. ఎప్పుడో వారి పూర్వులది బందరు కావచ్చును; కాని, హనుమంత రావునాయుడుగారి తండ్రిగారు కొత్తపట్టణంలోనే కరిణీకం సంపాదించారు. సామాన్యంగా గుంటూరుజిల్లాలో కరిణీకం బ్రాహ్మణుల కుటుంబాల్లోనే ఉండేది. అయితే, ఆ ఊరికిమాత్రం ఇది ఈ ఆదివెలమ కుటుంబానికి ఎల్లా సంక్రమించిందో నేను చెప్పలేను. ఈ నాటికీ ఆ కరిణీకం ఇమ్మానేనివారి కుటుంబంలోనే ఉంది. మెట్రిక్యులేషన్ అయి మాష్టరీ ప్రారంభించేసరికి హనుమంతరావునాయుడుగారికి సుమారు ౨౫ సంవత్సరాల వయస్సుంటుంది. ఆయన లెఖ్ఖల్లో చాలా ప్రతిభావంతులని ప్రతీతి. ఆయన మెట్రిక్యులేషన్ పాసయి, మెట్రిక్యులేషన్ క్లాసుకీ, దాని కింది

క్లాసులికీ లెఖ్ఖలు చెప్పేవారు. అంతే కాకుండా యఫ్. ఎ: బి. ఎ. పరీక్షలకి చదివేవాళ్ళు కూడా ఆయన దగ్గిరికి వచ్చి లెఖ్ఖలు నేర్చుకుంటూ ఉండేవాళ్ళు. ఇంగ్లీషు వ్యాకరణం మొదలయినవి చెప్పడంలో కూడా ఆయనకి మంచి పేరు ఉండేది. అప్పటికే బి. ఎ. చదువుతూ ఉండిన కొండా వెంకటప్పయ్యగారిని ఆ రోజుల్లో లింగంగుంట వెంకటప్పయ్య అనేవారు. వారిఊరు లింగంగుంట కావడమే దీనికి కారణము. కొంపల్లి కోటిలింగం, మన్నారు కృష్ణయ్య మొదలయినవారు మా నాయుడుగారి శిష్యులే. వారంతా అక్కడే మెట్రిక్యులేషన్ పాసయి లెఖ్ఖలు మొదలయిన విషయాల్లో ఆయనదగ్గిర సంశయనివారణం చేసుకుంటూ ఉండేవాళ్లు. ఆంధ్రదేశంలో అఖండగణితశాస్త్రవేత్తగా ప్రఖ్యాతి పొందిన పాంచాలవరపు సుబ్బారావు కూడా ఆయనశిష్యుడే. నాకు కేవలం అదృష్టంవల్ల ఆయన శిష్యరికం లభించింది.

నేను మిడిల్‌స్కూలు పరీక్ష పాసవడంతోనే నా దగ్గిరబంధువులు అంతా నన్ను ఏదైనా నౌఖరీలో ప్రవేశించమని చాలా బాధపెట్టారు. వాళ్లు అందరూ "ఎంతకాలం మీ అమ్మగారు నీకోసం ఇల్లా పాటుపడా" లని అంటూ ఉండేవాళ్లు. ఆరోజుల్లో మిడిల్‌స్కూలు పరీక్ష మొదటి తరగతి పాసవడ మంటే మెట్రిక్యులేషన్ పాసవడంతో సమానమే. అందుచేతనే నాకు వాళ్ళు అల్లాంటి సలహా ఇచ్చారు. నా దృష్టిమాత్రం ఇదివరలో నేను చెప్పినట్లు పైచదువుమీదా, తరవాత, ప్లీడరీమీదా ఉండేది. మా అమ్మగారుకూడా మరి రెండు సంవత్సరాలపాటు చదివితేనే

మంచిదని నిశ్చయించింది. అందుచేత నేను చదవడానికే నిశ్చయించాను. ఈ చదువుకి నెలజీతం ఒక సమస్య! ఈ సమస్య పరిష్కారంచేసి నా జీవితం అభివృద్ధిలోకి తీసుకువచ్చినది హనుమంతరావునాయుడుగారే.

ఆయన మిషన్‌స్కూల్లో ఉపాధ్యాయు లని వ్రాసే ఉన్నాను. ఆ రోజుల్లో ఆ మిషన్‌స్కూలుకి మాస్లీ అనే ఆయన ప్రధానోపాధ్యాయుడుగా ఉండేవాడు. ఆయన అర్హులయిన బీదవిద్యార్థులికి వేతనా లిప్పించి అనేక మంది కృతజ్ఞతకి పాత్రు లయ్యారు. నాటకాల పరిచయంలో నాయందు కలిగిన అవ్యాజకరుణవల్ల హనుమంతరావునాయుడుగారు నన్ను ఆయన దగ్గిరికి తీసుకువెళ్ళి సిఫారసు చేశారు. దానికి ఆయన అంగీకరించారు.

దాంతో నా కష్టం గట్టెక్కింది. మిడిల్‌స్కూల్లో చదివేకాలంలో కూడా హనుమంతరావు నాయుడుగారు రాత్రిళ్ళు నాకు ఇంటిదగ్గిర ప్రత్యేకంగా పాఠాలు చెప్పేవారు. ఆ నాటి విద్యావిధానంలో మిడిల్‌స్కూలుకే చాలా లెఖ్ఖలు ఉండేవి. హనుమంతరావు నాయుడుగారి బోధనలో ఉండే విశేషం ఏమిటంటే ఆయన ఒక్కసారి పాఠంలో సూత్రం చెబితే అది తలకెక్కి దానినిబట్టి అల్లాంటి కొత్త సూత్రాలు అవగాహన చేసుకునే శక్తి కలుగుతూ ఉండేది.

మాస్లీ దొరగారి స్కూల్లో హనుమంతరావు నాయుడుగారి శిక్షణకింద ఐదవతరగతి చదివాను. ఐదవతరగతి అంటే మెట్రిక్యులేషన్ కింద క్లాసు. ఈ రోజుల్లో వెనకటి అల్లరి చాలావరకు తగ్గింది. చదువుకి సంబంధించని పని అల్లా ఒక నాటకాల గొడవే.

ఇంతలో వేసవికాలపు సెలవలు వచ్చాయి. అప్పటికి హనుమంత రావునాయుడుగారి కుటుంబస్థితి కొంచెం వ్రాస్తాను. అప్పటికి ఆయన బంధువులు అంతా రాజమహేంద్రవరంలో మంచిపదవుల్లో ఉన్నారు. ఈయన ఒక్కరూ మాత్రం ఇక్కడ ఉన్నారు. ౩౦ రూపాయల జీతంతో కుటుంబం గడవడమే కష్టము. అందులోనూ నాయుడుగారు డబ్బు లక్ష్యం లేకుండా ఖర్చుపెట్టే మనిషి. ఆయనకి అప్పటికి నలుగురు పిల్లలు ఉండేవారు. ఇంకా ముసలితల్లి ఒక ఆవిడ ఉండేది. ఆయన ఇంత సంసారమూ ఈదుతూ పైగా నాబోటి శిష్యులభారం కూడా వహిస్తూ ఉండే వారంటే,ఆదాయం చాలక అప్పుల్లో పడడంలో ఆశ్చర్య మేముంది.

ఆయనభార్య లక్ష్మమ్మగారు మహాఇల్లాలు. ఆమె పచ్చని తాళి బొట్టు తప్ప మెళ్లో ఎప్పుడూ వేరే ఆభరణాలు ఏవీ ధరించి ఎరగదు. నాయుడుగారికి అప్పులబాధ మితిమీరిన సమయంలో ఆమె వేసవికి రాజమహేంద్రవరం పోయి తనబంధువుల్ని అందరినీ చూడాలని కోరింది. కొంత తర్జనభర్జన అయ్యాక నాయుడుగారు కూడా దానికి అంగీకరించారు. కాలవలు కట్టివేసిన రోజు లవడంవల్ల నాటుబళ్ళమీద ప్రయాణం చెయ్యవలసివచ్చింది. వాళ్ళు అల్లా ప్రయాణానికి సంకల్పించుకున్నప్పుడు నాయుడుగారితో నాకు ఉండుకున్న చనువునుబట్టి చిరకాలంగా నా మనస్సులో ఉన్న కోరిక వెలిబుచ్చి "నేను కూడా రాజమహేంద్రవరం వస్తా" నని చెప్పాను. "మీ వాళ్ళు నాతో పంపడానికి అంగీకరించరు. నేను మళ్లీ సెలవలు అయ్యాక వస్తానులే!" అని నాయుడుగారు అన్నారు.

నేను ఇంట్లో ఈ సంగతి చెప్పినప్పుడు మావాళ్ళు నన్ను వెళ్ళ వద్దని వారించారు. "అంతదూరం ఆయనతో వెళ్లడం ఎందు" కని ఉన్నారు; కాని నాకు రాజమహేంద్రవరం చూడాలని ఉన్నదనీ, వెళ్ళక తప్పదనీ పట్టుపట్టాను. మొండిపట్టు పట్టడం మనకే అలవాటే కనక ఇంట్లోవాళ్ళు విధిలేక చిట్టచివరికి అంగీకరించారు! నాయుడుగారు కూడా మా ఇంటికి వచ్చి, "అంత పట్టుదలగా ఉన్నప్పుడు పంపండి. నేను జాగ్రత్తగా తీసుకువస్తాను." అని చెప్పారు. మా అమ్మమ్మగారు "మా వాడికి భోజనం పిల్లాగ?" అని ఆత్రతగా అడిగింది. నాయుడుగారు "అతని కేమీ లోటు రానివ్వ" నని మా అమ్మమ్మగారికి ధైర్యం చెప్పారు.

నాయుడుగారు, ఆయనభార్య, నలుగురు పిల్లలు, తల్లి, నేనూ కలిసి అంచెబళ్ళమీద ప్రయాణం ప్రారంభించాము. అక్కడికి రాజమహేంద్ర వరం ౧౮౦ మైళ్ళ దూరంలో ఉంది. బెజవాడ గ్రాండుట్రంకురోడ్డుమీద ౯౦మైళ్ళు. బెజవాడనించి విస్సేశ్వరం ౯౦మైళ్ళు. అప్పట్లో బెజవాడ నాలుగుమకాముల్లో చేరేవాళ్ళం. అప్పటికాలంలో సామాన్యంగా రాత్రి ళ్ళంతా ఏ ౨౦మైళ్లో నడవడమూ, పగలు సత్రాలున్నచోట మకాములు చెయ్యడమూ, ఒక ప్రయాణపద్ధతిగా ఉండేది. కావలిస్తే మకాముల్లో బెజవాడవరకూ అంచెబళ్ళు సిద్ధంగా దొరికేవి. కాని బెజవాడనించి రాజమహేంద్రవరం వరకూ మాత్రం బళ్ళు సులువుగా దొరికేవి కావు. దారి కూడా చాలా భయంకరంగా ఉండేది. దారి పొడుగునా అడివిమార్గంలా కనబడేది. దానికి తోడు ఎడ్లు కూడా నాసిరకం అయితే

బెజవాడనించి రాజమహేంద్రవరం చేరేసరికి సుమారు ౧౦రోజులు పట్టేది. దారిలో ప్రతి మకాముదగ్గిరా నాయుడుగారు నాకు ప్రత్యేకంగా బ్రాహ్మణుల ఇంట్లో భోజనం ఏర్పాటుచేసి ఆయనా, కుటుంబమూ, అంతా వంట చేసుకునేవారు.

ఇల్లాగ రెండువారాలు ప్రయాణం చేసి విఘ్నేశ్వరం చేరుకున్నాము అక్కడ గోదావరి దాటి రాజమహేంద్రవరం చేరాము. ఒంగోలునించి గుంటూరువరకూ దారిపొడుగునా కొండలూ గుట్టలూ ఉన్నాయి. మకాముల్లో నీటిసౌకర్యాలు లేక దేశం బొగులుబొగులు మంటూ ఉండేది. ఆ రోజుల్లో కాస్త కృష్ణ సమీపించేసరికి పచ్చని నేల కనబడేది. దారిలో దొంగల భయం కూడా ఉండేది. అందుచేత బళ్లు ఒంటరిగా కదిలేవి కావు. ఆ ప్రయాణంలోనే మేము ఏలూరులో ఆగినప్పుడు నాయుడుగారు నాకు రత్నకంబళ్ళ నేత చూపించారు. అప్పుడే జాగ్రఫీ పుస్తకాలలో "ఏలూరు రత్నకంబళ్ళకి ప్రసిద్ధి." అని చదువుకున్నాము. ఆయన అది చూపించడానికి నన్ను సత్రం వెనకాలఉన్న రత్నకంబళ్లు నేసే వాళ్ళ ఇళ్ళకి తీసుకువెళ్లారు. అనేకులు—అందులో ముఖ్యంగా మహమ్మదీయులు—ఈ వృత్తివల్ల జీవించేవారు. ఆ రోజుల్లో ఆ వ్యాపారం మంచి వృద్ధిలో ఉండేది.

రాజమహేంద్రవరం చేరడానికి పడవప్రయాణం చేస్తూన్నప్పుడే నా హృదయం ఉత్సాహంతో ఉప్పొంగింది. ఆ నది వైశాల్యమూ, గాంభీర్యమూ నన్ను వివశుణ్ణి చేశాయి. రాజమహేంద్రవరంలో దిగుతూఉండగానే—ఆ రోజుల్లో ఆ పట్టణపు ఐశ్వర్యం సూచించే కలపకార్ఖానాలు,

పడవలమీద దిగిన బస్తాల గుట్టలూ—కనిపించాయి. అక్కడే కొత్త పడవల్ల నిర్మాణాలూ, పాతపడవల మరమ్మతులూ కూడా జరుగుతూ ఉన్నాయి. రాజమహేంద్రవరంలో దిగేసరికి మా నాయుడుగారి దగ్గిర చదువుకున్న ఇతిహాసమూ, రాజరాజనరేంద్రుడి చరిత్రా, సారంగధరుడి కథా, భారతం రచించిన కవుల గాథలూ, ఇత్యాదులన్నీ స్ఫురణకి వచ్చాయి. వేసవికాలం సెలవులు గడవడంతోనే వెళ్ళిపోదామనే సంకల్పంలో ఉండడంవల్ల నాయుడుగారు నాకు ఆ ఊళ్లో ఉన్న ముఖ్యమైన ప్రదేశాలన్నీ చూపించారు.

సారంగధరుడి మెట్ట, దానిమీద కాళ్ళు నరకబడిన సారంగధరుడి శిల, చిత్రాంగి మేడ, రత్నాంగి మేడ, పావురం వాలినచోటు, మొదలైనవి అన్నీ చూపించారు. కోటిలింగాల క్షేత్రం దగ్గిరికి తీసుకువెళ్ళి, ఆ లింగాలన్నీ చూపించారు. నేను అవన్నీ లెక్కపెట్టడం ప్రారంభించి "కోటీ లేవేమి ?" అని నాయుడుగారిని అడిగాను. ఆయన అవన్నీ ఒకప్పుడు ఉండేవనీ, క్రమంగా కరిగిపోయి నదీగర్భంలో జీర్ణమయి ఉంటాయనీ చెప్పారు. మేము రాజమహేంద్రవరం చేరిన కొద్దిరోజులికి కాలవలు తీయడంవల్ల రహదారీపడవలమీద రామచంద్రపురం, అమలాపురం, మొదలైన గ్రామాల్లో ఉన్న నాయుడుగారి చుట్టాల ఇళ్ళకి వెళ్ళాము. ఆ పడవప్రయాణాలు చాలా కులాసాగా ఉండేవి. ఆ ప్రయాణాల్లోనే గోదావరీ మహానది విస్తీర్ణమూ, ప్రయోజనమూ బాగా అవగాహన అయ్యాయి.

అప్పట్లో రాజమహేంద్రవరం అంటే నేటి పాతపట్టణం మాత్రమే. ముఖ్యమైనభవనాలల్లా చిత్రాంగి రత్నాంగుల మేడలే. అప్పటికి గోదావరికి

గట్టు లేదు. బ్రిడ్జి అసలే లేదు. నేటి ఆర్యాపురాని కంతటికీ రెండో మూడో ఇళ్ళుఉండేవి. మిగతా వన్నీ కలపఅడితీలే. ఇన్నీసుపేట కొంచెమే ఉండేది. కాని అది అప్పట్లో ఊళ్ళో కల్లా శుభ్రంగా ఉండేది. గచ్చు కాలవలు లేకపోయినా డ్రెయినేజీ వగైరాలు చక్కగా ఉండేవి.

నేను రాజమహేంద్రవరం చేరేసరికి అప్పట్లో కొద్దిమంది న్యాయ వాదులు ఉండేవారు. అప్పటికే ఆంధ్రభీష్మ న్యాపతి సుబ్బారావు పంతులు, మాకర్ల సుబ్బారావునాయుడు, చూదిరెడ్డి వెంకటరత్నంనాయుడుగార్లు బి. ఎ., బి. ల్. పాసయి ప్లీడరీ చేస్తున్నారు. జిల్లాకోర్టూ, మునసబు కోర్టూ ఒక పాతఇంట్లో ఉండేవి. ఏలూరు లక్ష్మీనరసింహంగారు, నేతి సోమయాజులుగారు, మొదలయినవారు ప్లీడర్లు. సరిపల్లి సాంబశివరావు, గోపాలకృష్ణమ్మ, దామరాజు నాగరాజుప్రభృతులు పట్టాలు పొందిన ప్లీడర్లు. ఇక పాండిత్యవిషయంలో,—అప్పటికే వీరేశలింగం, వడ్డాది సుబ్బారాయుడుగార్ల పేర్లు మోగిపోతున్నాయి. వారిద్దరికీ సాహిత్యసంబంధ మైన ఈర్ష్య ఉండేది. సంస్కృతపండితుల్లో కల్లూరి వెంకటరామశాస్త్రులు గారి కీర్తి బాగా ఉండేది. అప్పుడు శుద్ధగ్రాంథికభాషలో మాట్లాడతా రని పేర్లు పొందిన కొక్కొండ వెంకటరత్నంగారికి కూడా మంచి ప్రసిద్ధి ఉండేది.

మా సెలవలూ పూర్తి కావచ్చాయి. నాయుడుగారి భార్య లక్ష్మమ్మ గారికి మొదటినించీ బంధువులకి సమీపంగా రాజమహేంద్రవరంలో ఉండాలనే కోర్కె ఉండేది. ఒంగోలులో అప్పులు పెరిగిపోవడంవల్లా,

ఆ అప్పులు తీరే మార్గం కనిపించకపోవడంవల్లా ఆమెకోరిక మరింత దృఢపడింది. ఆమెకి రాజమహేంద్రవరంలోనూ, రామచంద్రపురంలోనూ ఉండే బంధువు లంతా "అంతదూరంలో ఏమిటా ఉద్యోగం? ఈపాటి ఉద్యోగం ఇక్కడ దొరకదా!" అని అంటూ ఉండేవారు. ఆమె బంధువులు ఇమ్మానేని లక్ష్మీకాంతారావుప్రభృతులు పెద ఉద్యోగాల్లో, గౌరవంగా కాలక్షేపం చేస్తూ ఉండేవారు. ఆమె "ఇంతమంది ఉంటూండగా ఒక ఉద్యోగం అయినా దొరకదా?" అని అంటూ ఉండేది. నాయుడుగారు "ఇక్కడ మనకి ఉద్యోగం ఎవ రిస్తారు? అప్పుడే ఇక్కడికి ఎఫ్.ఏ.లూ, బి.ఏ.లూ తయారై ఉన్నారు. వీళ్ళమధ్య మనకి ఉద్యోగం దొరుకుతుందా?" అనేవారు. ఇల్లాగ కొంత తర్జనభర్జన జరుగుతూ ఉండగా ఏలూరి లక్ష్మీనరసింహంగారు థీస్టిక్ హైస్కూలు అనే కొత్త స్కూలు స్థాపించడానికి నిశ్చయించారు. లక్ష్మమ్మగారి బంధువు లంతా ఆయనతో చెప్పి నాయుడుగారికి లెఖ్ఖలమాష్టరీ ఒకటి ఏర్పాటు చేయించారు. జీతం మామూలు ౩౦ రూపాయలే.

స్కూలు తీశారు. నాయుడుగారు, రాజమహేంద్రవరంలో మాష్టరీలో చేరారు. నేను ఇంటికి పోవడానికి సెలవు తీసుకున్నాను. అప్పటికి కాలవలు తీశారు. రాజమహేంద్రవరంరేవులో పడవ ఎక్కితే బెజవాడ దాకా ఏలూరుకాలవమీదా, తరవాత కొత్తపట్టణందాకా బకింగుహాముకాలవమీదా, ప్రయాణం చెయ్యడానికి బాగా వీలుగా ఉండేది. అందుకోస మని నాకున్న నాలుగు గుడ్డలూ మూటగట్టుకుని, నే నొక్కణ్ణి

వెళ్ళగలనని నాయుడుగారికి ధైర్యం చెప్పి పడవలరేవుకి బయలుదేరాను. తీరా రేవులోకి వెళ్ళేసరికి పడవలు దాటిపోయాయి. అందుచేత విధిలేక మళ్ళీ తిరిగి ఇంటికి వచ్చాను.

నేను తిరిగి వచ్చేసరికి నాయుడుగారు మధ్యాహ్నం విరామంలో స్కూలునించి వచ్చి నేను వెళ్ళిపోయా నని చెప్పేసరికి దిగాలుపడి కళ్ళమ్మట నీళ్ళు పెట్టుగుంటున్నారు! పక్కనున్న ఆయనబంధువుడు ఒకాయన "బ్రాహ్మణపిల్లవాడు ఏదో మాటవరసకి నీతో వచ్చాడు కాని ఎల్లకాలం నీతో ఉంటాడయ్యా వాళ్ళవాళ్ళ నందరినీ విడిచిపెట్టి?" అని ఆయన్ని మందలించాడు. కాని నాయందుండే అవ్యాజప్రేమవల్ల నాయుడుగారు దుఃఖం ఆపుగోలేకపోయారు.

ఇల్లాంటిస్థితిలో పడవ దాటిపోయి నేను మళ్ళీ ఆయనకళ్ళ ఎదట కనిపించాను. ఆయనకి ఎక్కడలేని సంతోషమూ కలిగింది. అపైన కొంత సంభాషణ అయ్యాక "పోనీ నువ్వుకూడా ఇక్కడే చదువుకో రాదా?" అని అడిగారు. దానిమీద నేను "మా వాళ్ళంతా అక్కడ ఉన్నారు కదా! నన్ను ఇక్కడ ఎవ్వరు చూస్తారు?" అన్నాను. దానిమీద ఆయన "అక్కడ మాత్రం ఎవ రున్నారు? మీ అమ్మగారూ, అమ్మమ్మ గారూ కష్టపడవలిసిందే గదా? ఇక్కడే నాతోపాటు తంటాలు పడ కూడదా?" అని ఆప్యాయంగా అన్నారు.

ఒక్కక్షణం అట్టే ఆలోచించాను. నా జీవితంలో అది ఒక అపూర్వమైన ఘడియ! అదే ఈ జీవితం యావత్తూ ఇల్లాగ పరిణామం

చెందడానికి మూలకారణ మైన నిమిషం! "Life is a series of Accidents" అంటే జీవితమంతా "ఒక ఘటనావళి" అనే మాటల్లో ఎంతో అర్థం ఉంది. నాకు పడవే అంది, ఒంగోలు తిరిగి చేరితే జీవితం ఏమి అయి ఉండేదో! ఎట్లా పరిణమించేదో పరమేశ్వరుడికే ఎరుక! నేను పడవ దాటిపోయి వెనక్కి రావడమూ, నాయుడుగారికి మనస్తాపం కలిగి నన్ను తమ దగ్గిర ఉండ మనడమూ, రెండూ కూడా దైవఘటనలే! ఒక్క క్షణం ఆలోచించి చేతులో ఉన్న బట్టలమూట అల్లాగే కింద పడ వేసి "మీ అభిప్రాయం అల్లా ఉంటే సరే ఉండిపోతాను!" అన్నాను. వెంటనే ఆ ఫీష్టిక్ హైస్కూల్లోనే ౫వ క్లాసులో రెండో అర్ధసంవత్సరంలో చేరాను. ఆరోజుల్లో చదువులికి దేశమంతా ఒకటే పాఠ్యవిధానం ఉండడంచేత స్కూలు మారడంవల్ల చదువు కేమీ ప్రతిబంధకం కలగ లేదు. నాయుడుగారు నావిషయమై ఏలూరి లక్ష్మీనరసింహంగారికి శిఫారసు చేసి 'విద్యార్థివేతనం' కూడా సంపాదించారు. ఇల్లాగ దైవికంగా రాజమహేంద్రవరంలో చదువుకి ప్రవేశించాను. ఈ సంగతి మా వాళ్ళకి ఉత్తరం వ్రాస్తే వాళ్ళు చాలా బాధపడ్డారు; కాని నాయుడుగారితో ఉండడంవల్ల వాళ్ళు మనస్సులు కొంత సమాధానపరచుకున్నారు.

౫

ఆ నాటి రాజమహేంద్రవరం

ఆ కాలంలో రాజమహేంద్రవరంలో విద్యాసంస్థల్నిగురించీ, విద్యావిధానాన్నిగురించీ విపులంగా వ్రాస్తాను. ఉత్తరోత్తరా ఈ విద్యావిధానం మన జాతి నెల్లా నిర్వీర్యం చేసిందో తెలుసుకోవాలంటే ఆనాటి మన జాతీయవిద్యావిధానమూ, దాన్ని ఇంగ్లీషువాళ్ళు వచ్చి ధ్వంసం చేసిన విధమూ, అందువల్ల మనజాతి అవిద్యలో మునిగిపోవడమూ కూడా బాగా అవగాహన చేసుకోవాలి. ఈ నూతనవిద్యావిధానానికి దాసుడైన నా బోటివాడి వర్ణన ఆవిషయంలో మరీ సమంజసంగా ఉంటుందనుకుంటాను.

నేను నాయుడుపేట చేరేటప్పడికి దేశంలో ఇంగ్లీషుచదువు ప్రారంభమై ఏ పదిసంవత్సరాలో అయిఉంటుంది. ఇంగ్లీషువాళ్ళు ఈ దేశం పూర్తిగా స్వాధీనం చేసుకున్న తరవాత "ఈ దేశంలో ఏ విద్యాపద్ధతి అమలులో పెట్టాలా?" అని తర్కించారు. చివరికి మెకాలే సలహామీద ఈ దేశంలో ఇంగ్లీషుచదువు స్థాపించడానికి నిర్ణయించారు. ఆ నాటి పాలకుల విద్యాదర్శం—ఆనాడన్న మాటేమిటీ! ఈనాటివరకూకూడా అదే ఆదర్శం!—తమపరిపాలనకి కావలిసిన గుమాస్తాలనీ, దుబాషీలనీ తయారుచెయ్యడమే! అందుకోసమనే వాళ్ళు ఆ పని పైనించి ప్రారంభించారు. ముందు కాలేజీలు స్థాపించారు. వాటికి శాఖలుగా

హైస్కూళ్ళు నడిపించారు. వాటికి ఉపశాఖలుగా ఇంగ్లీషుఆదర్శాలతో నిండిన గ్రాంటుస్కూళ్ళు స్థాపించారు. అంతకిపూర్వం వాటి స్థానంలో ఉన్నదే వీధిబళ్ళు ఎత్తివేశారు.

మన జాతీయమైన వీధిపాఠశాలల్లో నాలుగేళ్ళపాటు చదువుకుంటే వ్రాతా, చదువూ రావడమే కాకుండా, భారతభాగవతాదిగ్రంథపఠనానికి పునాది పడడమూ, మంచి లౌకికజ్ఞానం కలగడమూ కూడా జరిగేవి. ఈ గ్రాంటుబళ్ళు వచ్చి ఆ విధానం మార్చివేశాయి. మాటవరసకి మా నాయనగారు ఏ పెద్దబళ్ళళ్ళోనూ చదవలేదు. ఏ డిగ్రీలూ, సర్టిఫికెట్టులూ పొందలేదు. జీతం ఎనిమిదిరూపాయ లైనా, అప్పట్లో ఆయన ఆ చదువుతోటే ఎనిమిది ఊళ్ళపైన రెవిన్యూఅధికారం చేసి జీవనం చెయ్యగలిగారు. ఆ చదువు ఉపాధికి మార్గంగా ఉండేది. మా నాయనగారు చిన్ననాడు చదువుకున్న భారతభాగవతాలు నిరంతరమూ పారాయణ చేస్తూ తమ ఆత్మోద్ధరణకి కృషి చేస్తూ ఉండేవారు. మా అమ్మమ్మగారు, పెద్దత్తగారు ఎక్కువ చదువుకోకపోయినా, భారతభాగవతరామాయణాది కథలు యావత్తూ కంఠస్థంగా నేర్చుకుని, మమ్మల్ని ఒళ్ళో కూర్చోపెట్టుకుని అవన్నీ ఉపదేశంచేసేవారు. ఆ విద్యావిధానపు ఆదర్శం జాతీయమైనది; విశాల మైనది. ఈ నూతనవిద్యకి ఆదర్శం నౌఖరీ, ధనసంపాదనా, స్వార్థమూనూ.

ఎప్పుడైతే మిడిల్‌స్కూళ్ళ చదువు పూర్తిచేసినవాళ్లూ, మెట్రిక్యులేషన్ పాసైనవాళ్లూ కూడా పెద్దపెద్ద ఉద్యోగస్థులై అమితఘ్గా ధన

సంపాదనలో పడ్డారో అప్పుడే దేశంలో విద్యాదర్శాలు క్షీణించాయి. ఆంగ్లేయపాలకులు కూడా తమరాజ్యానికి వేళ్ళు పారించడానికి మన దేశీయసంస్థల నన్నింటినీ క్రమక్రమంగా పెకలించారు. ఆ రోజుల్లో పంచాయితీపద్ధతిని న్యాయనిర్ణయం చేసుకోవడం అమలులో ఉండేది. ఆ వద్ధతి తొలిగించి కోర్టుల పద్ధతి స్థాపించారు. దాంతోకాని మనపతనం ప్రారంభం కాదు! ఆ కోర్టుల్కికి జడ్జీలూ, వకీళ్ళూ కావాలి గదా! అందు కోసం ముందుగా ఆంగ్లేయపాలకులు మనసంఘంలో ఉండే పెద్దల్ని ఏరి, వాళ్ళకి పెద్దపెద్ద పదవులు అంటగట్టారు. క్రమంగా కొంచెం చదువు— అంటే ఏ మిడిల్‌స్కూలు చదువో—చదువుకుంటే జిల్లామునసబీ అయ్యేది. అందుచేత దేశంలో వివేకవంతు లనబడే వాళ్ళ దృష్టి అటు మళ్ళింది. జనం ఇంగ్లీషుచదువులికి తియ్యనీటికి చేప లెక్కినట్లు ఎక్కారు. క్రమంగా మెట్రిక్యులేషను పాసయిన వాళ్ళ సంఖ్యా, ఎఫ్. ఏ. ల సంఖ్యా, బి. ఏ. ల సంఖ్యా పెరిగింది. దాంతో పాలకులు ప్లీడరీలకీ, నౌఖరీలకీ అర్హతలు ఏర్పరిచారు. అప్పట్లో ఈ చదువుల్లోకి వెళ్ళినవాళ్లంతా ఉద్యోగస్థులై ధనార్జన బాగా చెయ్యడంవల్ల దేశస్థుల వ్యామోహం అటు తిరిగింది. అది సుమారుగా ఆ కాలపు స్థితి.

నేను రాజమహేంద్రవరం చేరేసరికి మనదేశంలో రాజమహేంద్ర వరంలో గవర్నమెంటు కళాశాల, బందరులో మిషన్‌కళాశాల మాత్రం ఉన్నాయి. ఈ కాలేజీలలో చదవడానికి జనం కావాలిగనక, ప్రభుత్వం ప్రైవేటు హైస్కూళ్ళకి ఎన్నిటికో ప్రోత్సాహం ఇచ్చింది. ఇప్పటి మాదిరిగా

ఈ స్కూళ్ళమీద లేనిపోని నిషేధాలు ఏమీ ఉండేవి కావు. విద్యాధికులు కొందరు చేరి హైస్కూళ్ళు స్థాపించడానికి అవకాశం ఉండేది. పైగా కిర్లస్తానీ మిషనరీలు కూడా ఈ పనికే పూనుకున్నారు. ఒంగోలు, ఏలూరు, బెజవాడల్లాంటి పట్టణాల్లో, ఇల్లాంటి మిషన్‌స్కూళ్ళు అనేకం నడప బడుతూ ఉండేవి.

రాజమహేంద్రవరంలో అప్పటికి—అనగా ౧౮౮౭ సంవత్స రానికి—మిషన్ హైస్కూలు, థీస్టిక్ హైస్కూలు, ఇన్నీసుపేట హైస్కూలు, మరాటా హైస్కూలు అన్నీ నాలుగు ప్రైవేటు హైస్కూళ్ళు ఉండేవి. కొత్తగా పాసయిన బి. ఏ. లు, యఫ్. ఏ. లు వీటిలో ఉపాధ్యాయులుగా చేరి పనిచేస్తూ ఉండే వారు. అప్పట్లో న్యాయవాది పనే గొప్పగా ఉండేది. కొందరు పరీక్షకి చదువుకునే లోపుగా కొంతకాలం మాస్టరీ ఉద్యోగం చేస్తూ ఉండేవారు. ముత్తుస్వామయ్యరు అనే ఆయన మార్కెట్టుకి ఎదు రుగా ఉన్న మరాటా హైస్కూలు నిర్వహిస్తూ ఉండేవారు. ఇన్నీసుపేట హైస్కూలుకి అప్పుడు వేదం వెంకటాచలం అనే ఆయన హెడ్మాష్టరుగా ఉండేవారు. మా థీస్టిక్ హైస్కూలుకి అప్పుడే బి. ఏ. పాసయిన శ్రీ సి. వి. శివకుమారస్వామిశాస్త్రిగారు ప్రధానోపాధ్యాయులు. తరవాత ఆయన మనదేశంలో కల్లా గొప్ప విద్యావేత్తగా ప్రఖ్యాతి పొందారు. సైదాపేట కాలేజీ ప్రిన్సిపలు పని చేసి విరమించారు. ఈ మధ్యనే కీర్తిశేషు లయ్యారు. రామానుజాచారి అనే ఆయన కూడా మాకు మాష్టరుగా ఉండే వారు. ఆ తరవాత ఆయన డిప్యూటీకలెక్టరు కూడా అయ్యారు. ఆ రోజుల్లో వీరేశలింగంపంతులుగారు కాలేజీలో తెలుగుపండితులుగా ఉండేవారు.

౧౮౮౬ లో నేను థీస్టిక్ హైస్కూలులో శివకుమారస్వామిశాస్త్రిగారి ప్రధానాధ్యాపకత్వం కింద, ౫ వ క్లాసు చదివాను. ఆ రోజుల్లో హనుమంతరావు నాయుడుగారు నేనంటే ఎంతో అప్యాయంగా ఉండేవారు. ౧౮౮౭ లో కమిటీ ఆధ్వర్యంకింద ఉండే ఇన్నీసుపేట హైస్కూలు, ఏలూరి లక్ష్మీనరసింహంగారు స్థాపించిన థీస్టిక్ హైస్కూలూ కలిసిపోయాయి. ఇన్నీసుపేటహైస్కూలుకమిటీవాళ్ళు స్కూల్లు ఆధ్వర్యమూ కూడా ఏలూరి లక్ష్మీనరసింహంగారికే అప్పజెప్పారు. అల్లా ఏకమైన ఆ స్కూల్లో మెట్రిక్యులేషన్ చదివాను. ఆ స్కూలు మొదట కాలేజీదగ్గిర ఉండే పూరిఇంట్లో ఉండేది. తరవాత అక్కడినించి నాళం వారి సత్రానికి ఎదురుగా ఉన్న చిత్రపు నరసింహారావుగారి ఇంట్లోకి మార్చబడింది. ఆ స్కూలుకి వేదం వెంకటాచలంగారు ప్రధానోపాధ్యాయులుగా ఉండేవారు.

౬

నాటకాలు

ఈ కాలంలో రాజమహేంద్రవరంలో కూడా నాటకాల గొడవ ప్రారంభం అయింది. నేను రాజమహేంద్రవరం చేరే సరికే కుందూరి వెంకటరత్నం, దాసు మాధవరావుప్రభృతులు ఇంగ్లీషులో షేక్సుపియరు నాటకాలు ఆడుతూఉండేవారు. మా హనుమంతరావునాయుడుగారికి ఉండే నాటకాల పిచ్చికి అంతం లేదుగదా! దాంతోబాటు మాకు పిళ్లారిసెట్టి త్రియంబకరావు అనే ఒక కంట్రాక్టరు తోడైనాడు! అతను ఆనాటి నాటకాలకి కావలిసిన డబ్బూ, హంగూ, సమకూర్చేవాడు.

సుప్రసిద్ధకవిశేఖరులైన బ్రహ్మశ్రీ చిలకమర్తి లక్ష్మీనరసింహం గారు అప్పటికి మెట్రిక్యులేషను పాసయ్యారో లేదో జ్ఞాపకం లేదు. అప్పటికి ఆయనదృష్టి ఇంకా బాగానే ఉండేది; కళ్ళు జబ్బుగా ఉండడమే గాని అంధత్వం రాలేదు. అప్పట్లో ఆయన కింత ప్రసిద్ధి లేదు. మాకు ఆయన నాటకాలు వ్రాయడమూ, మేము ఆడడమూ జరుగుతూ ఉండేవి. కొన్ని నాటకాలు ఆయన మా కోసమే వ్రాశారంటే ఏమీ అతిశయోక్తి లేదు.

నాకు గయోపాఖ్యానం, పారిజాతాపహరణం నాటకాల సంగతి బాగా జ్ఞాపకం ఉంది. గయోపాఖ్యానంలో నేను గయుడి భార్య అయిన చిత్రరేఖ వేషమూ, వెంటనే ఆ తరవాత అర్జునుడి వేషమూ వేసేవాణ్ణి.

హనుమంతరావునాయుడుగారు గయుడి వేషం వేసేవారు. వెంకటకృష్ణుడు, రామకృష్ణుడు అని ఇద్దరు నటులు ఉండేవారు. సామాన్యంగా రామకృష్ణుడు ప్రధానపాత్ర ధరిస్తూ ఉండేవాడు. అయినాల తాతయ్యనాయుడు సంజయుడి వేషం వేసేవాడు. ఇంతకాలమైన తరవాత నా కిప్పుడు మిగిలిన వాళ్ళ పేర్లు జ్ఞప్తికి రావడం లేదు. సామాన్యంగా ఈ నాటకాలకి ముఖ్యపాత్రలం నేనూ నాయుడుగారే. నాకు ఈ నాటకాల గొడవవల్ల "సంగీతమూచేత బేరసారము లుడిగెన్" అన్నట్లు చదువు బాగా సాగలేదు.

సాగకపోవడమే కాదు! నాకు ౧౯౨౫వ సంవత్సరం డిశంబరులో మెట్రిక్యులేషన్ పరీక్ష పోయింది. అంతేకాక ఈ నాటకాల మూలాన్ని రౌడీజనాభాతో భేటీరావడం, ఒకవిధమైన నిర్లక్ష్యమైన జీవితానికి అలవాటుపడడం జరిగింది. హనుమంతరావునాయుడుగారు ఈ నాటకాలు తయారుచేసుకుని అమలాపురం, కాకినాడ, మొదలైన పట్టణాల్లో ఆడించారు. అందువల్ల అక్కడున్న రౌడీజనాభాతో తగాదాలు వచ్చి కొట్లాటల్లో పడ్డాము. మొత్తంమీద ఒకవిధమైన పౌరుష జీవనానికీ, నిర్లక్ష్యమైన జీవనానికీ అలవాటుపడ్డాను. 'మామూలు సాంసారికదృష్టిలో కొంచెం న్యూనమైన జీవితంలో పడిపోతున్నానా?' అనే స్థితికి వచ్చింది. హనుమంతరావునాయుడుగారు నన్ను నాటకాలలో ప్రవేశపెట్టినా, నా నైతికాభివృద్ధీ, విద్యాభివృద్ధీ, క్షేమాభివృద్ధీ కాపాడడానికి శక్తివంచన లేకుండా పాటు పడేవారు. నాలోపాలకీ పతనానికీ ఆయన ఎంతమాత్రమూ బాధ్యులు కారు. పరీక్ష పోగానే వెంటనే మళ్ళీ రాజమహేంద్రవరం ఎందుకు వచ్చానో జ్ఞప్తికి తెచ్చుకుని ప్రైవేటుగా మెట్రిక్యులేషన్ చదివి పాసయ్యాను.

ఈ సందర్భంలో సాధారణంగా లోకదృష్టితో నాటకాలు నా జీవితానికి చేసిన మంచిచెడ్డలు చర్చించడం చాలా అవసరము. నాయుడుపేటలోనూ, ఒంగోలులోనూ ఉన్నప్పుడు నాటకాలవృత్తి నన్ను ఒక విధంగా చిన్నతనపు చిలిపిచేష్టలనించి తప్పించింది. కాని ఆతతాయులతో సాహచర్యం కలిగింది. నా జీవితప్రారంభంనించీ కూడా బహుశః ఒక అదృష్టం నన్ను వెంటాడిస్తోందని చెప్పాలి. స్నేహాలవల్ల, సాహచర్యాలవల్ల జీవితం అధఃపాతాళంలోకి పడిపోయే పరిస్థితులలో పడడమూ, మళ్ళీ వాటిల్లోనించి దైవికంగా తప్పుగుని బయట పడడమూ జరుగుతోంది. అదే ఈ నాటకాల ప్రకరణంలో కూడా జరిగింది. రాజమహేంద్రవరం నాటకాలలో కూడా ఇదే జరిగింది. నా నాటకాలలో అభినయనైపుణ్యం చూసి పేరుపొందిన పెద్దలంతా, మన్నించి, హర్షించేవారు.

మేము ఆ రోజుల్లో ప్రస్తుతం టౌనుహాలుకి తూర్పున ఉన్న పెద్ద ఖాళీస్థలంలో తాత్కాలికంగా ఒక పెద్ద నాటకపు హాలు నిర్మించాము. ఒకసారి మేము అందులో నాటకం ఆడుతూఉంటే, సుప్రసిద్ధన్యాయవాదులై, కాంగ్రెసు అధ్యక్షపదవి అలంకరించిన పి. ఆనందాచార్యులుగారు వచ్చి చూశారు. ఆయన అప్పుడు పిఠాపురంవారి కేసుసందర్భంలో వచ్చారు. అప్పుడు నా అభినయానికి మెచ్చి ఏదో బహుమతీ కూడా ఇచ్చారు. ఆ మెప్పు అల్లా ఉండగా ఆ సంవత్సరం ౧౮౯౭ లో మెట్రిక్యులేషన్ తప్పింది! క్రమంగా రౌడీలతో స్నేహం చేసి కొట్లాటల కక్షల్లో పడ్డాను.

ఇంతకన్నా ప్రమాద మైనది నా నైతికప్రవర్తన. నేను నా అభి నయంవల్ల నాకు తెలియకుండానే కొందరు అమాయికస్త్రీల మనస్సులు కలవరపెట్టాను. ఆ కలవరంలో నేను కూడా ప్రమాదంలో పడ్డాను. చారిత్రికపౌరాణికనాట్యకాలవల్ల నటకుల్లోనూ, ప్రేక్షకుల్లోనూ కొంత జాతీయతా, స్వాతంత్ర్యభావమూ హెచ్చినా నైతికంగా కొన్ని ప్రమాదాలు కలుగుతూవచ్చాయి. ఇంత్తకాలం అయ్యాక నేను వాటికి కారణాలు వివరించడం కష్టం కాని, అప్పటికి నాటకాలవల్ల కలిగిన ప్రమాదాలు మాత్రం అవి.

ఈ కాలంలో నా విద్యార్థిదశనిగురించి కూడా కొంచెం వ్రాస్తాను. నేను మొదటినించీ నిర్లక్ష్యంగా బ్రతిగిన ఘటాన్ని! దానికితోడు సర్వస్వతంత్రులైన హనుమంతరావునాయుడుగారి తయారీ. హనుమంతరావు నాయుడుగారు మంచి ఒడ్డూ పొడుగూ ఉన్న మనిషి. ఆయన బుగ్గమీసాలు మంచి భీకరంగా ఉండేవి. చూడడానికే ఆయన గంభీరంగా ఉండేవారు. ఆయన తరగతుల్లో పాఠాలు చెబుతున్నప్పుడు కూడా స్వాతంత్ర్యం మహత్తర మైన దని చెబుతూ ఉండేవారు. ఉదరపోషణకోసం నౌఖరీలో ఉన్నా, వస్తుతః నౌఖరీ లంటే ఆయన కిష్టం లేదు. తన అనుచరుల్లో ఏ మాత్రం స్వాతంత్ర్యపు పోకడ లున్నా ఆయన ప్రోత్సహించేవారు. ఎందుచేతనో ఆయనకి నేను ఎన్ని గత్తరల్లో పడినా చివరకి తేల్తా ననే ఒక నమ్మకమూ, దృఢవిశ్వాసమూ ఉండేవి. కనక ఆయన నా వ్యవహారా లన్నీ చూసీచూడనట్టుగా ఉండి, పైనించి, కంటికి రెప్పలా

కనిపెడుతూ ఉండేవారు. చదువులో కొంత శ్రద్ధగానే ఉండేవాణ్ణి. కాక పోతే కొంచెం పొగరబోతుతనం అనేది ఉండేది.

ఆ రోజుల్లో గోదావరికి ఈ కట్ట లేదు. 'నేనూ మిత్రులూ కలిసి చాలావరకు పగ లల్లా గోదావరీగర్భంలో గడిపేవాళ్ళం' అంటే ఆశ్చర్యం ఏమీ లేదు. సాధారణంగా రేవునిండా పడవ లుండేవి. కాస్త వేసవి తిరిగేసరికి రేవుల్లో పడవలు ఏట్లోకి తోసుకుపోయి రాత్రిళ్ళ ఇసకతిప్పల్లో కాలక్షేపం చేస్తూ ఉండేవాళ్ళము. ఒక లాంతరు పట్టుకుపోయి అక్కడే చదువుకునేవాళ్ళము. మాకు గోదావరిలో ఈతాలాడడం నిత్యకార్య క్రమం. విద్యార్థిసంఘాలు స్థాపించి, చెడుగుడు, ఉప్పట్టి, మొదలయిన ఆటలు ఆడేవాళ్ళము. రెండు పార్టీలుగా ఏర్పడి ఒక పార్టీతో ఇంకొక పార్టీ సవాల్ చేసి, మంచి పట్టుదలగా ఆడుకుంటూ ఉండేవాళ్ళము. అందులో నేను మంచి ఆటగాడి కిందే లెఖ్ఖ. ఇక దీపావళిపండుగ రోజులుసంగతి చెప్పనే అక్కరలేదు. పండుగనాడు రకరకాల బాణా సంచాలతో యుద్ధాలు సాగవలసిందే! పండుగ పదిరోజులు ఉంది అనగా ఈ మందుగుండు సామాను తయారు చేసి పార్టీలకి సవాళ్ళు చేసేవాళ్ళము. నేను ఈలాంటి ఒడుదుడుకు పరిస్థితుల్లో చదువుకుంటూ ఉండేవాణ్ణి.

అప్పట్లో రాజమహేంద్రవరంలో రౌడీజట్లు బాగా ఉండేవి. పెద్ద మనుష్య లనుకునే వాళ్ళల్లో చాలామందికి ఈ రౌడీలతో సంబంధాలు ఉండేవి. చూస్తూఉండగా ఏ వీధిలోనో రెండుపార్టీలు తటస్థపడి అమాం తంగా ఒకళ్ళని ఒకళ్లు పడపడ కొట్టుకుంటూ ఉండేవాళ్లు. నేను కూడా

ఈ పార్టీల గందరగోళంలో పడ్డాను. ఆ పడడంలో సంఘంలో కింద శ్రేణిలో ఉండే జనంతో సంపర్కం కలగడంలో ఆశ్చర్యం ఏమి ఉంది? చేపలు పట్టుకుని జీవించే బెస్తలతోనూ వాళ్ళ నాయకులతోనూ చేతులు కలపవలసివచ్చింది. వాళ్ళ అభిమానం సంపాదించడానికి వాళ్ళఇళ్ళకి కూడా వెళ్లేవాణ్ణి. వాళ్లు కల్లు తాగుతూ ఉంటే పక్కని ఉండవలిసిన అవస్థ కూడా కలిగేది. కాని ఎన్నడూ అది ముట్టుకోవాలనే కోరిక మాత్రం కలగలేదు.

ఈ కాలంలోనే నాకొక బ్రహ్మాండమైన గండం తప్పింది. ఒక సారి గోదావరి మంచి వరదలో ఉన్నప్పుడు నేనూ కొంతమంది స్నేహితులూ కలిసి ఒక చిన్న పడవ ఏట్లోకి తోసుకువెళ్ళాము. తెడ్డు ఒకటే దానికి చుక్కాని. నేను చుక్కానిదగ్గిర ఉన్నాను. పడవ కోటి లింగాలదాకా బాగా ఎగువుకి పోనిచ్చి ఏట్లోకి వాలుగా ఒదిలివేశాము. నావ ప్రవాహంలో మంచి జోరుగా వస్తూఉంటే నా చేతిలో ఉన్న చుక్కాని జారిపోయింది. దానికోసం నేను గభాలున ఏట్లోకి దూకాను. దాంతో నా స్నేహితుల్లు కంగారు పడ్డారు. నేను తెడ్డు పట్టుకుని పడవ దగ్గిరికి చేరాను; కాని పడవ ఎక్కలేకపోయాను. పడవలో ఉన్న స్నేహితులు నన్ను చూసి కంగారు పడడమే కాని తెడ్డు చేతి కందివ్వాలని ఎవరూ అనుకో లేదు. నేను అల్లాగే ఒకటిరెండు సార్లు పడవ దగ్గిరికి వెళ్ళడం పడవ ఎక్కలేకపోవడం జరిగింది. చాలాసేపు ప్రాణాల మీద ఆశ ఒదులుకుని ఆ మహానదితో యుద్ధం చేశాను. చిట్టచివరికి నేనే

నా స్నేహితులికి తెడ్డు అందివ్వం డని సూచించాను. దాంతో వాళ్ళు తెడ్డు అందివ్వగా దాని ఊతంమీద పడవపైకి వచ్చాను. ఈరీతిగా మృత్యు సన్నిధికి వేంచేసి వెంట్రుకవాసి తేడాలో అక్కడినించి బయటపడ్డాను.

౧౮౮౯ వ సంవత్సరంలో ప్రైవేటుగా చదివి మెట్రిక్యులేషన్ పాసయినాను. నేను ౧౮౮౭ వేసవికాలంలో ఒంగోలు ఒదిలినప్పటినించీ మళ్ళీ ఒంగోలు వెళ్ళలేదు. ఆ తరవాత నేను కొద్దిరోజులపాటు రాజ మహేంద్రవరంలో స్వంతంగా వండుకుని భోజనం చేసేవాణ్ణి. తరవాత కొన్నాళ్ళపాటు హోటల్లో భోజనం చేశాను. చివరికి నా చదువుకి తగిన భోజనవసతి కుదరకపోవడంవల్ల మా అమ్మమ్మగారిని ఒంగోలునించి తీసుకువచ్చాను. మేము ఆ తరవాత ఇన్నీసుపేటలో నోరివారి ఇంట్లో ఒక చిన్నగదిలో ఉండేవాళ్ళము.

మెట్రిక్యులేషన్ పరీక్ష పాసయిన తరవాత "మరి ముందు సంగతి ఏమిటి?" అనే సమస్య వచ్చింది. నా లక్ష్య మెప్పుడూ ప్లీడరీమీదే ఉండే దని ఇదివరకే వ్రాశాను. రాజమహేంద్రవరంలో రౌడీజనాభాతో జోస్తీగా ఉండే సమయంలో కూడా నా మనస్సు ఆ న్యాయవాదివృత్తి మీదనే లగ్నమై ఉండేది. మెట్రిక్యులేషన్ పాసవడంతోనే పెద్దపెద్ద ఉద్యోగాలు కూడా సంపాదించడానికి అవకాశం ఉన్న రోజు లవి! స్నేహితులు కొందరు "ఎన్నాళ్ళు నువ్వు నాయుడుగారిమీద ఆధారపడ తావు. ఏదో మెట్రిక్యులేషన్ అయింది కనక మరి నౌఖరీలో జేర" మని సలహా ఇచ్చారు. నా దృష్టి అయితే కళాశాలలో చదివి ప్లీడరీ చెయ్యా

లని ఉండేది. కాని నిజంగా నాయుడుగారికి నే నిచ్చే శ్రమ చూస్తే స్నేహితులు చెప్పిన సలహా న్యాయమైన దేమో ననిపించింది.

గుమస్తాపని చేస్తూ కూడా ప్రైవేటుగా ప్లీడరీకి చదివే అవకాశం ఉండడంచేత చిట్టచివరికి ఇష్టం లేకుండానే రాజమహేంద్రవరం సబ్‌రిజిష్ట్రారు ఆఫీసులో రెండో గుమాస్తాపనికి దరఖాస్తు చేశాను. జీతం ౧౪ రూపాయలు. నేను దరఖాస్తు చేసినట్లుగానే సబ్‌రిజిష్ట్రారుగారు నా దస్తూరీ పరీక్ష చెయ్యాలనీ, తెలివితేటలు చూడ్డం నిమిత్తమై ఒకసారి తనని చూడవలసిందనీ నోటీసుచేశారు. ఆ నోటీసు నాకు ఆత్మగౌరవానికి భంగకర మని తోచింది. నేను "మెట్రిక్యులేషన్ పాసు అయినట్లు సర్టిఫికెట్టు ఉండగా మళ్ళీ ఈ పరీక్ష ఏమిటి? నీ ఉద్యోగం నా కక్కర లేదు పొ"మ్మని జవాబు వ్రాశాను. దాంతో ఆ ఉద్యోగం తప్పింది. ఏ మనిషి జీవితంలో నైనా ఇల్లాంటి స్వల్పవిషయాలతోనే జీవితపంథా మారిపోతూ ఉంటుంది. బహుశః ఆనాడు నేను సబ్‌రిజిష్ట్రారు ఆఫీసులో చేరిఉంటే ఏ మయ్యేవాణ్ణో కూడా చెప్పడం కష్టము.

నేను మెట్రిక్యులేషన్ మొదటి సంవత్సరం చదువుతూ ఉండగానే ఇక్కడ రౌడీలతో స్నేహం చేస్తున్నాననీ, నాటకాల్లో తిరుగుతున్నాననీ, చదువు గుంటపెట్టి గంట వాయిస్తున్నాననీ మా అమ్మగారికీ, బావ గారికీ, బంధువులికీ తెలిసింది. ఈవిషయం మా అమ్మగారిని చాల్లా బాధపెట్టింది. నాకు వండిపెట్టడానికి వచ్చిన మా అమ్మమ్మగారు కూడా నా అవస్థ చూసి బాధపడుతూ ఉండేది. నేను ౫వ క్లాసు చదువుతూ

ఉండగానే మా అమ్మగారు నాకు వివాహం చెయ్యాలని సంకల్పించింది. ఆవంకనైనా దూరాన్ని ఉన్న నేను అక్కడ ఎక్కడో ఉండి పోకుండా ఇంటికి వస్తానేమో నని ఆమె ఆశ.

నేను రాజమహేంద్రవరం వచ్చాక మా కుటుంబానికి ఇంకొక ఆపత్తు వచ్చింది. మా పెద్దఅక్కయ్య జానికమ్మగారు చనిపోయింది. అప్పటికి ఆవిడకి చాలామంది పిల్లలు పుట్టి పోయారు. చివరికి హనుమాయమ్మ అనే పిల్ల ఒక్కర్తే మిగిలింది. ఆవిడ చనిపోయే టప్పుడు మా అమ్మగారినీ దగ్గిర్కి పిలిచి ఆ పిల్లని ఆవిడ చేతుల్లో పెట్టి, పిల్లని జాగ్రత్తగా పెంచమనీ, ప్రకాశాని కిచ్చి పెళ్ళి చేయమనీ చెప్పింది. అందుచేత హనుమాయమ్మ నిచ్చి నాకు పెళ్ళి చెయ్యాలని మా అమ్మగారు ఆత్రతపడింది. కాని రాజమహేంద్రవరంలో నాకు వచ్చిన పేరుప్రతిష్ఠలు విని మా బావగారు మాత్రం నాకు పిల్లని ఇవ్వ దానికి సందేహించారు. చివరికి మెట్రిక్యులేషన్ పాసయ్యాక కొంత ధైర్యం వచ్చి, మా బావగారు నాకు కూతుర్ని ఇవ్వడానికి అంగీకరించారు.

మా అమ్మగారు అద్దంకిలో వివాహం చెయ్యడానికి నిశ్చయించి, ముహూర్తం పెట్టించి, కబురు పంపించింది. నేను మా అమ్మమ్మగారిని ముందు పంపించి గలాం ఫిబ్రవరిలోనో, మార్చిలోనో అద్దంకి చేరాను. రాజమహేంద్రవరంనించి బెజవాడదాకా కాలవమీద వచ్చి, అక్కడినించి గుంటూరుమీదుగా అంచెబళ్ళమీద అద్దంకి చేరుకున్నాను. వివాహం చాలా సామాన్యంగా జరిగింది. కావలసిన బంధువులు నలు

గుహూ వచ్చి ఐదురోజులూ పెళ్ళి సులువుగా తేల్చారు. మా అమ్మగారు నాపెళ్ళితోబాటు మా చెల్లెలు అన్నపూర్ణ పెళ్ళి కూడా చేసింది. అప్పటికి అన్నపూర్ణకి సుమారు ౧౦ సంవత్సరాల వయస్సు ఉంటుంది. మా అమ్మగారు మా పెద్దఅప్పగారు చనిపోయింది కనక అన్నపూర్ణని మా బావగారికే ఇచ్చి వివాహం చేసింది. నేను పెళ్ళికి వచ్చేసరికే మా అమ్మగారు కార్యక్రమం యావత్తూ నిర్ణయించింది. మొత్తంమీద నా అభిప్రాయాలెల్లా ఉన్నా పెళ్ళి జరిగిపోయింది.

నా వివాహం అయిన వెంటనే మళ్ళీ కాలేజీలో చేరడానికి రాజమహేంద్రవరం వచ్చాను. అప్పటికి యమ్. యస్. యమ్. రైల్వేలైను వేస్తున్నారు. ఆ రోజుల్లో బెజవాడనించి సంతమావులూరువరకూ రైలు పడింది. నాకు యఫ్. ఏ. పుస్తకాలు ఒక మోపెడు ఉండేవి. అవన్నీ ఒక మనిషి నెత్తిని పెట్టి, మా ఊరినించి నడిచి, సంతమావులూరు వచ్చి, అక్కడ రైలెక్కి, బెజవాడ చేరి, మళ్ళీ పడవమీద రాజమహేంద్రవరం చేరుకున్నాను. వివాహసందర్భంలో నేను చెప్పవలసిందల్లా ఆనాటి పెళ్ళిళ్ళసొంపు. పెళ్లి అంటే వేలకివేలు మూట కట్టుకుని బెంగపడవలసిన అవసరం ఉండేది కాదు. అయిదురోజులు పెళ్లి అయినా నలుగురూ కలిసి పనిచెయ్యడంవల్ల సూక్ష్మంగా తేలిపోయేది. లక్షాధికారులైనా పల్లెటూళ్ళో ఉన్న భజంత్రీలమేళం, పల్లకీ, రామడోలూ మాత్రమే కుదుర్చుకునేవారు. భిక్షాధికారులైనా అంతే! వంటబ్రాహ్మణుల ఆర్భాటాలూ అవ్వీ ఏమీ లేవు. తరవాత నా చేతిమీదుగా నేను మా కుటుంబంలో అయితే

ఏమి,—హనుమంతరావునాయుడుగారి కుటుంబంలో అయితే ఏమి—అనేక వివాహాలు చేయించాను. ఈ వివాహాల్లో ఆర్భాటమూ, ఆడంబరమూ, శ్రమేకాని, ఆనాటి సౌలభ్యమూ, సౌఖ్యమూ లేవని అనిపిస్తోంది.

ఈ కాలంలో నా సహాధ్యాయుల్నిగురించీ, సహచరుల్ని గురించీ కొంచెం వ్రాస్తాను. నేటి సర్ కె. వి. రెడ్డినాయుడు నేను రాజమహేంద్రవరంలో చదువుకి ప్రవేశించి నప్పటినించీ కూడా నా సహాధ్యాయి. అతని తండ్రిగారు అప్పట్లో తాలూకాకచ్చేరీలో చిన్న బంట్రోతుగా ఉండేవారు. అతను అరుగుమీద కూర్చుని చదువుకోవడం నా కిప్పటికీ జ్ఞాపకం ఉంది. అతనైతే క్లాసులో—'Good boy' అంటే—'మంచి పిల్లవాడి' కిందే లెఖ్ఖ. నేను నా సహాధ్యాయుల్ని ఏదో విధంగా అదమాయిస్తూ ఉండేవాణ్ణి. ఇన్ని సంవత్సరా లయిన తరవాత ఈ విషయాలు జ్ఞాపకంచేసుకుని వ్రాయడానికి నేను చాలా గర్వపడుతున్నాను. నా మిత్రుడు కూడా అల్లాగే గర్వపడతాడని అనుకుంటాను. "ఎటువంటి సామాన్యపరిస్థితుల్లోనించి మేము నిగ్రహించుకు వచ్చాము!" అని తలచుకున్నప్పుడు ఇదంతా నాకే ఆశ్చర్యంగా ఉంటుంది. తరవాత మునిసిపల్ వ్యవహారాల్లో వెంకటరెడ్డి నాకు కొంచెం దూరం అయ్యాడు. క్రమంగా రాజకీయాల్లో మేము ఇంకా దూరులమైై ఇప్పుడు కేవలమూ ప్రతికూలరాజకీయపక్షాల్లో ఉన్నాము. కాని వ్యక్తిగతంగా నా మనస్సులో ఉన్న ఆనాటి ప్రేమ కేమీ కొరత కలగలేదు. అతనికీ అల్లాగే ఉంటుందని నమ్ముతున్నాను.

మహమ్మదు బజులుల్లా సాహేబు కూడా నాకు సహాధ్యాయి. అతను ఎంతెంత పుస్తకాలైనా బటీపట్టడంలో మంచి ఘనుడు; ఇంగ్లీషు బాగా

ప్రాస్తా డనే ప్రతీతి ఉండేది. అతను బి. ఏ. అయి సర్వీసులో పడిపోయాడు గనక మాకు అంతగా సంబంధం లేకపోయింది. ఇక రాజమహేంద్రవరంలో ఇప్పటికీ జీవించి ఉన్న సారంగు భీమశంకరం కూడా నా సహవర్తుడే. ఆతని తమ్ముడు సోమసుందరమూ, నేనూ సహాధ్యాయులము. భీమశంకరం మాకన్న పెద్దక్లాసులో చదివినా, మెట్రిక్యులేషన్‌లో దండయాత్రలు చెయ్యడంవల్ల మేము అతన్ని కలుసుగున్నాము. వాళ్లు నా కిప్పటికీ జ్ఞాపకం ఉండడానికి కారణం నాకు వాళ్ళ ఇంట్లో ఉండే చనువు. నేను వాళ్ళతో, పాటే, వాళ్ళఇంట్లో వాళ్ళ పిల్లవాడిలాగే మెలుగుతూ ఉండేవాణ్ణి. నాటకాలు చూసి అర్ధరాత్రి వచ్చినా అపరాత్రి వచ్చినా, వాళ్ళ ఇంట్లోనే పడుకుని వాళ్ళతో కలిసి తెల్లవారకుండా వంటఇంట్లో చద్దిఅన్నము తింటూ ఉండేవాణ్ణి. మెట్రిక్యులేషన్‌లో శంకరాన్ని "గుబ్బక్" అని పిలిచేవాళ్ళము. ఎందుచేతనో కాని ఒకే క్లాసులో పరీక్షలు తప్పేవాళ్ళని అల్లాగ పిలిచే వాళ్ళము. మెట్రిక్యులేషన్ పాసయ్యాక అతను ఎక్కడా అడ్డు లేకుండా పరీక్షలు పాసయి, ప్లీడరు అయ్యాడు. మళ్లీ ప్లీడరీకి చదివినప్పుడు మే మిద్దరమూ కలిసి చదివా మేమో అనుకుంటాను.

ఇక నా జీవితంలో అత్యంతసన్నిహితమిత్రుడూ, నాకు అనేక విధాల సహాయం చేసిన అప్తుడూ, నారాజకీయాలెల్లా ఉన్నా నన్నాదరించిన ఆత్మీయుడూ అయిన కంచుమర్తి రామచంద్రరావు, నేను ౫ వ క్లాసు చదివి నప్పటినించీ నా సహాధ్యాయిగా ఉండేవాడు. పాపం! చదువులో అతను

సామాన్యంగా ఉండేవాడు; పరీక్షల్లో మార్కులు వచ్చేవికావు. అతను చాలా విశాలహృదయుడు; ప్రేమ పాత్రుడు. చదువుకునే రోజుల్లోనే నాకు స్వల్పంగా కావలసిన ధనసాహాయ్యమూ అదీ చేస్తూ ఉండేవాడు. క్రమంగా మే మిద్దరమూ చాలా జోస్తీగా తిరిగేవాళ్ళము. తరవాత జీవితంలో కూడా నా కతను చేసిన సాహాయ్యం ఎన్నడూ మరవలేను. నేను బారిష్టరునై, డబ్బు గణించి, ఖర్చుచేసి, ఏదో కొంత పెద్దరికం సంపాదించగలిగా నంటే దానికి అతనే ముఖ్యకారణ మని చెప్పాలి. ముందుముందు ఆ విషయాలు వ్రాయవలసివచ్చినప్పుడు ఇంకా వివరిస్తాను. మాకు ఇటీవలి జీవితంలో రాజకీయాల్లో ఎన్నో అభిప్రాయభేదాలు కలిగాయి. కాని మా హృదయాల్లో అనురాగం మాత్రం ఇనుమడించింది: కాని, అణువంతైనా చలించలేదు. ఇటీవలి ఎన్నికలలో పార్టీపట్టుదలకోసం ప్రతికూలపక్షంలో పనిచేస్తూన్నా. అతను నాకు అవసరమైన సహాయం కూడా చేస్తూ ఉండేవాడు. చిన్నప్పుడే అతనికి ఈ దేశంలో పెద్దపెద్ద పరిశ్రమలు సాగించాలని ఉండేది. పెద్దవాడయ్యాక వాటికోసం అనేక ప్రయత్నాలు చేసి కొంత డబ్బు ఖర్చుపెట్టాడు. రాజమహేంద్రవరానికి అతను మహత్తరమైన సేవ చేశాడు. అతని ఆత్మకి శాంతి కలుగుగాక!

నాకు ఇంకా జ్ఞాపకం చేసుకుంటూ ఉంటే చిట్టూరి సూరయ్య ప్రభృతులు స్ఫురణకి వస్తున్నారు. వాళ్ళందరినిగురించీ వ్రాయడానికి ఈ సందర్భంలో అవకాశం లేదు. కాని, లేకపోతే వ్రాసేవాణ్ణే. వాళ్ళలో ఎవ రైనా జీవించి ఉంటే దీనికి అన్యథా భావించ రని నమ్ముతున్నాను.

మొత్తంమీద, ఆప్తులైన స్నేహితుల మధ్య వాళ్ళందరికీ ఇష్టుడుగా ఉంటూ కులాసాగా విద్యార్థిదశ పూర్వభాగం గడిపివేశాను.

ఇంక కాలేజీచదువు మాట. ౧౮౯౦ ఫిబ్రవరిలో రాజమహేంద్ర వరం ఆర్ట్సుకాలేజీలో యఫ్. ఏ. క్లాసులో జేరాను. మళ్ళీ ఆ కాలేజీలో చేరడానికి కారకుడు హనుమంతరావునాయుడుగారే! తమజీతం ౩౦ రూపాయిలే అయినా, ఒక్క పెద్దకుటుంబం భరించవలిసి వచ్చినా, పరి ఎల్లాగ తంటాలు పడేవారో ఆయనకే తెలియాలి! ఆ పరమేశ్వరుడికే తెలియాలి! నేను "ఈ చదువు గట్టెక్కడం ఎల్లాగా?" అని ఆత్రత పడుతూంటే ఆయన ఎల్లాగో డబ్బు సంపాదించి ఇస్తూ ఉండేవారు. యఫ్. ఏ. లో ప్రవేశించడానికి కావలిసిన జీతంకూడా అల్లాగే ఇచ్చారు; దానికి ఆయనఇంట్లోవాళ్ళు సహజంగా కొంత బాధపడేవాళ్ళు. ఆయన భార్య లక్ష్మమ్మగారు మాత్రం మహాఇల్లాలు. హనుమంతరావునాయుడు గారు నన్ను తన బిడ్డలకంటె కూడా ఎక్కువగా ఆదరిస్తూ ఉంటే, ఆమె కొంచెం అయినా బాధపడేది కాదు. నాయుడుగారితల్లి కొంత మమకారంతో ఏదో బాధ పడేది కాని నాయుడుగారు లెఖ్ఖపెట్టేవారు కారు; వాళ్ళకి ఏదో విధంగా సమాధానం చెప్పేవారు. ఆయనా నేనూ కలుసుకున్న వేళా విశేషం ఎట్లాంటిదో గాని ఆయనకి నే నంటే అంత వాత్సల్యం ఉండేది.

అప్పట్లో మా కాలేజీపరిస్థితులు కొంచెం వ్రాస్తాను. కాలేజీ ప్రిన్సిపాల్ మహావిద్యావేత్త అయిన మెట్కాఫ్. ఒక్క రాజమహేంద్ర వరంలోనే కాక, ఆంధ్రదేశంలో ఉన్న అంగ్లవిద్యావంతు లెందరో

ఆయనకి కృతజ్ఞులై ఉండాలి. ఆయన విద్యార్థుల్ని తనబిడ్డలకంటే కూడా ఎంతో ఆప్యాయంగా చూసుగునేవాడు. ఆయన లెఖ్ఖలూ, ఇంగ్లీషూ, షేక్స్పియరూ కూడా అత్యద్భుతంగా చెప్పేవాడు. ఆ రోజుల్లో హెన్సమన్ అనే అతనొక ప్రొఫెసర్‌గా ఉండేవాడు. యమ్. రంగా చారిగారు కూడా ఒక ప్రొఫెసరే. ఆయన ఇంగ్లీషు చెప్పేవాడు అనుకుంటాను. రామలింగయ్యారు అనే ప్రొఫెసరు ఫిజిక్సు చెప్పేవాడు. బజ్జులిళ్లాలాగ నాకు బట్టీ పట్టే అలవాటు ఉండేదికాదు. చదువుమీదకూడా అంతగా శ్రద్ధ ఉండేదికాదు. కాని చదివిన కాస్సేపూ ఏకాగ్రతతో చదివి ప్రొఫెసర్ల అభిమానం సంపాదించేవాణ్ణి.

ఆ రోజుల్లో చదువు చాలా హెచ్చుస్థాయిలో ఉండేది. యఫ్. ఏ. క్లాసులోనే ఇంగ్లీషులో, ఛాసరు, డీక్వెన్సీ, కార్లైలు మొదలయినవారి ఉద్గ్రంథా లన్నీ చెప్పేవారు. హిస్టరీలో ప్రపంచచరిత్ర అంతా క్షుణ్ణంగా చెప్పేవారు. లెఖ్ఖలలో ట్రిగ్నామెట్రీ, ఆల్జీబ్రా బాగా బోధించేవారు. అప్లయిడ్ సైన్సెస్ కూడా బాగా చెప్పేవారు. అన్నిటికన్నా ముఖ్యంగా మెట్కాఫ్ వడ్రం మొదలయిన చేతిపనులు కాలేజీలో అందరికీ నేర్పించే వాడు. ఆయన దానికి కారణంగా "నీ ఇంటి సామాగ్రి నువ్వు చేసుకోవడమూ, నీ ఇల్లు నువ్వు కట్టుకోవడమూ నేర్చుకోవా"లని చెప్పే వాడు; తనశిష్యకోటిలో జాతీయాభిమానమూ, జాతీయసంప్రదాయమూ బాగా వృద్ధిచేసేవాడు.

ఈ కాలంలోనే నాకు బాగా గడ్డైన తగాదాలూ, కొట్లాటలూ సంభవించాయి. నా భవిష్యత్తువిషయంలో ఎంతో ఆశ పెట్టుకున్న

హనుమంతరావునాయుడుగారికీ ఇతరబంధుమిత్రులికీ ఎంతో ఆదుర్దా కలగజేశాను. కొట్లాటలు, కేసులు, ఒక టేమిటి? తెల్లవారి లేస్తే రాత్రి అయ్యేలోగా ఏఘ వస్తుందో తెలిసేది కాదు!

అ కాలంలో నాలో ఎక్కడలేని చొరవా, అఘాయిత్యమూ ఉండేవి. ఎవరైనా నన్ను కొంచెం 'ఆఁ' అన్నారంటే చెయ్యెత్తి మాట్లాడేటంత గోరోజనం ఉండేది. చివరికి హనుమంతరావునాయుడుగారు కూడా నన్ను అదిలించలేని స్థితి వచ్చేసింది. ఈ స్థితిలోనే ౧౯౨౨ వేసవికాలంలో కాకినాడలో కొందరు నాట్యకళాభిమానుల కోరికమీద నాటకాలాడడానికి అంగీకరించి అక్కడ మకాము వేశాము. అప్పటో కాకినాడలో కూడా తాలింఖానాలూ, వాటికి సంబంధించిన గంద్రగోళాలూ చాలా హెచ్చుగా ఉండేవి.

సింగితపు అబ్బాయి అనే వేపారిపంతులు ఈ తాలింఖానాలకీ, అందులోని వస్తాదులకీ గురువు. మనిషి మంచి ఆజానుబాహువు: అప్పటికే అతనికి ౫౦ ఏళ్ళు పైగా ఉండేవి; మీసాలు, కనుబొమ్మలు నెరిసిపోయి ఉండేవి; పెద్ద బొజ్జకూడా ఉండేది. కాని మనిషి మంచి భీకరంగా ఉండేవాడు. వృత్తి ఆయుర్వేదవైద్యం. అప్పట్లో పెద్దవాళ్ళందరితోనూ ఆయనకి వైద్యసంబంధం ఉండేది. ఆయన పెద్దవాళ్ళల్లో పెద్దవాడు; రౌడీలలో రౌడీ! ఆ కాలపు కాకినాడచరిత్రలో ఆయన ముఖ్యపాత్రధారి. సామాన్యంగా నాటకాలకి ఇల్లాంటి పలుకుబడిగల బలశాల్బుల సాహాయ్యం ఎప్పుడూ అవసరమే. ఆ రోజుల్లో నాటకాల

శాంతిభద్రతలు ముఖ్యంగా వాళ్ళమీద ఆధారపడి ఉండేవి. ఆనాటి కాకినాడలో ఏ కసరత్ చేసినా, కర్ర తిప్పినా ప్రత్యక్షంగానో పరోక్షంగానో ఆయనశిష్యుడు అయి తీరాలి !

అందులో తాడి వెంకటరత్నం, ముమ్మిడి వెంకటరత్నం, బావాజీ మొదలయిన ముఖ్యులు బాగా ప్రఖ్యాతి సంపాదించారు. ఆ తాడి వెంకటరత్నం మరీ ఒడ్డూ, పొడుగూ, కండపుష్టి ఉన్నమనిషి. మా హనుమంతరావునాయుడుగారు ఈ మనిషి ఒడ్డూ పొడుగూ చూసి నాటకం బందోబస్తుకి ఇతన్నీ, ముమ్మిడి వెంకటరత్నాన్నీ, బావాజీనీ దగ్గిరికి జేర్చుకున్నారు. అంటే వాళ్ళకి నాటకాలకి ఫ్రీటిక్కెట్లు ఇచ్చి గౌరవించారన్నమాట ! మా నాయుడుగారు ఆ తాడి వెంకటరత్నాన్ని చూసి ఆయన బలశాలి అనీ, ధైర్యవంతుడనీ అపోహపడడంలో ఆశ్చర్యం ఏమీ లేదు. ఈ శాండోల బలం నమ్ముకుని నాయుడుగారు అబ్బాయి తోడ్పాటు ఆశించలేదు. ఒకటిరెండు నాటకాలు అయ్యాక సింగితం అబ్బాయి మేనల్లుడు గోపాలకృష్ణుడు ఫ్రీటిక్కెట్టు ఇవ్వాలని అడిగాడు. ఆయన ఫ్రీటిక్కెట్టు ఇవ్వలేదు. దాంతో అతను అబ్బాయి దగ్గిరికి వెళ్ళి "చూశావా ! నీ శిష్యులు వెంకటరత్నం వగైరాలని ఆసరా చేసుకుని నిన్ను తోసివేశా" రని పురిఎక్కించాడు. అబ్బాయి సాధారణంగా అరుగు దిగకుండానే ఈ తాలింఖానా జనాభా నంతనీ స్వాధీనంలో ఉంచుకునేవాడని ప్రతీతి. మనిషి అకారణంగా తొందరపడే స్వభావం కలవాడు కాడని కూడా చెప్పేవారు. అయితే తనమేనల్లుడు వచ్చి పురి ఎక్కించేటప్పటికి అతను కొంచెం తొందరపడ్డాడు.

మర్నాడు మా నాటకం హాలుమీద రాళ్ళు పడ్డాయి. మా వద్దిలో ఉన్న ఈ తాడి వెంకటరత్నం వగైరాలు బయటికి వచ్చి, రాళ్లు వేసే వాళ్ళని పట్టుకున్నారు. ఆ పట్టుపడ్డ వాళ్ళలో ఈ గోపాలకృష్ణ డున్నాడు. వాళ్ళతో కొంత కొట్లాట జరిగింది. ఆపైన ఆ గోపాలకృష్ణుడు మేనమామతో చెప్పుకోగా అతను కదిలి వచ్చాడు. వెంటనే మా పెండాలుమీదికీ, మేము ఉన్న ఇంటిమీదికీ ఆ అబ్బాయిసేన కదిలి వచ్చింది! మేము తలుపు లన్నీ వేసుకుని లోపల కూర్చున్నాము. యనమండ్ర కొండయ్యే అనే అతను ఇల్లెక్కి వచ్చి చీకట్లో మేడమీద కిటికీలో కూర్చున్న నన్ను ఒక్కదెబ్బ తీశాడు. అదృష్టవశాత్తు ఆ దెబ్బ కొంచెం ఊచకి దూసుకు పోవడంచేత నాకు గట్టిగా తగలలేదు కాని, లేకపోతే మూతి పగలవలసిందే!

ఈ దెబ్బతో బాగా పౌరుషాలు రేగాయి. "మా సహాయం లేకుండా నాటకా లాడతారా!" అని అబ్బాయి పార్టీవాళ్ళూ, "మే ముండగా మీకేమీ పరవా లే"దని తాడి వెంకటరత్నం ముఠావాళ్ళూ చెలరేగారు. మా నాయుడుగారికి బాగా పౌరుషం వచ్చింది. ఆయన "అల్లరి చేస్తే ఝడిసి వెళ్ళిపోతామా! నాటకాలు ఆడవలసిందే!" అని నిర్ణయించారు. ఇల్లాంటి విషయాల్లో నాయుడుగారు చాలా పట్టుదలమనిషి. మొత్తంమీద బందోబస్తుతో నాటకాలు ఆడాము; అది అంతటితో ఆగలేదు. "విచ్చలవిడిగా ఊరేగుతాము" అనే ప్రగల్భాలు మా ముఠాలోనించీ, "ఊరేగితే తంతాము" అనే ప్రగల్భాలు వాళ్ళ ముఠాలోనించీ బయలుదేరాయి.

ఇల్లా ఉండగా నాలుగ్గయిదురోజుల్లో దేవుడి ఊరేగింపు వచ్చింది. ఆ ఊరేగింపులోకి మేము కొందరం తయారయ్యాము. తాడీ వెంకట

రత్నం ధీమాకబుర్ల వల్ల మేము ఎదటివాళ్ళ బెదిరింపులు లక్ష్యపెట్టలేదు. ఉత్సవం కాకినాడబజారు దగ్గిర మసీదుదాకా వచ్చింది. అంతవరకూ ఏ గ్గంద్రగోళమూ రాలేదు. "ఇంక ఇంటికి వెళ్ళిపోదా" మని అనుకుంటూ ఉండగా ఆ ఎదటనించి 'ఘల్లుఘల్లు' మని గొలుసు-చప్పుడూ చేసుకుంటూ అబ్బాయి స్వయంగా మామీదికి వచ్చాడు. అతనిచేతుల్లో చెయ్యెత్తు బాణాకర్ర ప్రత్యక్ష మయింది. ఆ కర్రకి ఆ చివరనించి ఈ చివరిదాకా ఒకే గొలుసు! మనిషి తనముతాతో కేవలం కాలాంతకుడు లాగ వచ్చిపడ్డాడు! పడుతూనే వస్తాద్ తాడి వెంకటరత్నాన్ని ఒకదెబ్బ తీశాడు! దాంతో పక్కని నిలబడ్డ నాకే గీరెత్తింది! తాడి వెంకటరత్నానికి నఖశిఖపర్యంతమూ దెబ్బ తగిలింది! అబ్బాయి, ఆతరవాత తాడి వెంకటరత్నానికీ, ముమ్మిడి వెంకటరత్నానికీ కూడా తగిలేటట్లుగా ఒక్కదెబ్బ కొట్టాడు. ఇది ఎందుకు ఇంత వివరంగా వ్రాస్తున్నా నంటే—ఆ నాడు అబ్బాయి పోరాటపు చాకచక్యాన్ని ఉదాహరించడానికే! అతనినేర్పు, సాహసమూ అత్యద్భుతంగా ఉండేవి. దెబ్బ కొట్టడంలో మంచి శాస్త్రోక్తంగా కొట్టాడు. మూడో దెబ్బ తగిలేసరికి ఇంత బలమైన మనిషి ఒక్కసారిగా, కాలికి బుద్ధి చెప్పాడు!

అప్పటి కింకా తాలింఖానాల్లో దెబ్బ నేర్పుగా కొట్టడమూ, ఎదటివాళ్ళు కొట్టేటప్పుడు ఒడుపుగా తప్పుకోవడమూ, నేర్పుతూ ఉండేవారు. ఇంగ్లీషురాజ్యం వచ్చి అప్పటికి కొంచెం కాలమే అవడంచేత జాతిలో, ఇంకా ఆ విషయంలో ప్రావీణ్యం మిగిలే ఉంది. సింగితం

అబ్బాయి ఆ రోజున మా జనంమీద వీరవిహారం చేశాడు. నాతో కూడా ఉండిన దుగ్గిరాల గోపాలకృష్ణయ్య అనే మా ప్రధాననటకుడికి తల పగిలిపోయి మెదడు బయటపడింది. నాకు చేతులమీదా, బుజాలమీదా దెబ్బలు తగిలాయి. మాలో ముమ్మిడి వెంకటరత్నం మాత్రం ఎదటివాళ్ళ దెబ్బలు తిని మమ్మల్ని కాచాడనే చెప్పాలి.

ఈ స్థితిగతుల్లో నేను, విధిలేక పక్కనే ఓరగా తెరచిఉన్న ఒక కోమటిఇంట్లో దూరాను. ముమ్మడి వెంకటరత్నం సుమారు ౨౦౦ దెబ్బలు తిని పడిపోయాడు. నిజంగా ఈ ముమ్మడి వెంకటరత్నం మాకు అడ్డపడి, దెబ్బలు కాయకపోతే ఈ చరిత్ర అంతా జరిగేదే కాదు! వాళ్ళు పడిపోయిన కొంతసేపటికి పోలీసు లంతా యథాప్రకారంగా విచ్చేశారు! వాళ్ళతోబాటు నేనూ బయటపడ్డాను! పోలీసులు మామూలునాటకం జరిపించి అప్పట్లో వాళ్ళనిఆసుపత్రిలో చేర్చారు. మాకుపట్టుదల హెచ్చయ్యి, ఆ ఊళ్ళో ఇంకా నాటకాలు ఆడాము. తరవాత పోలీసువాళ్ళు సింగితం అబ్బాయి మీదా అతని యోధవర్గం మీదా కేసులు పెట్టారు. కాని సాక్ష్యం ఎల్లాగ? ఎవ్వరూ సాక్ష్యం పలకడానికి సాహసించలేదు. అందరికీ సాక్ష్యం చెబితే ఏమి కొంప మునుగుతుందో అన్న భయమే! కేసు విచారించే మేజస్ట్రీటుకి కూడా భయమే అయిరి!

ఆ భయంచేతనే చామర్లకోటలో విచారణ జరిగింది. విచారణ జరిగిన తరవాత సాక్ష్యం లేదనే కారణంచేత కేసు కొట్టేశారు. దాంతో మా కసి మరింత హెచ్చయింది. "మమ్మల్ని నడిబజారులో కొడితే కేసు

లేకుండా పోవడమా!" అని బాధ కలిగింది. దీనికి ఎల్లాగయినా ప్రతీకారం చెయ్యాలనే పట్టుదల కలిగింది. ఇదీ కాకినాడ చరిత్ర!

కొద్దిరోజులకి నేను కిటికీలో కూర్చుని ఉండగాకొట్టిన యన మంద్ర కొండయ్య అనే అబ్బాయి పార్టీమనిషి ఒకనాడు రాజమహేంద్ర వరం వచ్చాడు. అతను వర్తకులదగ్గిర లెఖ్ఖలు వ్రాస్తూ ఉండేవాడు. అతను ఊళ్ళోకి వచ్చాడని తెలిసి నేనూ, మాదిరెడ్డి వెంకటరత్నం నాయుడుగారి తమ్ముడు చలపతిరావూ—(అతను తరవాత చనిపోయాడు) మరి కొందరు జట్టువాళ్ళమూ బయలుదేరి దారి కాశాము. ఆ కొండయ్య ఊళ్ళో పని చూసుకుని కాకినాడ వెళ్ళడానికి పడవ ఎక్కాలనే ఉద్దేశంతో ఒంటెద్దు బండిమీద ధవళేశ్వరం వెడుతున్నాడు. అప్పటికి సాయంకాలం సుమారు ౪ గంట లయింది. "సమయం దొరికిందిరా!" అని నేను ముందుగా వెళ్ళి బండి దిగమన్నాను. అతను దిగకపోతే ఒంటెద్దు బండి ఎదటకి వెళ్ళి ఎద్దుని విప్పివేసి కాడి పైకి ఎత్తివేశాను. ఆ మనిషి అమాంతంగా లుంగజుట్టుకుని కిందికి జారాడు. వెంటనే చలపతిరావు, జట్టు జనాభా, నేను కలిసి అతన్ని పచ్చడికింద చితకగొట్టాము!

ఇది జరిగింది రాజమహేంద్రవరం తాలూకాకచ్చేరి ఎదట్ల! ఆర్ట్సుకాలేజీకి ౧౦౦ గజాల దూరంలో ఉన్న మెయిన్‌రోడ్డుమీద. జనం గుంపులుగా చేరారు గాని, ఎవళ్ళూ "ఇదేమిః" టని దగ్గిరికి రాలేదు. గట్టిగా కొట్టివేసిన తరవాత మేము మా దారిని పారిపోయి, గోదావరి ఒడ్డున ఉన్న పత్రివారి దొడ్లో పడ్డాము. కొందరు మొదట మా వెంట పడ్డారు; కాని చివరికి

ఘుడిసి చక్కాపోయారు. మేము కొడుతూ ఉండగా దుగ్గిరాల కాశీవిశ్వనాథం అనే షాహుకారూ, (ఆనరరీ బెంచిమేజిస్ట్రీటు) కొరశళ్ళ సుబ్బారాయుడూ (టి. డి. సి. కాకినాడ) కలిసి ఫీటన్‌మీద వస్తున్నారు. వాళ్ళి కూడా చూసి చక్కాపోయారు; అంతే!

తరవాత పోలీసులు మామీద కేసు పెట్టారు. మాదిరెడ్డి చలపతి రావు, నేనూ ముద్దాయీలము. పోలీసులు అన్యాయంగా హనుమంతరావు నాయుడుగారిని కూడా ముద్దాయిగా చర్చారు. కేసు నడిచింది. నా జీవితంలో తీగెమీద నడిచిన ఘట్టాల్లో ఇదిచాలా ముఖ్యమైనది. ఆ చలపతి రావు ప్లీడరీ చేస్తూఉన్న వెంకటరత్నం నాయుడుగారి తమ్ముడే! అయినా అతనికీ ఈయనకీ పడేది కాదు. అతను తమ్ముడికి ఇంట్లో భోజనం అయినా పెట్టేవాడు కాడు. అతనికి తనసంఘం తాలూకు బంధువులు అనేకులున్నారు కాని, ఎవ్వరూ సహాయపడేవాళ్ళే లేకపోయారు. ఎవరి నుట్టుకు వాళ్ళే వెనక్కితీశారు.

ఇక నా సంగతి చెప్పనే అక్కరలేదు కదా! హనుమంతరావు నాయుడుగారి భవిష్యత్తు దానిమీదనే ఆధారపడి ఉంది. పోలీసులు వార్డు అనే ఒక పెద్దప్లీడరిని పెట్టారు. మా దగ్గిర ప్లీడరుఫీజుమాట అల్లా ఉండగా వకాల్తనామా ఖర్చులికి కూడా డబ్బు లేదు. అల్లాంటి స్థితిలో మాకు తోడ్పడింది మంచిరాజు పాపారావు; అతను కేవలం తెలుగు వకీలు; పైగా చెట్టుకింద వకీళ్ళలో ఒకడు! కాని ప్రయోజకుడుగా పేరు పడ్డాడు. అతను వకాల్తనామా ఫీజు ౦-ా-౦ కూడా చేతిది పెట్టుకుని

వకాల్తీ దాఖలు చేశాడు. వెంకటరత్నం నాయుడుగారు తనతమ్ముడి విషయంలో అంతగా శ్రద్ధ వహించకపోయినా, అతని కులస్థుడైన సామినేని బుచ్చిఅబ్బాయి నాయుడు,—(రిటైర్డు సబ్‌జడ్జి) తాయి సూర్యప్రకాశరావు—(తహసిల్దారు) గార్లు మమ్మల్ని పిలిచి "ఏమిటిరా అబ్బాయిలు! ఇట్లాంటి కేసు వచ్చిం దేమిటి మీ మీద!" అని అడిగారు. మేము ఉన్నది ఉన్నట్టుగా చెప్పాము; ఆ సూర్యప్రకాశరావునాయుడు గారు నన్ను పిలిచి "మిమ్మల్ని వాళ్ళు ఏవేళ కొట్టారు?" అని అడిగాడు. "రాత్రి" అని చెప్పాను. "వాళ్ళు రాత్రి కొడితే మీరు పగ లెందుకు కొట్టారు?" అని సంయుక్తికంగా అడిగి మామీద నేరం ఆరోపించాడు! కేసు నడిచింది.

మే మంతా, మమ్మల్ని కాకినాడలో కొడితే వాళ్ళమీద సాక్ష్యానికి ఎవ్వరూ రాలేదు గదా! ఇప్పుడు మేము వాళ్ళని కొడితే ఈ ఊళ్ళోవాళ్ళు సాక్ష్యానికి ఎల్లా వస్తారో చూదా మనే ధీమాతో ఉన్నాము! పోలీసులు ఘరానాగా దుగ్గిరాల కాశీవిశ్వనాథం, కొరళ్ళ సుబ్బారాయుడుగార్ల నిద్దరినీ, సాక్ష్యం వేశారు. సుబ్బారాయుడికి "కాకినాడనించి సాక్ష్యానికి వస్తే ప్రాణాలు అరిచేతిలో పెట్టుకుని రావాలి అనీ ధవళేశ్వరం రాజమహేంద్రవరాల మధ్యన మాట దక్క"దనీ ఆకాశరామన్న ఉత్తరం వెళ్ళిపోయింది. ఇంక నేమా చలపతిరావూ కలిసి ఒకనాడు రాత్రి ౧౨ గంటలకి దుగ్గిరాల కాశీవిశ్వనాధం ఇంటికి వెళ్ళాము. తలుపు కొట్టేసరికి అతను ఉలికిపడి లేచి వచ్చాడు. మేము కాస్త తమాయించి, మామీద సాక్ష్యం చెప్పడం

సబబు కాదని చెప్పాము. చలపతిరావు కొంచెం మొరటుతనంగా "మా మీద సాక్ష్యం చెప్పి, మా కే ఆరునెలలో శిక్ష వేయించినా, తిరిగి వచ్చిన తరవాత నీ ప్రాణాలు దక్కవు సుమా!" అని బెదిరించాడు.

ఏ మైతే నేమి, తీరా సాక్ష్యానికి వచ్చేసరికి దుగ్గిరాల కాశీవిశ్వనాథం "దెబ్బలాట జరుగుతూ ఉంటే చూచాననీ, అక్కడ దెబ్బలు తగులుతూ ఉంటే తనకి గీర ఎత్తిందనీ, ఇంక అక్కడ ఆగలేక వెళ్ళిపోయ్యాననీ, ఎవరు కొట్టారో చెప్పడం అసాధ్యం" అనీ చెప్పాడు. కొరళ్ళ సుబ్బారాయుడు సాక్ష్యానికి రానేలేదు. అతనికోసం కేసు రెండుమూడు వాయిదాలు వేశారు; గాని చివరికి పోలీసులు అతని సాక్ష్యానికి నీళ్లు వదులుకున్నారు. చివరికి కేసు విచారించిన మేజిస్ట్రీటు మేము నేరం చేసిఉండడానికి అవకాశా లున్నా యనీ, కాని, శిక్షించడానికి తగిన సాక్ష్యం లేదనీ వ్రాసి కేసు కొట్టేశాడు.

౩౦ ఏళ్ళయిన తరవాత ఇప్పుడు ఆ విషయం తలచుకుంటే నాకే ఆశ్చర్యం వేస్తుంది. ఆనాడే ఏ ఆరునెలలో శిక్ష వేసి జైలుకి పంపించి ఉంటే, ఈ జీవితం ఏ పంథాపట్టేదో, ఏ మైపోయేదో ఆ పరమేశ్వరుడికే ఎరుక! కాలు అణుమాత్రం జారితే అథఃపాతాళంలోకి పడిపోయే స్థితిలో నించి బయటపడ్డాము. ఎప్పటికప్పుడు కొండయ్య చచ్చిపోతా డనీ, కేసు ఖూనీ కే సవుతుందనీ భయంకర మైన వార్తలు వస్తూఉండేవి. కాని ప్రారబ్ధం ఎల్లా నడిపిస్తోందో ఎవరు చెప్పగలరు? కాకినాడలో అక్రమంగా కొట్టినప్పుడు మేము బ్రతకడమూ దైవికమే; మేము మళ్ళీ కొండయ్యని

కొట్టినప్పుడు అతను బ్రతకడమూ దైవికమే! ఈ సంఘటన లన్నీ దైవికంగా ఈ జీవితపుభవిష్యత్తు ఈ విధంగా నిర్ణయించాయి.

ఈగాథసందర్భంలో ఆ నాడు నా మనోభావాల పోకడలు కొంచెం వ్రాస్తాను. పాఠకులు వాటిని గురించి, ఈనాటి శాంతిసూత్రాలతో ఆలోచిస్తే లాభం లేదు. నేను ఎన్నో సాహసకార్యాల్లో పడి, ప్రమాదావస్థలు తప్పించుకున్నా నంటే దానికి దైవికమైన బలం అల్లా ఉండగా, నేను చేసిన పనిలో ఒకన్యాయం ఉన్న దనే విశ్వాసం కూడా నాకు తోడ్పడిం దనుకుంటాను. కొండయ్యని మెయిన్ రోడ్డుమీద ఉతికే సాహసం వచ్చిం దంటే, దానివెనకాల నా మనస్సు ఎంతగా ఆందోళన పడిందో గమనించాలి. కాకినాడలో అర్ధరాత్రివేళ మమ్మల్ని అక్రమంగా కొట్టారు: వాళ్ళమీద న్యాయంగా కేసు పెడితే న్యాయపక్షాన్ని సాక్ష్యం ఇచ్చేవాళ్లే లేకపోయారు! చివరికి వాళ్ళకి కాస్త బుద్ధిచెప్పే పెద్దమనిషి కూడా లేకపోయాడు! అందుచేతనే నా మనస్సులో బయలుదేరిన తీవ్రమైన ప్రతీకార బుద్ధిచేత నే నిందుకు పాల్పడ్డాను. ఆ రోజుల్లో నా మనఃప్రకృతి అల్లా ఉండేది. బహుశః అల్లాంటిదే ఇప్పుడు జరిగితే ఆ ప్రతీకారం మరో రూపం ధరించే దేమో!

ఈ కేసుసందర్భంలో నేను చూపించిన ధైర్యం తలుచుకుంటే ఇప్పటికి నాకే ఆశ్చర్యంగా ఉంది. కొట్టడం అంటే నలుగురూ కొట్టారు కాని కేసు వచ్చేటప్పడికి అంతా జావ అయిపోయారు. ఏ పాపమూ ఎరక్కపోయినా, నాకు, అన్నివిధాలా సంరక్షకులుగా ఉండిన

హనుమంతరావునాయుడుగారు కూడా కేసులో ఇరుక్కున్నారు. ఎందుకైనా డబ్బు కావలిస్తే, ఎల్లాగో అల్లాగ సంపాదించి ఇవ్వగలరుగాని, ఆయన ఇల్లాంటి పిల్లసమ్మెరీలకి కూడా ఎక్కడ అవస్థపడగలరు? ఈ విషయంలో ఆయన కూడా నిరుత్సాహపడ్డారు. అయితే నేను చేసినదాల్లో ఏమీ తప్పు లేదనే ఒక ఘనవిశ్వాసంవల్ల ధైర్యం చిక్కబట్టుకుని బయటపడ్డాను.

సహాధ్యాయు లంతా "నేను ఈ రౌడీగందరగోళాల్లో పడిపోయాననీ, ఇంక బయటపడడం అసాధ్యం అనీ అనుకుంటూ ఉండేవాళ్లు. నాకుమాత్రం ఎందుచేతనో నిస్పృహ కలగలేదు. ఇన్ని గత్తరల్లో పడినప్పటికీ నాకు చదువుమీదమాత్రం లక్ష్యం తప్పలేదు. యథాప్రకారంగా పాఠాలు చదువుతూనే ఉండేవాణ్ణి. ఆ విషయంలో మాత్రం నా మనస్సు ఏవిధంగానూ చెదరలేదు.

కాలేజీలో నేను మెట్కాఫ్ అభిమానశిష్యుల్లో ఒక్కణ్ణి. నేను నాటకాల గంద్రగోళంలో ఉన్నా, నామీద కేసులు నడిచినా, ఆయన నన్ను ఒకకంటితో కాపాడుతూ ఉండేవారు. ఒకసారి చింతలూరి కృష్ణారావూ—(ఆయన ఇటీవల చనిపోయినట్లు వింటున్నాను)—నేనూ తగువులాడుకున్నాము. అతను నాకన్న పెద్దవాడై ఉండి నేను ఒంటరిగా ఉన్నప్పుడు నన్ను కొట్టాడు. నేను అదును చూసుకుని, కొందరిజట్టు చేర్చుకుని, అతన్ని మళ్ళీ కొట్టి, కసి తీర్చుగున్నాను. అప్పట్లో నా మనస్తత్వం అంతే! ఆపైన కృష్ణారావు మెట్కాఫ్‌తో ఫిర్యాదు

చేశాడు. మెట్కాఫ్ మమ్మల్ని ఇద్దర్నీ ఎదట నిలబెట్టి "ఏమిటి సమాచారం" అని అడిగాడు. నేను అక్షరమైనా తప్పకుండా ఉన్నది ఉన్నట్లుగా చెప్పివేసి, "నాకన్న పెద్దవాడై పైక్లాసు చదువుతూ ఉండి మాట పట్టింపు మాత్రానికి నన్ను కొట్టాడు. కనక నాకసి తీర్చుకున్నాను." అన్నాను.

దానిమీద దొర కేమీ తోచలేదు. కృష్ణారావుకేసి చూసి "దాని కేమి చెబుతా?" వని అడిగాడు. పైగా "నీకు ఏమి శిక్ష వెయ్యమన్నావు?" అని కూడా అడిగాడు. "అది నే నేం చెబుతాను; మీ యిష్టం" అన్నాడు కృష్ణారావు. దొర విచారణ మర్నాటికి వాయిదా వేశాడు. మర్నాడు మెట్కాఫ్, మూడురోజులు తన ఇంటిదగ్గిర పనిచెయ్యడమే శిక్షగా విధించాడు. అది బహుఆనందదాయకమూ, విద్యాదాయకమూ అయిన శిక్ష! మెట్కాఫ్ బొమ్మూరు మెట్టమీద తను ఉండేచోట రాళ్ళు పేర్చి రోడ్డు వేస్తూఉండేవాడు. ఆ కొండమీద ఎప్పుడూ ఏదో పని చేస్తూ ఉండేవాడు. నేను కూడా ఆయనతోబాటు పనిచేశాను. ఆయన పని చేస్తూ ఉంటే అనేకవిషయాలు బోధపరుస్తూ ఉండేవాడు.

మెట్కాఫ్ దొరకి రాజమహేంద్రవరం అన్నా, తనశిష్య లన్నా చాలా అభిమానం. నేను తరవాత చాలా కాలానికి ఇంగ్లాండు వెళ్ళినప్పుడు ఆవకాయ తీసుకువెళ్ళి ఆయన్ని చూశాను. మెట్కాఫ్ దంపతులు నన్నెంతో ఆదరించి భోజనం పెట్టి పంపించారు. ఆయన ఉండేచోటికి రాజమహేంద్రవరంనించి, వెదురుమొక్కలు తీసుకువెళ్ళి, వాటిని రాజమహేంద్రవరం స్మారకచిహ్నాలుగా తనగదిలో పెట్టుకున్నాడు. ఇంకా ఆ గదినిండా రాజమహేంద్రవరం చిహ్నాలు అనేకం ఉన్నాయి. మెట్కాఫ్

నాయెడల ఎంత శాంతం చూపించేవాడో, నేను ఆయనయెడల అంత స్వేచ్ఛ కనబరచేవాణ్ణి!

ఒకరోజున రాత్రి నాటకంలో వేషం వేసి పొద్దున్నే కాలేజీకి వచ్చాను. హడావిడిగా రావడంలో రాత్రివేషం తాలూకు పౌడరు కొంచెం ఉండిపోయింది. అది పురాణపండ మల్లయ్యశాస్త్రుల్లుగారి క్లాసు. ఆయనక్లాసు చాలా కులాసాగా ఉండడంచేత, బాగా శ్రద్ధగా వింటున్నాను. ఇల్లా ఉండగా మల్లంపల్లి వీరభద్రుడు అనే ఒక సహాధ్యాయి నా పౌడరు చూసి హేళనగా మాట్లాడడం ఆరంభించాడు. ఒకటిరెండుసార్లు సహించుకుని, అతను అదేపనిగా విసిగిపెచడంచేత బాగా చిరాకుపడి, శాస్త్రుల్లుగారు బోర్డుకేసి తిరిగి ఉండగా, వెనక్కి తిరిగి ఫెళ్ళున ఒక్క చెంపకాయ లాగాను!, దాంతో క్లా సంతా గొల్లుమన్నారు! శాస్త్రుల్లుగారు చట్టున నాకేసి తిరిగి, విషయం అంతా గ్రహించి, "ఏమిరా, వీరభద్రంతో షేక్‌హేండ్ చేశావా ఏమిటి?" అన్నారు! క్లాసు మరింత గొల్లుమన్నారు!

ఈ విషయం అంతా సహజంగా మెట్కాఫ్ దగ్గిరికి ఫిర్యాదుకి వెళ్ళింది. మెట్కాఫ్ నన్ను పరీక్షకి పంపించకుండా నిలిపివేస్తా నని బెదిరించాడు. దానిపైన నేను వీరభద్రుడికి క్షమాపణ చెప్పడంతో ఆ వ్యవహారం సద్దణ్గిపోయింది. మెట్కాఫ్ పరిపాలనలో ఉండే విశేషం కూడా అదే! ఏదోవిధంగా తను సద్దివెయ్యడమే కాని విద్యార్థిభవిష్యత్తుకి ఎప్పుడూ భంగం కలిగించేవాడుకాడు. ఆ తరవాత చాలాకాలానికి నేను ఇంగ్లాండులో కలుసుకున్నప్పుడు ఆయన ఎంతో ఆశ్చర్యపడి "నువ్వు ఇంత వృద్ధిలోకి వస్తా వని అనుకోలేదుసుమా!" అన్నాడు.

ఈ కాలంలో రాజమహేంద్రవరంలో వీరేశలింగం గారి సంస్కరణోద్యమం చాలా తీవ్రంగా సాగుతూ ఉండేది. నేను రాజమహేంద్రవరం వచ్చేసరికి ఆ ఊళ్ళో ఈ ఆందోళన చాలా హెచ్చుగా ఉండింది. నేను మెట్రిక్యులేషన్ చదువుతూ ఉండగా, వీరేశలింగంగారి అధిపత్యం కింద విధవావివాహాలు జరుగుతూఉండడం జ్ఞాపకం ఉంది. మానూరి పురుషోత్తం వివాహసందర్భంలో పంతులుగారి చాకచక్యమూ, పద్ధతులూ నేను బాగా గమనించాను. తమ కార్యసాధనకి అవసర మని తోస్తే ఆయన రౌడీల సహాయమ్మూ, లౌక్యుల సహాయమూ కుడా పొందేవాడు.

అప్పట్లో విద్యావంతులై సంఘానికి నాయకులుగా ఉండినవాళ్ళు అంతా సంస్కర్తలే. న్యాపతి సుబ్బారావు పంతులుగారు, పెద్దాడ సాంబశివరావుగారు, నేతి సోమయాజులుగారు, మొదలైన పెద్దలు చాలామంది ఆయనకి తోడ్పడుతూ ఉండేవారు. కాని ఈ పెద్దలంతా ఆ సిద్ధాంతాలు ఆచరణలో పెట్టడానికి సమయం వచ్చినప్పుడు, ఆ సిద్ధాంతాలు ఆయనికి అప్పజెప్పి, తప్పుగున్నవాళ్ళే! ఆ కాలంలోనే నా వివాహంతోబాటు మా చెల్లెలు అన్నపూర్ణ భర్త ఆకస్మికంగా మరణించాడు. పెళ్ళినాటికే ఆయన పెద్దవాడు. నాచెల్లెలువ్యక్తురాలు కాకుండానే ఆయన మరణించడం చేత, నాకు రాజమహేంద్రవరంలో కలిగిన సంస్కరణభావాలవల్ల, ఆమెకి పునర్వివాహం చెయ్యాలని దృఢసంకల్పం కలిగింది. నేనీ ప్రయత్నంలో ఉండగానే ఆమె కూడా చనిపోవడం తటస్థించింది.

యఫ్. ఏ. క్లాసు ఈ విధంగా సాగింది. కేసుల గందరగోళాలతో ఉడుకురక్తం కాస్త చల్లారింది. పైగా జీవితలక్ష్యం అంతా ప్లీడరీమీద

ఉండడంచేత చదువుకి ఏమీ ప్రతిబంధకం కలగనియ్యకుండా ఉంచాలనే ధృఢసంకల్పం ఒకటి తోడుపడింది. అందుచేత చదు వంటే బాగా శ్రద్ధ పట్టాను. నాట్యకాల వ్యవహారం మాత్రం ఏమీ తగ్గలేదు. మొత్తంమీద ౧౮౯౧వ సంవత్సరంలో యఫ్. ఏ. పరీక్షకి హాజరై పాసయ్యాను. అప్పట్లో యఫ్. ఏ. పాసయితే ఫస్టుగ్రేడు పరీక్షకి ప్రైవేటుగా చదవ వచ్చును. అందుచేత కూడా ఆ లక్ష్యశుద్ధి ఎక్కువైంది.

౧౮౯౨ వ సంవత్సరంలో ప్లీడరు పరీక్షకోసం బాగా జీర్ణంగా చదివాను. అప్పటికి ఏలూరి లక్ష్మీనరసింహంగారు బి. ఏ. పాసయి స్కూలు పెట్టుకుని ఉన్నారు. ఆయన అప్పటికి మునిసిపల్ చెయిర్మన్‌గా ఉండి మునిసిపల్ వ్యవహార మంతా ఏకటాకీగా నడిపించేవాడు. ఆయన కూడా నాతోబాటు ప్లీడరుపరీక్షకి చదువుతూఉండేవాడు. మేము ఉభయులమూ కలిసి పరీక్షకి చదువుతూ ఉండేవాళ్ళము. తీరా చదు వంతా పూర్తిఅయ్యాక నా కొక విఘ్నం వచ్చింది. ౨౧ సంవత్సరాల వయస్సుపూర్తి అయితేనే గాని ఫస్టుగ్రేడుపరీక్షకి కూర్చోడానికి వీలు లేదని ఎక్కడో ఒక నియమం ఉందిట. నేను అది చూసుకోకుండానే చదువు పూర్తిచేశాను. చివరికి ఆ అభ్యంతరం బయటికి వచ్చింది. వయస్సుసర్టిఫికెట్ కోసం అక్కడ సివిల్ సర్జనుగా ఉన్న మేజర్ కోమా దగ్గిరికివెడితే, అతను నాకు 'జ్ఞానదంతం' (Wisdom tooth) రాలేదని సర్టిఫికెట్ నిరాకరించాడు.

దాంతో నా ఆశయానికి భంగం కలిగింది. ఒక్కసంవత్సరం వృథా అయింది. ఆ సంవత్సరంతో ఫస్టుగ్రేడ్‌కి ప్రైవేటుగా వెళ్ళడానికి

అవకాశం తీసివేస్తారు. త్వరలో బి. ఏ. పాసయితే కాని ఫస్టుగ్రేడు పరీక్షకి వెళ్ళడానికి వీలు లే దనే నియమాలు వస్తున్నాయి. అందుచేత లో లాకాలేజీకి వెళ్ళి చదవడం తప్ప వేరే మార్గం లేదు. మద్రాసులో లాకాలేజీలో చదు వంటే తాడూ బొంగరమూ లేని నాబోటి వాడికి ఎల్లాగ సాధ్యం అవుతుంది? మళ్ళీ హనుమంతరావునాయుడుగారి కొక సమస్య. నే నాయన్ని శ్రమపెట్టడానికి మొహమాటపడ్డాను. కాని ఆయనే "ఎల్లాగో తంటాలు పడదాము; సాహసించ" మన్నారు. ఆయన డబ్బు ఎల్లాగ తెచ్చేవార్లో నాకు తెలియదు. అప్పుడప్పుడు అప్పులు కూడా చేశా రనుకుంటాను. కొండేతివాడ జమీందారుదగ్గిర ౫౦ రూపాయలు తేవడం మాత్రం నాకు తెలుసును. ఆ జమీందారు ఫిఫ్టిక్ స్కూలులో నాకు సహాధ్యాయి. ఆ చనువుచేత నాయుడుగారు జమీందారు దగ్గిరికి నడిచివెళ్ళి ౫౦ రూపాయిలు పట్టుకుని వచ్చి నాకు పంపించారు.

అప్పటి కింకా మదరాసుకి రైలు పడలేదు. బెజవాడ దాకా పడవ మీద వెళ్ళి, అక్కడనించి గుంతకల్లు పోయి, గుంతకల్లునించి మదరాసు వెళ్ళాము. ఆ తరవాత మదరాసులో నేను లాకాలేజీలో చేరాను. అక్కడ, పెమ్మరాజు గుర్రాజు, సారంగు భీమశంకరం, వరహాగిరి జోగయ్య, వేములూరి వెంకట్రాయుడు, మొదలైనవార్లు నా సహాధ్యాయులు. మేము నలుగురైదుగురమూ కలిసి నల్లతంబివీధిలో ఒక చిన్న భోజనవసతి ఏర్పాటు చేసుకున్నాము.

అప్పుడు లా కాలేజీకి ప్రిన్సిపాల్ నెల్సన్. అధ్యాపకులు వి. కృష్ణ స్వామయ్యరుగారు, టి. వి. శేషగిరయ్యరుగారు, హెచ్. రంగప్పగారు

మొదటైన వాళ్ళు. రంగప్పగారు ఇంకా జీవించే ఉన్నారు. నెల్సన్, పీనల్‌కోడ్ చెప్పడంలో నిధి. అప్పట్లో అతని వ్యాఖ్యానమే ప్రమాణంగా ఉండేది. ఈ అధ్యాపకు లంతా చాలా పేరుకెక్కిన వాళ్ళు. లాకాలేజీలో చదివిన సంవత్సరం బహుశ్రద్ధగా చదివాను. ఇండియన్‌లా అంతాచాలా క్షుణ్ణంగా చదివాను. నావిషయంలో మిత్రు లంతా కూడా మొదటితరగతిలో వస్తానని అనుకున్నారు. కాని పరీక్షల్లో అప్పుడప్పుడు జరుగుతూ ఉండేటట్లుగానే ఆశాభంగం అయింది. మొత్తంమీద ఉత్తమ మార్కులు వచ్చినా, నాకు బాగా వచ్చిన క్రిమినల్ ప్రొసీజరుకోడ్డు పేపరు అతిగా చదవడంవల్ల సరిగ్గా వ్రాయలేకపోయాను. దాంతో నేను రెండో తరగతిలో వచ్చాను. అంటే సెకండ్‌గ్రేడు ప్లీడరీపట్టా మాత్రమే లభించింది.

పరీక్ష పాసుకావడంతోనే ఒంగోలు వచ్చాను. సర్టిఫికేట్ వచ్చేటప్పటికి ఇంకా కొంతకాలం పడుతుంది. ఈ లోగానే నేన్ను ఒంగోలు యాదాలాభంగా ఐదారు క్రిమినల్‌కేసుల్లో పనిచేసి గెలిపించాను. అప్పటి కింకా క్రిమినల్‌కోర్టుల్లో దేశభాషల్లో వాదించడమే కనక, సర్టిఫికెట్ లేక పోయినా పాసయినట్టు దాఖలా ఉండడంవల్ల వకాల్తీపని చెయ్యడానికి అనుమతి దొలికింది. అప్పటి కింకా మా అమ్మగారు హోటలుతో శ్రమ పడుతూ, శ్రీరాములుచదువు సాగిస్తోంది. నేను ఏదో ఆషామాషీగా పనిచేసి రెండుమూడువందల రూపాయలు సంపాదించాను. దాంతో ఆ తాల్లూకాలో నాలుగుమూలలా ఉన్న బంధువుల మూలంగా నామాట బాగా

వ్యాప్తి చెందింది. అందుచేత నాకు ఒక పెద్దసమస్య వచ్చింది. బంధువులు, చిన్ననాటి మిత్రులు, అంతా కలిసి నన్ను ఒంగోలులో ప్రాక్టీసు పెట్టమని బలవంతం చేశారు. రాజమహేంద్రవరం ఊరు గాని ఊరనీ, అక్కడ బి. యల్‌లూ, ఫస్టుగ్రేడులూ, చాలామంది ఉన్నారనీ, సెకండుగ్రేడు ప్లీడరికి అట్టే అవకాశం ఉండదనీ ఈ కారణాలవల్ల బంధువుల కందరికీ దగ్గిరిగా ఉండే ఒంగోలులో ప్రాక్టీసు పెట్టమనీ నిర్బంధించారు.

కాని నేను అంగీకరించలేదు. నాకు చిన్నప్పటినించీ విద్యాబుద్ధులు చెప్పి, నా విద్యకోసం తమకుటుంబాన్ని కూడా అసౌకర్యాల పాలు చేసి నా మీద అత్యంతమూ ఆశతో ఉన్న హనుమంతరావునాయుడుగారికి ఆశాభంగం కల్పించడం నాకు న్యాయం కా దని నిష్కర్షగా చెప్పాను. హనుమంతరావునాయుడుగారు మొదటినించీ నాతోబాటు తమ మేనల్లుడైన పిళ్లారిసెట్టి నారాయణరావునాయుడికి కూడా విద్యాబుద్ధులు చెప్పేవారు. అతను చాలా సామాన్యమైన కుటుంబంలోంచి వచ్చాడు. అతనికి నాయుడుగారు జీతం వగైరాలు ఇచ్చి ఇంట్లో పెట్టుకుని శ్రద్ధగా చదువు చెప్పించారు. అతనూ నాతోబాటే చదువుకుంటూ ఉండేవాడు. అప్పుడప్పుడు నాటకాల్లో చిల్లరపాత్రలు కూడా ధరించేవాడు. నాయుడుగారి మనస్సులో అతనికి కూతు ర్నిచ్చి పెళ్ళి చేద్దా మనే ఆశ ఉండేది. కాని నారాయణరావు మెట్రిక్యులేషనూ, యఫ్. ఏ అయ్యాక తన భవిషత్తు కోసం ఆయన్ని ఒదిలిపెట్టి కలెక్టరుదగ్గిర శిరస్తారుగా ఉండిన తాయి శేషగిరి రావునాయుడుగారి కుమార్తెని పెండ్లి చేసుకుని తద్వారా ఉన్నతవిద్య

సంపాదించాడు. అప్పుడు అతనిచర్య అనేకవిధము లైన విమర్శలకి గురి అయింది. మొత్తంమీద నేను నాయుడుగారి దగ్గిర ఉండడానికే నిశ్చయించి, రాజమహేంద్రవరం వచ్చేశాను. కొద్దిరోజుల్లో కుటుంబం అంతా ఒంగోలునించి రాజమహేంద్రవరం మార్చడానికి నిశ్చయించి, అక్కడ ఉన్న వ్యవహార మంతా ఆపివేయడానికి తగిన ఏర్పాట్లు చేశాను.

సర్టిఫికెట్ రావడంతోటే రాజమహేంద్రవరంలో ౧౮౯౬వ సంవత్సరంలో ప్రాక్టీసు పెట్టాను. ప్రస్తుతం కంభంవారివీధిలో మాదిరెడ్డి వీరాస్వామినాయుడుగారి ఇంటి కెదురుగా కొత్తగా నిర్మించబడిన రెండు కొట్లల్లో ప్రాక్టీసు ప్రారంభించాను. ప్రాక్టీసుకి కావలసిన పరికరాలు, కర్రపెట్టెలు, జంబుఖానాలు, కుర్చీలు, బల్లలు, మొదలయిన అర్బాటా లన్నీ సుబ్బారావుపంతులు గారివంటి పెద్ద ప్లీడర్లకే ఉండేవి. అప్పటికి రాజమహేంద్రవరంలో ప్రసిద్ధిగా ప్లీడరీ చేస్తూన్న వాళ్ళని గురించి, ప్లీడర్ల పరిస్థితుల్నిగురించీ కొంచెం సూక్ష్మంగా వ్రాస్తాను.

న్యాయవాదు లంతా, బి. యల్. ప్లీడర్లు, ఫస్టుగ్రేడు ప్లీడర్లు, సెకండు గ్రేడు ప్లీడర్లు, వాలన్ పట్టాదార్లు అని నాలుగు విధాలుగా ఉండే వాళ్లు. సుబ్బారావు పంతులుగారు, మాదిరెడ్డి వెంకటరత్నం నాయుడుగారు, మాకర్ల సుబ్బారావునాయుడుగారు, చిత్రపు వెంకటాచలంగారు మొదలైన వాళ్ళంతా ఒక తరహా. వీళ్ళందరికీ సుబ్బారావుపంతులుగారు నాయకుడు. ఆయన్నిగురించీ, ఆయన రాజకీయాలనిగురించీ. ముందుముందు వ్రాస్తాను. మాకర్ల సుబ్బారావునాయుడుగారు

ఉన్న కంచుమర్తివారి మేడలో ప్రాక్టీసు చేస్తూ ఉండేవారు. ఆయన దివ్యజ్ఞాన సమాజసభ్యుడు. అస్తమానమూ ఆ ధ్యాసలోనే ఉండేవాడు. అప్పటికి వెంకటరత్నంనాయుడుగారు, వెంకటాచలంగారు, ఆట్టే అంత పెద్దఎన్నికల్లో పడలేదు.

ఇంక ఫస్టుగ్రేడ్‌లో, నిడమర్తి దుర్గయ్యగారు అనే జలదుర్గ ప్రసాద రాయుడుగారు, ములుకుట్ల అచ్యుతరామయ్యగారు, నేతి సోమయాజులు గారు, వగైరాలు ఉండేవారు. వారంతా మంచి ప్రాక్టీసుదారులు. సెకండు గ్రేడులో కనపర్తి శ్రీరాములు, ఏలూరి వెంకట్రామయ్యగార్ల ఫైలు జోరుగా ఉండేది. ఇక వాలస్ (wallace) పట్టాదార్లలో దామరాజు నాగరాజుగారి ప్రభ జోరుగా ఉండేది. ఆయన ఒక్క అక్షరం ఇంగ్లీషు ముక్కఅయినా లేకుండా ఎంతసేపైనా చాలా సరసంగా ఆర్గ్యుమెంటు చెప్పేవాడు. అప్పట్లో కాకినాడలో ఉన్న గంజాం వెంకటరత్నం, కృత్తివెంటి పేర్రాజుగార్లు జిల్లా కంతటికీ పెద్ద ప్లీడర్లుగా ఉండేవారు. వీరు జమీందారుల ప్లీడర్లుగా ఉండి పేరుప్రఖ్యాతులు, డబ్బూ కూడా సంపాదించారు. వీరుభయులూ కాకినాడ మునిసిపల్ రాజకీయాల్లో కూడా బాగా పేరుపడ్డారు. ఉభయులూ మెట్రిక్యులేషన్ పాసయిన ప్లీడర్లయినా కేసులు వడిపించడంలో వారిక ఏ బి. యల్. లూ సరిపోయేవారు కారు, పేర్రాజు గారు మంచి హుందా అయిన సరళిలో కేసు ఆర్గ్యుమెంటు చెప్పేవాడు. వెంకటరత్నంగారు మంచి మేధావి. ఇక ఇటు ఏలూరులో ములుకుట్ల అచ్యుతరామయ్యగారు అనే ఆయన ఉండేవాడు. ఆయన శుద్ధతెలుగు

ప్లీడరు. మనిషి మంచి స్ఫురద్రూపి. చంకీజోళ్లు వగైరాలు ధరించి వాగా దర్జాగా ఉండేవాడు. వెంకటేశ్వరరావుగారి ప్రాపకంవల్ల నూజవీడు జమీందార్లకి ప్లీడరీ చేస్తూండేవాడు. ఆయనకి ఫీజురూపాయలు ఏను[illegible] మీద వేసుకుని తీసుకువచ్చి ఇచ్చేవారు. ఆనాటి వృత్తి స్థితి అది.

౭

నా వృత్తి

ప్లీడరీ ప్రారంభించినప్పటినించీ నాకు ఫైలు బాగానే వచ్చిందని చెప్పాలి. ఆరు మాసాల్లో పెద్దప్లీడర్లకి కూడా తీసిపోని ఫైలు ఉండేది. నన్నింతవరకూ వెంటాడించిన లేమి క్రమంగా వెనకపట్టింది. ఏవృత్తిలో నైనా పేరు రావాలంటే ముందుపట్టిన కేసుల్లో మంచిపేరు సంపాదించాలి. నేను ప్రాక్టీసుకి వచ్చిన కొద్ది రోజులకే మంచిపేరు పడింది. క్లయింటుల విషయమై పట్టుదలగా పనిచేస్తాననే మంచివాడుక పడింది. ఆ రోజుల్లో క్రిమినల్ కేసుల్లో మేజస్ట్రీటుల ధాటీలకి నిలబడే ప్లీడర్లకి ఫైలు బాగానే ఉండేది. కేసుల్లో బలంలేదని ఇతరప్లీడర్లు వదులుకున్న కేసులు కొన్ని నా పరం అవుతూ ఉండేవి.

ఒకప్పుడు ఇద్దరు కుర్రవాళ్ళ మీద రైల్వేపార్సెలులోనించి వెండి పాళీలు తస్కరించారని కేసు వచ్చింది. పోలీసులు సారంగధరుడి మెట్ట దగ్గిర దాచిపెట్టబడిన వెండిపాళీలు చూపించారు. అందులో ఒకకుర్రవాడి తండ్రి నాదగ్గిర నౌఖరీ చేస్తూఉండేవాడు. నేను ఆ కేసు పట్టి, చోరీ ఆస్తి చూపించినంతమాత్రాన్ని నేరం రుజువు కాదని వాదించాను. మేజిస్ట్రేటు కేసు సెషన్సుకి పంపించాడు. సెషన్సుజడ్జీ ముందే ఒక అభిప్రాయానికి వచ్చాడు. అందులోనూ ఒక ముద్దాయి నేరం ఒప్పుగున్నాడు. దాంతో

నేరం ఒప్పుగున్న ముద్దాయికి ఒక సంవత్సరం శిక్ష, ఒప్పుగోనివాడికి ఐదేళ్ళ శిక్ష విధించాడు. నేను పట్టుదలకొద్దీ, వెంటనే ఆ కేసు హైకోర్టుకి తీసుకువెళ్ళి, ఆడమ్సు అనే ఆయన్ని ప్లీడరుగా పెట్టి, కేసు నడిపించాను. అక్కడ ఉన్న లాపుస్తకా లన్నీ తిరగివేసి రిపోర్టుకాని కేసుల్లోనించి ఒక తీర్పు పట్టుకున్నాను. చోరీ ఆస్తినిగురించి ఆచోకీ ఇచ్చినంత మాత్రం చేత నేరం రుజువు కాదని తీర్పు దొరికింది. ఆ తీర్పు చూపించడంతోటే సర్ డేవిస్, సుబ్రహ్మణ్య అయ్యరుగార్లు శిక్ష కొట్టివేసి, ముద్దాయిలని విడుదల చేశారు. దాంతో మరింత గణనలో పడ్డాను.

మునసబు కోర్టులో లాప్రైలు ఆకర్షించాను. అప్పుడు రంగ మన్నారు అనే ఆయన మునసబు. ఆయన కోర్టులో గుమాస్తాగా ఉండి క్రమంగా పైకివచ్చినవాడు. మంచి తెలివైనవాడు. జడ్జిమెంటు మంచి పకడ్బందీగా వ్రాసేవాడు. అయితే ఆయనకి లంచగొండి అనీ, పక్షపాతి అనీ కొంత అపఖ్యాతి ఉండేది. అప్పట్లో ఆయనకి ఏలూరి వెంకట్రామయ్యగారు అంటే అభిమానం. ఎందుచేతనో రంగమన్నారు నాయెడల కొంచెం సద్భావం చూపించేవాడు. నేనెన్నడూ ఆయన్ని ఆశ్ర యించలేదు. కాని ఎందుచేతనో ఆయన నాకు చాలా సహాయం చేస్తూ ఉండేవాడు. అందుచేత కూడా ప్రైలు పెరిగింది. ఈ ప్రభ కొంతకాలం నడిచాక ఈ రంగమన్నారుకీ నాకూ తగాదా వచ్చింది.

సుబ్బారావుపంతులుప్రభృతులు, ఆయన లంచగొండి అనీ, కొందరు ప్లీడర్లంటే ప్రత్యేకాభిమానం చూపిస్తాడనీ తద్వారా న్యాయ

వ్యవహారాలకి నష్టం వస్తోం దనీ, హైకోర్టుకి పిటీషన్ పెట్టారు. అందులో నన్ను కూడా సంతకం చెయ్య మన్నారు. అల్లాంటి కింవదంతులు, గోల ఉండేవి. కనక నేను కూడా దస్కతు పెట్టాను. దాంతో ఆయనకీ నాకూ చెడిపోయింది. ఇంతమంది ప్లీడర్ల పిటీషన్‌మీద హైకోర్టువారు అది విచారణకి పంపారు. రంగమన్నారు చాలా ఘాటైన సమాధానం వ్రాశాడు. అసల్తు వ్యవహార మెట్లా ఉన్నా సమాధానం మంచి చాకచక్యంగా వ్రాశాడు.

దాంతో అతను నిర్దోషిగా నిర్ణయించబడ్డాడు. హైకోర్టువారి నిర్ణయంచేత ఆయన మరీ తాడుబారిపోయాడు. ఆయనకి ఆశ్రితపక్షపాతం మరింత హెచ్చయింది. కాని నాకు మాత్రం ఆయన వ్యతిరేకి అయ్యాడు. దాంతో నాకు స్థానికంగా కొంత సివిల్‌ప్రాక్టీసు తగ్గింది. కాని క్రిమినల్ వ్యవహారం బాగానే నడిచింది. నా ప్రాక్టీసు రాజమహేంద్రవరంలోనే కాకుండా జిల్లాలోనూ, పక్క నున్న ఏలూరు వగైరా పట్టణాల్లోనూ కూడా బాగానే ఉండేది. డబ్బు కూడా దానికి తగినట్లుగానే వస్తూ ఉండేది. ప్లీడరు, సంపాదనలో తనవిలవ తానే నిర్ణయించుకోవాలి. నేను నా విలవ చాలా హెచ్చుగానే ఉంచా నని చెప్పా లనుకుంటాను. నా తోటిప్లీడర్లు అందులోనూ బి.ఏ. బి.యల్‌లు కూడా ౨౫ రూపాయలు పుచ్చుకునే కేసులో నేను నిర్మొహమాటంగా వందరూపాయలు పుచ్చుకునే వాణ్ణి. ఒకకేసులో పోలవరం, జంగారెడ్డిగూడెం మొదలయిన చోట్లకి వెళ్ళినందుకు పల్లకీవగైరాల ఖర్చులు గాక రోజుకి నూరురూపాయిలు పుచ్చుకున్నాను. డబ్బనేది పోయేటప్పుడు ఎల్లాగ చేతులూ, కాళ్ళూ వచ్చిపోతుందో వచ్చేటప్పుడు కూడా అల్లాగే వస్తుంది.

నాకు, డబ్బు వచ్చేటట్లుగానే సంసారం ఖర్చు కూడా చాలా దూబరాగానే అయింది. ఒంగోలులో ఉండే కుటుంబం అంతా బంధువులతో సహా రాజమహేంద్రవరం చేరారు. హనుమంతరావునాయుడుగారి కుటుంబ భారం కూడా కొంతవరకు, భరించడంలో నేను నావిధి కొంచెం మాత్రమే నిర్వర్తించగలిగాను. డబ్బు కనపడ్డప్పటినించీ ఖర్చు కూడా ఎక్కువైంది. మొట్టమొదట కొన్ని రోజులుదాకా, కోర్టుకి వెళ్ళడానికి ఒంటెద్దు బండి పెట్టాను. స్వయంగా ఆ బండికి రంగులు వేయించి ఒక ప్రత్యేకత ఏర్పడేటట్లు చేశాను. తరవాత కొంతకాలానికి ఒక డాకార్టూ, చక్కని పోనీ కొన్నాను. ఆ తరవాత గుఱ్ఱాల్ని కొనడం, వాటిని పెంచడం కొంతకాలం అయింది. అప్పటికి డాకార్టు పెద్ద ప్లీడరైన నేతి సోమయాజులుగారికి ఒక్కరికే ఉండేది. అప్పట్లో ఆయనతోబాటు నాకు కూడాడాకార్టు ఉండాలని సరదాగా ఉండేది.

మొదట్లో—అనగా ప్రాక్టీసు ప్రారంభించిన కొద్దిరోజుల్లోనే నేను పట్టిన పెద్దకేసుల్లో మాగంటి లక్ష్మణదాసు కేసు ఒకటి. దానికి అర్ధణా కేసని పేరు. లక్ష్మణదాసు ఏలూరుదగ్గిర చాటపర్రుగ్రామస్థుడు. కమ్మ: మంచి పలుకుబడి గలవాడు; అతను ఒకసారి టోలుగేటుఫీజు అర్ధణా ఇవ్వకుండా పోటు, కంట్రాక్టరుమీద జబర్‌దస్తీ చేశా డని కేసు. ముందు బెంచికోర్టులో కేసు పెట్టారు. కాని ఎప్పుడైతే అతను పట్టుదలకొద్దీ వాదించదలచుకున్నాడో అప్పుడు పోలీసులు దాన్ని పెద్దకేసుగా మార్చి ఏలూర్ సబ్‌కలెక్టరుదగ్గిర పెట్టారు. అప్పుడు సబ్‌కలెక్టరు కెర్షాప్ అనే

పార్సీ ఐ.సి.యస్. ఉద్యోగి; అతను మొదటినించీ ముద్దాయికి వ్యతిరేక మైన రిమార్కులు పాసుచేస్తూ ఉండడంవల్ల, అతను కేసు విచారణ చెయకూడదనీ, ఇంకొక మేజస్ట్రేటు దగ్గిరికి కేసు మార్చవలసిందనీ హైకోర్టుకి పిటీషన్లు పెట్టాను. అతను ఆ పిటీషన్లు లక్ష్యం చెయ్యకుం డానే కేసు విచారించి, ౫౦౦ రూపాయలు జరిమానా విధించేటట్లు కనబడ్డాడు; అతని ధోరణి చూస్తే శిక్ష కూడా విధించేటట్లు కనబడ్డాడు. నేను అడుగడుగుకీ అడ్డు పిటీషన్లు తగిలించి అతన్ని మరీ విసిగించాను. అందుచేత రాజమహేంద్రవరం జిల్లాకోర్టులో అప్పీలు వచ్చింది. ఎవరో సీనియర్ ప్లీడరిని ఏర్పాటు చేసి కేసు నడిపించాను. కాని కిందికోర్టు తీర్పే ఖాయపడింది. ఆపైన హైకోర్టుకి అప్పీలుచేయించి, అప్పీలు విషయంలో స్వయంగా కృషిచేసి, కేసు గెలిపించాను. దాంతో నాపేరు అటువైపుని బాగా పాకింది. ప్లీడరీలో మొదటినించీ కూడా స్వతంత్రత చూపిస్తూ, సీనియర్లు అనేవాళ్ళ నాట్టే లక్ష్యపెట్టకుండా, తొందరగా ప్రాక్టీసు సంపాదించడంవల్ల, తోడి ప్లీడర్ల అసహనానికి పాత్రుణ్ణి అయ్యాను. తత్ఫలితంగా కొందరు ప్లీడర్లు నామీద కక్ష కట్టారు కూడాను. దానికి ఏమీ కారణం లేదని నా నమ్మకము. అందులో ముఖ్యులు నేతి సోమయాజులు, ములుకుట్ల అచ్యుతరామయ్యగార్లు. నేతి సోమయాజులు గారు గవర్నమెంటు ప్లీడరు కూడాను. ఆయన నామీద కక్ష సాధించడానికి ఏ పని చెయ్యడానికీ కూడా సందేహించలేదు.

ఇల్లాగ ప్రాక్టీసు బాగా సాగుతూండగా నేను, ఆనాడు

రాజమహేంద్రవరం అంతా కలవరపరుస్తూ ఉన్న మునిసిపల్ వ్యవహారాల్లో పడ్డాను. ఒక కేసులో ముద్దాయితరపున నేను, ఫిర్యాదితరపున ఆయన హాజరయ్యాము. కేసు తాడినాడ వెంకట్రామయ్య అనే మేజస్ట్రీటు దగ్గిర. ఆయన వింతపద్ధతి అవలంబించి వకీలుగా ఉన్న నన్ను, సాక్షిగా పిలిపించాడు. నాచేత సాక్ష్యం పుచ్చుగుని తనతరపున మరి కొందరి సాక్షులచేత నేను చెప్పినదానికి విరుద్ధంగా చెప్పించి, అబద్ధం సాక్ష్యం ఇచ్చినందుకు నామీద ప్రాసిక్యూషన్‌కోసం పిటీషన్ పెట్టాడు. ఒకప్లీడరు ఇంకొక ప్లీడర్ని ఇల్లాగ కక్ష సాధించడం చాలా అపూర్వమైన విషయం! మేజస్ట్రీటు చాలా క్లిష్టపరిస్థితుల్లో పడ్డాడు. కాని సోమయాజులుగారు గవర్నమెంటుప్లీడరుగా తనకి ఉన్న పరువుప్రతిష్ఠలు ఉపయోగించి మేజస్ట్రీటునిస్వాధీనపరచుకున్నాడు. కేసుపైలయిందిరాజమహేంద్రవరం జాయింటు మేజస్ట్రేటు దగ్గిర. వెనక లక్ష్మణదాసు కేసులో ఏలూరులో ఉన్న కెర్షాప్ అప్పటికి రాజమహేంద్రవరం సబ్‌కలెక్టరుగా వచ్చాడు.

ఇంక అడిగే దేముంది! అందరూ 'అతనికి నా మీద ఏదో కొంచెం ఆగ్రహం ఉండకపోదనీ, నాకు తప్పకుండా శిక్ష పడుతుం దనీ' అనుకున్నారు. నేనే కెర్షాప్‌దగ్గిర స్వయంగా హాజరయ్యాను. ఆ కెర్షాప్ దగ్గిర నేను చూసిన ఉత్కృష్టత ఏమిటంటే—ఆయన నన్ను చూసి ముందుగానే "ఏమండీ! ఈ కేసు నేను విచారించడానికి ఏమైనా అభ్యంతరం ఉందా? ఏలూర్లు సమాచారంవల్ల మీకు నామీద ఏదైనా అనుమానం ఉందా?" అని అడిగాడు. నాకు అలాంటి సంకోచం ఏమీ

లే దనీ, కేసులో విచారణ న్యాయంగా జరుగుతుం దనే నమ్మకం నాకు ఉందనీ చెప్పాను. ఆపైన ఆయన కేసు విచారించాడు. సోమయాజులు గారు తను అల్లగలిగిన కథ అంతా అల్లాడు; కాని కెర్షాప్ చివరికి నేను నిర్దోషి నని తీర్పు ఇచ్చి, ఇల్లాంటి అభూతకల్పనాయుత మైన కేసు ఎన్నడూ జరగలే దనీ, గవర్నమెంటుప్లీడరు తన పలుకుబడి దుర్వినియోగం చేశా డనీ వ్రాశాడు.

౮

మునిసిపల్ రాజకీయాలు

నేను స్వతంత్రంగా కాలక్షేపం చేస్తూ, రెండుచేతులా డబ్బు సంపాదిస్తూ ఉండి, ఆనాటి రాజమహేంద్రవరం మునిసిపల్ రాజకీయాల్లో పడ్డాను. రాజమహేంద్రవరం మునిసిపాలిటీ ఆంధ్రదేశంలో కల్లా పురాతనమైన మునిసిపాలిటీ. దానికి సుమారు ౫౦, ౬౦ వేల రూపాయిలు ఆదాయం ఉండేది. నేను రాజమహేంద్రవరం చదువుకోసం వచ్చే రోజులకే మునిసిపల్ రాజకీయాలు బాగా జోరుగా ఉండేవి. అప్పటికి శ్రీ ఏలూరి లక్ష్మీనరసింహంగారు మునిసిపల్ ఛైర్‌మన్‌గా ఉండేవారని ఇదివరకే వ్రాశాను. ఆయనకి పూర్వం ఉద్యోగస్థులు—అంటే కాలేజీప్రొఫెసర్లు, రెవిన్యూఉద్యోగస్థులు ఛైర్మన్లుగా ఉండేవారు. ఏలూరి లక్ష్మీనరసింహం గారే మొదటి నానఫీషియల్ ఛైర్‌మన్. మునిసిపాలిటీలో ఆయన కిరీటం లేని రాజులాగ చలామణీ అయ్యాడు. అప్పటికే సుబ్బారావు పంతులుగారు, ములుకుట్ల అచ్యుతరామయ్యగారు, నేతి సోమయాజులుగారు మొదలైనవారు, పురప్రముఖులై, ఏలూరి లక్ష్మీనరసింహంగారిని ఓడించడానికి అవకాశం వచ్చినప్పుడల్లా ఏదో విధంగా ప్రయత్నిస్తూనే ఉండేవారు. ఆయనమీద ఏవో రకరకాల పన్నాగాలు పన్నేవారు. సుబ్బారావు పంతులుగారు ప్రసిద్ధరాజకీయనాయకులై అతరవాత 'ఆంధ్రభీష్మ' బిరుదం

పొందగలిగారు; కాని, అప్పట్లో స్థానికరాజకీయాల్లో బహులౌక్యులు. తమరు వెనకాల ఉండి తమ ముఖ్యశిష్యులచేత తమాషాగా నాటక మాడించేవారు. ఆయనకి అదొక విలాసం! ఇతరులమీద బహునేర్పుగా దెబ్బలుతీస్తూ ఉండేవారు! కాని ఏలూరి లక్ష్మీనరసింహంగారు మాత్రం లొంగేవారుకారు. మెరకవీధి తెలగాలు, షాహుకార్లు.కొందఱు, ఆయనకి పట్టుగా ఉండి సుబ్బారావుపంతులు ప్రభృతులుచేసే ఎత్తులు అన్నీ భగ్నం చేసేవారు.

లక్ష్మీనరసింహంగారిమీద అనేకరకాల నిందలు పడ్డాయి. ఆయనకి స్త్రీలోలత్వం ఉండేది. కాని ప్రజల సొమ్ము స్వవినియోగం చేసుకునే మనిషిమాత్రం కాడు. కాని చాలాకాలానికి సుబ్బారావుపంతులుప్రభృతులు ఆయనమీద ఎత్తిన దండయాత్రలకి లొంగిపోయాడు. సుబ్బారావుపంతులు ప్రభృతులికి వీరేశలింగం పంతులుగారు, ఆయన వివేకవర్ధనీపత్రిక కూడా తోడయ్యాయి. ఏలూరి లక్ష్మీనరసింహంగారిమీద ఆ పత్రికలో వ్యంగ్యంగా అనేకచిత్రమైన కథలు వ్రాసేవారు. అందుమీద లక్ష్మీనరసింహంగారు, పరువునష్టం దావా వేశారు. ఆ దావాలో జస్టిఫికేషన్ ప్లీ పెట్టి లక్ష్మీనరసింహంగారిని అనేకసాక్ష్యాలతోటీ, సంపన్నాలతోటీ బాగా అల్లరి పెట్టారు. అందుచేత ఆయన నిస్పృహ చెంది ఈ రాజకీయాల్లో నిడమర్తి దుర్గయ్యగారిని తనస్థానే ప్రవేశపెట్టారు.

దుర్గయ్యగారు చాలాకాలం ఛైర్మన్‌గా ఉన్నారు. ఈ మునిసిపల్ వ్యవహారాల్లో రాయపూడి సుబ్బారాయుడు అనే వైశ్యప్రముఖుడు ఒకాయన చాలా పిన్నికలోవాడు. ఆయన అట్టే చదువుకున్నవాడు కాడు. కాని

మునిసిపల్ వ్యవహారాల్లో అందెవేసిన చెయ్యి. ఎవరు మునిసిపల్ కౌన్సిలరు కావా లన్నా, ఛైర్మన్ కావాలన్నా ఆయనసహాయం లేకపోతే అది అసంభవమే! ఆయన చాలా ప్రతిభావంతు డనే చెప్పాలి. దుర్గయ్య గారు ఆయనసహాయంతోనే చాలాకాలం ఛైర్మన్ చేశారు. ఏలూరి లక్ష్మీనరసింహంగారు కూడా దుర్గయ్యగారికి అండగా నిలిచి పనిచేశారు. సుబ్బారావు పంతులుగారు, నేతి సోమయాజులుగారు మొదలయిన వారు కౌన్సిల్లోకి రావడానికి ఎన్నో విధాలుగా ప్రయత్నాలు చేశారు కాని జయించలేకపోయారు. చివరికి ప్రభుత్వపు ప్రాపకంవల్ల సోమయాజులు, సుబ్బారావు పంతులుగార్లు కౌన్సిల్లో నామినేటెడ్ సభ్యులుగా ప్రవేశించారు. కాని దుర్గయ్యగారికి ఉండిన మెజారిటీవల్ల వాళ్ళమాట సాగేది కాదు. వాళ్ళు చివరకి విసిగి వేసారి రాజీనామాలు ఇచ్చివేశారు.

ఈ వ్యవహారాల్లో రాయపూడి సుబ్బారాయుడు బొమ్మల్ని ఎక్కించి దింపించేటంత ప్రతిభాశాలి అని వ్రాశాను. అతనికి మునసబు కోర్టులో చాలా దావాలు ఉండేవి. రంగమన్నారు కాలంలో అతను నాకు క్లయింటు అయ్యాడు. అప్పటికి ఆయనకీ దుర్గయ్యగారికీ ఏవో అంతశ్శీతలాలు బయలుదేరాయి. బయలుదేరడంలో ఆశ్చర్యం ఏమీ లేదు! ఛైర్మన్‌పదవికి సహాయం చేశార్లు కనక పరిపాలనలో కొంచెం లోతుగా జోక్యం కలగ జేసుకునేవారు. దుర్గయ్యగారివంటి స్వతంత్రుడు దానికి అంగీకరించకపోతే సహజంగా తగాదా వచ్చేది. కనక ఆ రాయపూడి సుబ్బారాయుడి దృష్టి నామీద పడింది. అప్పట్లో నాకు ఎల్లాగైనా బి.ఏ. పూర్తిచేసి

ఫస్టుగ్రేడు పాసు కావాలని ఉండేది. హనుమంతరావునాయుడిగారి సలహా పైని బి.ఏ. పార్టుగా పాసుకావడానికి సంకల్పించుకుని ముందు తెలుగుకి హాజరై పాసయ్యాను. కాని ఈ మునిసిపల్ వ్యవహారాల్లో పడి ఆ చదువుకి స్వస్తి చెప్పవలసివచ్చింది.

ఆకాలంలో మునిసిపాలిటీకి ప్రతిసంవత్సరమూ ఎన్నికలు జరుగుతూ ఉండేవి; ఖాళీ అయిన ప్రతీస్థానంలోనూ మనుష్యుల్ని కూర్చుకుని చైర్మన్ఎన్నిక వచ్చేసరికి బలాబలాలు తేల్చుకుంటూ ఉండేవాళ్ళు. సుబ్బారాయుడుప్రభృతుల ప్రోత్సాహంమీద నేను ఎన్నికలకి నిలిచినప్పుడు, దుర్గయ్యగారు నన్ను రాకుండా చెయ్యడానికి ప్రయత్నించేవారు. నేను అతిశ్రమపడి అన్ని ఏర్పాట్లూ చేసుకునేసరికి, ఆఖరురోజు రాత్రి ఆయన తన చైర్మన్ పలుకుబడి అంతా ఉపయోగించి వోటర్లని తిప్పివేసేవాడు. నేను మొట్టమొదట ఏ వార్డుకి నిలబడ్డానో జ్ఞాపకం లేదు కాని ౧౮౯౬లో ఎన్నికలక్కి నిలబడినట్లు గుర్తు. కాని అప్పుడు ఓడిపోయాను.

మళ్ళీ ౯౭,౯౮ సంవత్సరాల్లో బై ఎలక్షన్లలో అభ్యర్థిగా ఉన్నాను. దుర్గయ్యగారు మొత్తం మూడుసార్లూ కూడా నన్ను ఓడించారు. నేను ఏవో ఎన్నికల ఏటీషన్లు వగైరాలు పెడుతూ ఉండేవాణ్ణి. వాటిని అన్నిటినీ దుర్గయ్యగారు ఎదురుకుంటూ ఉండేవారు. దుర్గయ్యగారు మొత్తంమీద చాలా ప్రతిభావంతులు; మేధావులు; సర్వస్వతంత్రులు; నైతికోన్నతీ, పరిపాలనాశక్తీ, ధైర్యస్థైర్యాలూ ఉన్నవారు. మరి ఒకరు

అయితే సుబ్బారావు పంతులుగారి ఎత్తుల్లో పడి పల్టీలు కొట్టవలసిన వారే! ఆయన పరిపాలనలో కూడా చాలా హుందాతనం చూపించారు. ఆనాటి పార్టీకక్ష లెంత తీవ్రంగా వెళ్ళాయంటే—ప్రతికక్షులు చివరికి దుర్గయ్యగారిమీద కూడా అక్రమమైన ఆరోపణలు చేసేవారు. దుర్గయ్యగారు నాకు ప్రతికక్షిగా పనిచేసినా ఆయనధైర్యమూ, సమర్థతా మొదలయిన సుగుణాలుచూస్తే నాకు ఆయనయందు అభిమానం ఉండేది.

నేను ౧౯౨౭లో కాబోలు మండవిల్లి సుబ్బారావుగారిమీద పోటీచేసి ఓడిపోయాను. అప్పుడు ఛైర్మన్ పదవిపలుకుబడి అంతా వినియోగించి, వోటర్లని తిప్పివేసి నా ఎన్నికకి భంగం కలిగించారు కనక ఎన్నిక రద్దు చెయ్యవలసిం దని సబ్‌కలెక్టరుకి పిటీషన్ పెట్టాను. దానిమీద సబ్‌కలెక్టరు దుర్గయ్యగారికి నోటీసు పంపించి, కోర్టుకి రప్పించి, కుర్చీమీద కూర్చోపెట్టాడు. అప్పుడు నేను ఆ సబ్‌కలెక్టరుతో "ఏమండీ! నేను ఆ పెద్దమనిషిమీద నేరం ఆరోపిస్తే, మీరు ఆయనకి కుర్చీ ఇచ్చి, కూర్చోబెట్టి, నన్ను దోషారోపణ చెయ్యమనడం ఏమి సబబుగా ఉంది?" అని అడిగాను. అందుమీద సబ్‌కలెక్టరు దుర్గయ్యగారికేసి చూసి "దీనికి మీరు ఏమంటారు?" అన్నాడు. ఆ పైన దుర్గయ్యగారు నిర్భయంగా "నేను కాన్వాసు చేసినమాట నిజమే! ఆ పెద్దమనిషి కౌన్సిల్లోకి రావడానికి ఎంత ప్రయత్నం చేస్తున్నాడో, రాకుండా చెయ్యడానికి వోటర్ని అయిన నాకూ అంత హక్కుంది" అని వాదించారు. నేను ప్రతివాదన చెప్పినా ఆ చెప్పిన సాహసపద్ధతికి చాలా సంతోషించాను.

సబ్‌కలెక్టరు ఏమీ కలగజేసుకోలేదు. ఆఖరికి నన్ను ౧౯౫౫లో, నాలగవవార్డులో కౌన్సిలరుగా ఎన్నుకున్నారు. దుర్గయ్యగారిని తప్పించడానికి ప్రయత్నంచేస్తూ వచ్చిన సుబ్బారావుపంతులుగారు కూడా కొంచెం సంతోషించారు. నేను కౌన్సిలర్ని అయినప్పటినించీ ప్రతి సంవత్సరమూ వచ్చిన బైఎలక్షన్లలో పోటీలు పెట్టి దుర్గయ్యగారి మనుష్యుల్ని ఓడించాను. క్రమంగా రెండేళ్ళలో దుర్గయ్యగారి పార్టీమనుష్యుల్ని అందర్నీ ఓడించి, రాయపూడి సుబ్బారాయుడూ నేనూ మా మనుష్యుల్ని కౌన్సిల్లో ప్రవేశపెట్టగలిగాము.

౧౯౦౧ వ సంవత్సరంలో దుర్గయ్యగారి ఛైర్మన్‌పదవి ఖాళీ అయింది. అప్పుడు స్నేహితు లంతా నన్ను ప్రోత్సాహం చేశారు. సుబ్బారావు పంతులుగారు దుర్గయ్యగారి పార్టీని ఓడించినంతవరకు అంతర్యంలో సంతోషించేవారే కాని నేను ఛైర్మన్ అవుతా నంటే ఎంతమాత్రమూ ఇష్టపడేవారు కారు. ఆయన స్వతః నేను స్వతంత్రుణ్ణి అనీ తమ చెప్పు చేతల్లో ఉండననీ నిశ్చయించుకుని వ్యతిరేకంగా పనిచేశారు.

అప్పటికి నా ప్రాక్టీసు బాగానే ఉండేది. చిన్నప్పుడు నా సహాధ్యాయీ,హనుమంతరావునాయుడుగారి మేనల్లుడూఅయిన పిల్లారిసెట్టి నారాయణరావు బి.ఎ., బి.యల్ పాసయి హైకోర్టు వకీలు అయ్యాడు. మేము ఉభయులమూ రిజిష్టర్డు పార్ట్నర్‌షిప్ ఏర్పాటు చేసుకుని జాయంటు ప్రాక్టీసు ప్రారంభించాము. సెంట్రల్ మార్కెట్టుకి ఎదురుగా ఉన్న కోకా వెంకటేశ్వరరావుగారి ఇంట్లో మా ప్రాక్టీసు. జిల్లాకోర్టుపని అతనూ

మిగతాపని నేనూ చూసుకుంటూ ఉండేవాళ్ళము. మా తమ్ముడు, శ్రీరాములు బి. ఏ. పాసయి ఫస్టుగ్రేడుకి చదువుకుంటున్నాడు. అతను ఫస్టుగ్రేడు పాసయ్యాక కొద్దికాలం నా దగ్గిరే ప్రాక్టీసు చేశాడు.

ఆ సమయంల్లోనే కొత్తగా లెజిస్లేటివ్‌కౌన్సిలు ఎన్నిక జరిగింది. మునిసిపల్‌కౌన్సిలర్లు అంతా వోటర్లు. ఆ రోజుల్లో అప్పుడే ఇంగ్లండు వెళ్ళి వచ్చిన కోలాచలం వెంకట్రావుగారికీ, సుబ్బారావు పంతులుగారు ఏర్పాటుచేసిన కృత్తివెంటి పేర్రాజుగారికీ పోటీ జరిగింది. కోలాచలం వెంకట్రావుగారు, అంతవరకూ బళ్ళారిలో ఫస్టుగ్రేడుప్లీడరుగా ఉండేవారు.

అల్లాంటప్పుడు "ఛైర్మన్ ఎవ్వరా ?" అనే తర్జనభర్జన వచ్చింది. కొందరు దుర్గయ్యగారినే మళ్ళీ ఉండ మని అడిగారు. కాని ఆయన తనకి మెజారిటీ లేనప్పుడు అల్లాగ ఉండడం సబబు కాదని చెప్పి నిర్మోహమాటంగా తప్పుగున్నారు. అందులోనూ ఆయనఘనత ఎక్కడ ఉందంటే—ఒకసారి తప్పుగున్నాక మరి ఆ పని చేస్తూన్నవాడికి ఇంక అడ్డుపుల్ల వెయ్యకుండా ఉండడంలోనే; చేసినన్నాళ్లూ ఆయన చేశారు. ఇంక బలం లేనప్పుడు మెల్లిగా తప్పుగుని ఎదటివాడికి పూర్తిఅయిన అవకాశం ఇచ్చివేశారు. నిజానికి ప్రజాస్వామికసంస్థల్లో ఇల్లాంటి పద్ధతి అవలంబించడం చాలా ప్రశంశనీయ మైన విషయము.

దుర్గయ్యగారు, తరవాత నా మీద పిటీషన్లు వగైరాలు ఇచ్చిన రోజుల్లో కాని, లేనిపోని కేసులు పెట్టేకాలంలోగాని, ఎప్పుడూ ఏవిధ మయిన జోక్యమూ కలిగించుకో లేదు. అందుకు ఆయన అంటే నాకు చాలా గౌరవం.

దుర్గయ్యగారు ఉండనప్పుడు మళ్ళీ ఏలూరి లక్ష్మీనరసింహంగారు ఛైర్మన్ పనికి తయారయ్యారు. "నేను కదా దుర్గయ్యగారికి ఇంతకాలం సహాయం చేశాను: ఆయన ఉండకపోతే,మళ్ళీ నే నెందుకుండకూడదు:" అని ఆయన వాదన: కాని నేను ఆయనతో "మీమీద అనేక కేసులు ఇదివరకే వ్యాపించి ఉన్నాయి. పైగా మీకు చాలామంది శత్రువులు ఏర్పడ్డారు: మీరు నాకు చిన్నప్పుడు అధ్యాపకులు కూడాను: ఆ గౌరవంచేత మీరు తప్పుగోవడం చాలా మంచిదండి!" అని సలహా ఇచ్చాను. ఆయనకి మనస్సులో కొంచెం కష్టం కలిగింది; కాని ఎదట కాదనలేకపోయారు. అయితే, నా సలహా మాత్రం రుచించలేదు. అయినా తమకి నా సహాయం లేనిదే ఆ పదవి లభించే అవకాశం లేదని కూడా గ్రహించారు.

అందుచేత ఒక పెద్దఎత్తు ఎత్తారు. లక్ష్మీనరసింహంగారు కూడా ఎత్తుపైయెత్తు వెయ్యడంలో సుబ్బారావు పంతులుగారికి తీసిపోయేవారు కారు: నెమ్మదిగా స్థానికసబ్ కలెక్టరు యస్. వి. యస్. రైస్ అనే ఆయన దగ్గిరికి వెళ్ళి ఆయన్ని ఛైర్మన్ పదవికి అభ్యర్థిగా తయారుచేశారు. రైస్ ప్రభుత్వోద్యోగి కనక ఉద్యోగస్థు లంతా ఓట్లు ఇస్తారనీ, వర్తకులు మొదలైనవాళ్ళు వ్యతిరేకంగా ఉండరనీ నాబోటి ప్లీడర్లు కూడా సబ్ కలెక్టరుకి వ్యతిరేకంగా పనిచెయ్యలేరనీ, అందుచేత విజయం నిశ్చయమనీ, చెప్పి బాగా పురి ఎక్కించారు. ప్రభుత్వోద్యోగంతోబాటు ప్రజల ప్రాతినిధ్యం కూడా లభిస్తే ఆయనకి ఎక్కువ గౌరవంగా ఉంటుందని హెచ్చరిక చేశారు. దాంతో రైస్ బోల్తాకొట్టాడు: కాబోలంటే కాబోలనుకుని కాన్వాసింగు ప్రారంభించాడు.

అప్పటికి దుర్గయ్యగారి ఛైర్మన్‌షిప్ అయిపోవడంచేత సబ్‌కలెక్టరే తాత్కాలికాధ్యక్షుడు. రైస్ నా అభిప్రాయం కనుక్కోడానికి మునిసిపల్ సెక్రటరీ దాసురాజు బసవరాజుని నా దగ్గిరికి పంపించాడు. ఆయన వచ్చి నన్నడిగినప్పుడు నేను నిర్మొహమాటంగా "నా వోటివ్వను సరిగదా! నా కంఠంలో ప్రాణంఉన్నంతవరకు ఆయనకాకుండా నా సర్వశక్తులూ వినియోగిస్తాను. ఇది ఉద్యోగులు కానివాళ్ళకోసం ఏర్పడిన పదవి అయి ఉండగా, తను ఇందులోకి రావడం అప్రశస్తమని నా మాటగా చెప్పండి!" అని చెప్పాను. బహుశః ఆయన ఆ మాటలు రైస్‌తో చెప్పే ఉంటాడు.

ఇక మా ఛైర్మన్ అభ్యర్థి నిర్ణయంలో నావిషయం మొదట చర్చకి వచ్చింది. నా వయస్సు అప్పటికి సుమారు ౨౭, ౨౮ సంవత్సరాలు మాత్రమే. నాకు అంత చిన్న వయస్సులో ఛైర్మన్‌పదవికి తొందర పడకూడ దనిపించింది. దాంతోబాటు నా కిప్పుడు స్ఫురణకిరాని ఎన్నో కారణాలు తోడయ్యాయి.

అప్పటికి కొద్దికాలం కిందట మోచర్ల రామచంద్రరావు పంతులు గారు, (తరవాత సర్) బి. ఎ. బి. యల్. పాసయి సుబ్బారావు పంతులు గారి దగ్గిర జూనియర్‌గా ప్రవేశించారు. ఆయన అక్షరాలా పంతులుగారి శిష్యుడే. వేషంలో కూడా సరిగా అల్లాగే ఉండేవాడు. ఆఖరికి చేతికర్ర కూడా అల్లాగే పట్టుకునేవాడు. సుబ్బారావు పంతులుగారి పలుకుబడివల్ల ఆయన కూడా మునిసిపాలిటీలో నామినేటెడ్ కౌన్సిలరుగా చేరాడు. మేము ఆయన్ని ఛైర్మన్‌గా పెట్టడానికి సంకల్పించాము. ఈ

నిశ్చయం ఏలూరి లక్ష్మీనరసింహంగారికి మరింత కష్టం కలిగించింది వాస్తవానికి లక్ష్మీనరసింహంగారికీ సుబ్బారావుపంతులుగారికే పార్టీ. లక్ష్మీనరసింహంగారికి నేను ఉండడమో, లేక ఆయన ఉండడమో అంతేగాని తనకి ప్రత్యక్షప్రతికక్షి అయిన హరితులుగారి శిష్యుణ్ణి ఈ పదవి కెక్కించడం ఎంతమాత్రమూ ఇష్టం లేదు. లక్ష్మీనరసింహంగారు ఆ కారణంచేత కూడా రైసుని బాగా ఎగసనతోశారు.

రైసు కాన్వాసింగు చాలా బలమైనది. అప్పటికి ఇన్‌కంటాక్సు అధికారం సబ్‌కలెక్టరుదే కనక ఆలపాటి భాస్కరరామయ్యగారు, మారడుగులవెంకటరత్నంగారు, మొదలయిన వైశ్యసభ్యులంతా కేవలమూ భయంచేత రైసుకిఅనుకూలంగా మెత్తబడ్డారు; రైస్‌నామినేషను, మోచర్ల నామినేషను కలెక్టరుదగ్గిర దాఖలయ్యాయి. ఎప్పుడైతే బసవరాజుగారు నా దగ్గిరికి వచ్చి రైస్‌ఆలోచన నాతో చెప్పారో, ఎప్పుడైతే షాహుకార్లు మెత్తబడుతున్నారో అప్పుడే నేను రామచంద్రరావు పంతులుగారితో జాగ్రత్తగా ఉండమనీ, ఒకసారి రైస్‌ని చూడమనీ చెప్పాను.

దానిమీద రామచంద్రరావుగారు ఆయన్ని చూడడానికి ఇంటికి వెళ్ళగా రైస్ ఆయన్ని చూడ నని కబురు పంపించాడు. రామచంద్రరావు గారు నిస్పృహతో తిరిగి వెనక్కి వచ్చేశారు. మరిరెండు రోజులుకి మునిసిపల్‌కౌన్సిలు మీటింగు జరిగింది. ఆ మీటింగుకి మా పార్టీ పూర్తిగా హాజరై, మునిసిపల్ కంట్రాక్టు వ్యవహారాలనిగురించి కొన్ని విషయాలు సేకరించి, వాటి నన్నిటినీ ఒక సీలువేసిన కవరులో పెట్టి, రైస్‌కి ప్రశ్నలు

వెయ్యడం లంకించుకుంది. మేము ఓవర్సీరుని పిలిపించి సమాధానాలు చెప్పించమన్నాము: చాలావరకు చర్చ అయ్యాక రైస్ నన్ను ఒకసారి ఇంటికి వచ్చి మాట్లాడ మని కోరాడు.

నేను సరే నని ఆ మర్నాడు రైస్ ఇంటికి వెళ్ళాను. ఆయనకి ఛైర్మన్ అభ్యర్థిత్వాన్ని గురించి గట్టిగా చెప్పాను. రిప్పన్ ప్రభువు చేసిన ఈ మునిసిపల్ ఆక్టు ఉద్దేశం ఉద్యోగస్థులు పరిపాలన చెయ్యడం కాదనీ, తను పోటీ చెయ్యకూడదనీ, ఇదంతా ఏలూరి లక్ష్మీనరసింహంగారి ప్రోత్సాహమనీ, 'కాదు కూడ' దని నిలబడితే మా పార్టీ బలంగా నిలబడి ఓడిస్తా మనీ, చెప్పాను. రైస్ విషయం అంతా సమగ్రంగా గ్రహించి, "ప్రకాశంగారు! నేను ఏలూరి లక్ష్మీనరసింహంగారి మాయమంత్రంలో పడను. రేపు రామచంద్రరావుగారిని ఒకసారి పంపించండి! కలెక్టరుకి నా నామినేషన్ ఉపసంహరించుకునే ఉత్తరం వ్రాసి ఇస్తాను." అన్నాడు.

మర్నాడు రామచంద్రరావు ఆయనదగ్గిరికి వెళ్ళి, ఉత్తరం తీసుకున్నాడు. రామచంద్రరావుపంతులుగారు పోటీ లేకుండా ఛైర్మన్ అయ్యారు.

రామచంద్రరావు పంతులుగారు సుబ్బారావుపంతులుగారి వరవడి దాటనివా డని ఇదివరకే వ్రాశాను. ఆయన ఆ జన్మాంతమూ వదలని ఆ తలపాగా, ఆ నడికట్టూ, ఆ భుజంమీద కర్రా, నాకు ఇప్పటికీకూడా కళ్ళకి కట్టినట్టున్నాయి. ఆయనసహజంగా శుద్ధమితవాది. దానికితోడు న్యాపతివారి గురుత్వం. రామచంద్రరావుగారి దినచర్య ఆశ్చర్యంగా ఉండేది.

తెల్లవారి లేస్తూనే ఆయన కర్ర బుజాన్ని వేసుగుని ముందు గ్రామ మునసబు కోటీశ్వరరావుగారిని పలకరించి వెళ్ళేవాడు. తరవాత తాసిల్దార్ ఇంటిమీదుగా వెళ్ళి, ఆయన్ని పలకరించేవాడు. ఒకసారి సబ్‌కలెక్టరు శిరస్తాదారు రామభద్రుడుగారిని పలకరించేవాడు. మొత్తంమీద ఉద్యోగస్థుల ప్రాపకంకోసం తికమకలు పడుతూ ఉండేవాడు.

రామచంద్రరావుగారు ఛైర్మన్ అయిన తరవాత ప్రజల అసంతృప్తికీ ఆగ్రహానికీ పాత్రులు కావడానికి ఎంతోకాలం పట్టలేదు. ఆయన పరిపాలనలో ఎక్కువగా ఉద్యోగస్థుల సలహాలు అనుసరించే పోయేవారు; కాని ప్రజల అవసరాలు అవగాహన చేసుకుని సంతృప్తి పరచలేకపోయేవారు. ప్రతివిషయమూ ముందు కలెక్టరుతో సంప్రదించి అయనకిఇష్టమైతేనే ముందు అడుగు వేసేవారు గాని ప్రజల అవసరం గ్రహించలేకపోయేవారు. రైస్‌పార్టీవాళ్ళు నిస్పృహ చెంది" ఆ పక్షంలో రైస్‌నే పెట్టుకోలేకపోయామా!" అని నాతో చెప్పేవారు. ఆయన ఏవిధమైన కొత్తపద్ధతులూ ప్రవేశపెట్టలేకపోయారు. చివరికి ప్రజలకీ, ఆయనకీ కూడా ఆ విషయంలో విసుగు కలిగింది.

ఇల్లా ఉండగా, అప్పట్లో లెజిస్లేటివ్‌కౌన్సిల్‌కి తెలుగుజిల్లా కొక స్థానం ఖాళీ అయింది. ఆ స్థానానికి ఆ రోజుల్లోనే ఇంగ్లండునించి తిరిగి వచ్చి, బళ్ళారిలో ప్లీడరీ చేస్తూన్న కోలాచలం వెంకట్రావుగారు పోటీ చేశారు. కాకినాడలో ప్లీడరీ చేస్తూన్న కృత్తివెంటి పేర్రాజుగారు కూడా ఆ స్థానానికి నిలబడ్డారు. ఆయన సుబ్బారావుపంతులుగారి అనుంగ

కోలాచలం వెంకట్రావుగారు అప్పుడే విదేశాలనించి తిరిగి వచ్చారని వ్రాశాను.

ఆ కాలంలో అల్లాంటి మనుష్యులమీద మోజు ఎక్కువగా ఉండడంచేత నేసియనికి అనుకూలంగా పనిచేయడానికి నిశ్చయించాను. అందుచేత సుబ్బారావుపంతులుగారికి నామీద విపరీతమైన ఆగ్రహం కలిగింది. కృత్తివెంటి పేర్రాజుగారు నాకు కొద్దో గొప్పో బంధువర్గంలో వాడైనప్పటికీ నేను రాజమహేంద్రవరంలోనే కాకుండా ఇతరగ్రామాలకి కూడా వెళ్ళి, వెంకట్రావుగారి తరఫున ప్రచారం చేశాను. వెంకట్రావుగారు గెలిచారు. కృత్తివెంటి పేర్రాజుగారు ఓడిపోవడంతోనే సుబ్బారావు పంతులుగారు నన్ను ఏవిధంగానూ కూడా పైకి రానియ్యనని శపథం పట్టారు.

రామచంద్రరావుగారు మునిసిపాలిటీ రెండు సంవత్సరాలు పరిపాలించారు. ఆ తరవాత మళ్ళీ ఛైర్మన్ ఎన్నిక వచ్చింది. ఈ రెండు సంవత్సరాల్లోనూ ములుకుట్ల అచ్యుతరామయ్యగారు కౌన్సిల్లో ప్రవేశించారు. ౧౯౦౧వ సంవత్సరంలో ఛైర్మన్‌ఎన్నిక. అప్పుడు కౌన్సిలులో మార్కు హంటరు మెంబరు.

పి. టి శ్రీనివాసయ్యంగారి తమ్ముడైన ఆరాముదయ్యంగారు కూడా ఒక సభ్యుడు. ఆయన ఆలపాటి భాస్కరరామయ్యగారితో కలిసి కలపవ్యాపారం చేస్తూ, మొట్టమొదట రంపపుకోతమిల్లు పెట్టి నడిపించాడు. ఆయన నా పార్టీకి సంబంధించినవాడే. అంతవరకూ సుబ్బారావు

పంతులుగారి వెనక ఉండి ఓడిపోతూవచ్చిన కనపర్తి శ్రీరాములుగారు మా పార్టీలో చేరి నాతోపాటు కౌన్సిలర్ అయ్యారు. రాయపూడి సుబ్బారాయుడు సంగతి చెప్పనే అక్కరలేదు కదా! నామినేటెడ్‌సభ్యుల్లో కూడా చాలామంది నాకు సహాయకులుగా ఉండేవారు. పిళ్ళారిసెట్టి నారాయణరావు నాయుడుగారు కూడా కౌన్సిలరయ్యారు.

అతను ఉండేవాడు. అతను అసిస్టెంటు ఇనస్పెక్టర్ ఆఫ్ స్కూల్సుగా పనిచేస్తూ ఉండేవాడు. చాలా స్వతంత్రుడు. ఈనాటి నామినేటెడ్ మనుషుల్లాగ ఒక్కి డిటోగాడు కాడు. వెనక రైస్ రామచంద్రరావుగారిమీద పోటీ చెయ్యదలుచుకున్నప్పుడు కూడా అతను ఉద్యోగేతరుల తరపునే నిలబడ్డాడు.

మొత్తంమీద మా పార్టీ చాలా బలంగానే ఉండింది. మోచర్ల రామచంద్రరావుగారు తమంతట తమరే తప్పుకున్నారు. మా పార్టీ వారంతా నన్ను అభ్యర్థిగా నిర్ణయించారు. సుబ్బారావుపంతులుగారు నా మీద తీవ్రమైన కక్ష కట్టారని ఇదివరకే వ్రాశాను. ఆయన నేను ఛైర్మన్ కాకూడదని బ్రహ్మాండంగా పట్టుపట్టారు. అప్పట్లో ఉద్యోగస్థులంతా ఆయన పక్షాన్ని ఉండేవారు. ఆరోజుల్లో హేమ్లెట్ అనే ఆంగ్లో ఇండియన్ జిల్లాజడ్జీగా ఉండేవాడు. ఆయన ఉద్యోగస్థు లందరితోటీ నామీద ఏవేవో చెప్పేవాడు; వాళ్ళకి నామీద బాగా అయిష్టం కలిగేటట్టు చేసేవాడు.

అయితే ఎన్నికలు సమీపించేసరికి మార్కుహంటరు మొదలయిన ఉద్యోగస్థు లంతా నాకు అనుకూలం అయ్యారు. అప్పుడు సుబ్బారావు పంతులుగారు ములుకుట్ల అచ్యుతరామయ్యగారిని లేవదీశారు. పంతులుగారు చివరిదాకా నాకు సహాయం చేస్తా నన్న సబ్‌కలెక్టరు విన్సనీ, హంటర్‌నీ కూడా, జిల్లాజడ్జీచేత చెప్పించి, నాకు ప్రతికూలంగా తయారు చేశారు. ఇన్‌కంటాక్సు బూచిని చూపించి, నాకు అనుకూలంగా ఉండే వైశ్యప్రముఖుల్ని కూడా బెదిరించడానికి ప్రయత్నించారు. రాయపూడి సుబ్బారాయుడు అప్పులతో బాధపడుతూ ఉండేవాడు. అతనికి అప్పు ఇస్తా మని కూడా ఆశపెట్టారు. కాని షని జరగలేదు. నన్ను ఓడించగల మనే ధైర్యంతో బ్యాలటుకూడా పెట్టించారు. కాని చివరికి ఎంత చేసినా అసలు మార్కుహంటరు, సబ్‌కలెక్టరు మీటింగుకి రానేలేదు.

ఏమైతేనేమి: అత్యధికసంఖ్యాకులచేత నేను ఎన్నుకోబడ్డాను. అచ్యుతరామయ్యకి రెండో మూడో వోట్లు వచ్చినట్లు జ్ఞాపకం. ఎన్నిక అయిన తరవాత అచ్యుతరామయ్య ఏదో ఎలెక్షన్‌పిటీషన్ దాఖలుచేశాడు. అందులో అతను తప్ప రెండోవాడెవడూ దస్కతు పెట్టలేదు. అప్పటి నుంచీ సుబ్బారావుపంతులుప్రభృతులు నా ఎన్నిక గెజెట్ కాకుండా చేయించడానికి ఎంత ప్రయత్నం చెయ్యాలో అంతా చేశారు. చాలా ఆశ్చర్యకరములూ, అపూర్వములూ అయిన పద్ధతు లన్నీ అవలంబించారు. నాకు వయస్సు తక్కువనీ, ఆస్తి లేదనీ, మునిసిపల్‌సొమ్ము దుర్వినియోగం చేస్తాననీ, మనుష్యుల్ని హడలుగొట్టేస్తా ననీ, చాలా స్వతంత్రుణ్ణి

అనీ, గవర్నమెంటుకి వ్యతిరేకుణ్ణి అనీ వ్రాసి పిటీషన్లు ఇచ్చారు. కలెక్టరుతో చాడీలు చెప్పారు, హేమ్నెట్ ద్వారా మునిసిపాలిటీల మెంబరైన ఫోర్బ్స్‌తో అనేకమైనా చాడీలు చెప్పారు. అచ్యుతరామయ్య, కె. వి. రెడ్డినాయుడుగార్ల దొంగసంతకాలతో ఆకాశరామన్న అర్జీలు ఇప్పించారు. నేను కోలాచలం వెంకట్రావుగారి ఎన్నికసందర్భంలో కాసులు పంచిపెట్టి సభ్యుల్ని మోసం చేశానన్నారు.

ఈ విధంగా నేను ప్రజాప్రతినిధులచేత ఎన్నుకోబడ్డ ఎన్నిక మూడు మాసాలపాటు గెజెట్ కాకుండా చెయ్యకలిగారు. ఆరోజుల్లో ఎన్నిక గెజెట్ కాకపోతే ఛైర్మన్ చార్జీ పుచ్చుకోవడానికి వీలు లేదు. నేను "ఎవ రెన్ని చేస్తేమాత్రం ఏ ముంది? క్రమంగా జరిగిన ఎన్నిక ఎవరు రద్దు చేస్తా" రనే మామూలు ధీమాతో ఉండేవాణ్ణి.

ఇంతలో గవర్నరు ఆంప్టల్ రాజమహేంద్రవరం వచ్చాడు. అప్పుడు తాత్కాలికంగా ఛైర్మన్ అయిన విస్ తన అధికారం కూర్మా వెంకటరెడ్డినాయుడుగారికి ఇచ్చి ఆయనచేత కౌన్సిలు అడ్రస్ చదివించాడు. గవర్నరు వచ్చినప్పుడు నన్ను ఛైర్మన్ ఎలెక్టుగా కూడా పరిచయం చెయ్యలేదు. తరవాత నామీద గవర్నమెంటుకి పంపబడిన పిటీషన్లు అన్నీ విచారాణకి వచ్చాయి. సామాన్యంగా ఈ పిటీషన్లు గవర్నమెంటుమెంబరు కలెక్టరుకీ, కలెక్టరు సబ్‌కలెక్టరుకీ, ఆయన తహసిల్దారుకీ, అతను గ్రామమునసబుకీ పంపించి, ఆచోకీ తియ్యడం మామూలు. నేను ఏమైనా సరే దీని అంతం కనుక్కోవాలని అనుకున్నాను.

ఈ సందర్భంలో సుబ్బారావుపంతులుగారు స్వయంగా కదలడమే కాకుండా డిసెంబరులో హేమ్నెట్‌ని ఫోర్బ్సుదగ్గిరికి పంపించారు. అప్పుడు సబ్‌కలెక్టరు విస్. అతను నా స్వతంత్రపు పోకడలకి కొంత కటకటపడినా అసలు పిటీషనుల్లో బలం లేదని తెలుసుకున్నాడు. గవర్నమెంటుకి పంపబడిన పిటీషన్ విచారణకి వచ్చినప్పుడు దస్కత్తుదారులు తప్పితే రెండోమనిషి ఎవడూ కనబడలేదు.

ములుకుట్ల అచ్యుతరామయ్యగారు, ఉల్లితోటలో ఉండే ఆకునూరి రంగారావునాయుడుగారి దగ్గిరికి వెళ్ళి ఆయన అప్రమత్తులై ఉండగా భట్టి తెల్లకాగితంమీద దస్కత్ చేయించారు. ఆసంగతి తెలిసి వెంటనే కలెక్టరుకి టెలిగ్రాము ఇప్పించాను. అధికారం కోసమూ, దానికి సంబంధించిన కక్ష సాధించడానికీ, ఎంత విద్యావంతులైనా ఏరీతిగా పతన మవుతారో తెలుసుకోవడానికి ఇది ఒక నిదర్శనం. చివరికి కలెక్టరుకూడా పిటీషన్లలో సంగతులు ఋజువు కాలేదనీ, అయినప్పటికీ తన వాకబువల్ల నేను ప్రభుత్వానికి చాలా ప్రతికూలుడననీ, స్వతంత్రుడననీ, తెలిసిందనీ, అందుచేత గెజెట్ చెయ్యకూడదనీ వ్రాసి పంపించాడు.

ఈలోగా నేను మద్రాసులో ఫోర్బ్సుని చూశాను. ఆయనదర్శనం అవడమే బ్రహ్మాండం అయింది. పదిపదిహేను రోజులు ఇంటికి వెడితే ఇంట్లో ఉండగానే ఇంటిదగ్గిర లేరని జవాబు వచ్చేది. చివరికి నాకు ప్రాణం విసిగింది. కార్డువెనకాల "౧౫ రోజులనించి రోజూ దర్శనం కోసం ప్రయత్నిస్తున్నా ననీ, దర్శనం ఇచ్చేదీ, లేనిదీ నిర్దిష్టంగా తెలియ

పరచమనీ" వ్రాసి పంపించాను. దానిమీద అతను "ఉపేక్ష మన్నించమనీ, ఆ సాయంత్రమే కూనూరు పోవడానికి సామాను సర్దుకుంటున్నా ననీ, తిరిగి మద్రాసు వచ్చాక తప్పక చూస్తా ననీ" బదులు వ్రాశాడు.

ఆయన కూనూరునించి తిరిగివచ్చాక నే నాయన్ని చూశాను. అది డిశంబరునెలలో అని నా జ్ఞాపకం. సుబ్బారావు పంతులుగారి ప్రోత్సాహం పైని హేమ్నెట్ కూడా, డిశంబరులో ప్రత్యేకంగా కూనూరు వెళ్ళింది. ఆ కాలంలోనే అనుకుంటాను. హేమ్నెట్టూ, ఫోర్బ్సు పెరంబూరువరకూ కలిసే ప్రయాణం చేశా రనీ, ఆ లోగా ఈ విషయమే మాట్లాడుకున్నా రనీ నాకు తెలిసింది. ఉభయులూ కూనూరులోకూడా ఈ విషయమే ప్రస్తావన చేసుకున్నట్లు ఫోర్బ్సు వేసిన ప్రశ్నలనిబట్టి నాకు బాగా నిర్ధారణ అయింది. ఫోర్బ్సు మద్రాసు చేరాక నే నాయన్ని చూశాను. ఇంతకాల మయ్యాక నాకు జ్ఞాపకం ఉన్నంతవరకూ మా సంభాషణ వివరిస్తాను.

ఆయన నన్ను "మీకు ఇల్లు లేదుట కదా?" అని అడిగాడు. నేను "లేదు—చైర్మన్ పనికి ఇల్లు ఎందుకుండాలి?. రాజమహేంద్రవరానికి ప్రొఫెసర్ ఉద్యోగంచెయ్యడానికి వచ్చిన ప్రతి అలాయిదా మనిషీ చైర్మన్ ఉద్యోగం చెయ్యగా నే నెందుకు చెయ్యకూడదూ? ఇంటి సంగ తెందుకు?" అని అడిగాను. దాంతో ఆయన తెల్లబోయాడు. తరవాత నేను రాజమహేంద్రవరం పరిస్థితు లన్నీ వివరించాను. "రిప్పన్ ప్రభువు పరిపాలన ప్రజలవశం చెయ్యడానికి మునిసిపల్ చట్టం నిర్మిస్తే, పరిపాలనకి సరిబంధం

లేని కారణాలు పెట్టుగుని గెజెట్‌చెయ్యకుండా ఉండడం ఎక్కడైనా ఉందా? ఇల్లాంటి దారుణం ఎప్పుడైనా విన్నారా?" అని అడిగాను. ఆ తరవాత "జీతం భత్యం లేని ఈ పనికి ఇంత అభ్యంతరం ఏమిటి?" అని కూడా అడిగాను. దానికి ఆయన సమాధానం చెప్పకనే "నాకు వచ్చిన పిటీషన్ సంగతి మీకు ఎల్లా తెలిసింది?" అన్నాడు. నేను "మీ పిటీషన్ సంగతి రాజమండ్రీలో ఉన్న ముసలమ్మ లంతా నడిబజారుల్లో చెప్పుకుంటున్నా" రని చెప్పాను. ఆయన 'ఎందుచేత?' అని అడిగాడు. "ఊరికల్లా ప్రథమపౌరుడైనవ్యక్తిమీద ఈర్ష్యాళువులు వ్రాసే కాగితం విచారణ చెయ్యడానికి మామూలు ఉద్యోగస్థులకి పంపితే తెలియక ఏమి అవుతుంది? నా అర్హతనిగురించి రిపోర్టుచెయ్యడం గ్రామమునసబా?" అని అడిగాను.

అందుకు ఆయన ఉలక్కుండా పలక్కుండా ఊరుకున్నాడు. ఆపైన కోలాచలం వెంకట్రావుఎన్నికల్లో కాసుల సంగతి అడిగాడు. నేను దానికి కూడా తగిన జవాబు చెప్పి. "నా ఇష్టం వచ్చిన అభ్యర్థికి పని చెయ్యడంలో తప్పేమిటి?" అని అడిగాను. చివరికి "ఆకుకీ పోకకీ అందని కబుర్లమీద ఆధారపడి, న్యాయపరీక్షకి నిలబడనికథలు ఆధారం చేసుకుని, శాస్త్రోక్తంగా జరిగిన ఎన్నిక రద్దుచెయ్యడానికి మీకు ఏమి అధికారం ఉన్న?" దని కూడా అడిగాను. ఆ సంభాషణలో ఉభయులమూ చురుగ్గానే మాట్లాడుకున్నాము. చివరికి ఆయన "సరే జాగ్రత్తగా చూస్తా" నన్నాడు.

ఆ తరవాత గవర్నరుగా ఉన్న ఆంప్టల్‌ని కూడా చూశాను. ఆయనతో విషయా లన్నీ చెప్పాను. చెప్పేసరికి ఆయన ఆశ్చర్యపోయి

"ప్రకాశంగారూ! మీరు చెప్పిన విషయాల్నిబట్టి చూస్తే, నా ప్రభుత్వం మీ ఎన్నిక రద్దు చేసేటంత గుడ్డిగా ఉండదు అనుకుంటాను! అయినా అది నాకు సంబంధించినదీ, నేను కలగజేసుకునేదీ క్కాదు. ఫోర్బ్సు జాగ్రత్తగానే చూస్తా డనుకుంటాను. అయినా అంతగా విషమిస్తే చూద్దాం లెండి!" అన్నాడు.

ఈ లోగానే రాజమహేంద్రవరంలో పంతులుగారి వర్గం నా ఎన్నిక రద్దయిపోయిం దని పుకారు పుట్టించారు.

ఫోర్బ్సు వెంటనే కాగితాలు తెప్పించి, కలెక్టరు రిపోర్టు చూసి, నాతో మాట్లాడిన మాటలు మనస్సులో ఉంచుకుని, వెంటనే ఇల్లాగ ఆర్డరు పాస్ చేశాడు. "He is certainly a troublesome man. But we cannot avoid him. Gazette his name." దానిమీద నా పేరు గెజెట్ అయి నేను చార్జీ పుచ్చుకున్నాను.

ఈ ఛైర్మన్ ఎన్నిక అయిన తరవాత సుబ్బారావుపంతులుగారు, ములుకుట్ల అమ్మృతరామయ్యగారు, సోమయాజులుగారు మొదలయినవాళ్లు నామీద మరింత పట్టుదల వహించారు. కాని మునిసిపల్ వ్యవహారాల్లో నాజోలికి రాలేకపోయేవారు. నేను మునిసిపల్ పని శక్తివంచన లేకుండా జాగ్రత్తగా చేసేవాణ్ణి. పొద్దున్నే ౬ గంటలకే గుఱ్ఱంమీద బయలుదేరి ఊరు నాలుగుమూలలూ చూసేవాణ్ణి. అప్పటికింత ఊరులేదు సరిగదా దాని కనుగుణంగానే ఉద్యోగస్థులు కూడా ఎంతోమంది ఉండేవారు కాదు. అప్పటికి గోదావరికి కట్ట లేదు. అయినా జనం స్నానపురేవులు పాడు

చెయ్యకుండా కొంతకాలం పోలీసుబందోబస్తు ఏర్పాటు చేయించాను. గట్టు నా కాలంలో పడకపోయినా, గోదావరికి ఒక గట్టు ఉండాలనీ దాన్ని సొగసుగా ఉంచాలనీ ఒక అభిప్రాయం ప్రచారం చేసి ఆ సిద్ధాంతాన్ని కూడా అంగీకరింపజేశాను. మునిసిపల్ పరిపాలన కొంతకాలం ఎవ్వరిపేచీ లేకుండా సాగిపోయింది.

కాని కొంతకాలానికి న్యాయపూడి సుబ్బారాయుడుకీ, నాకూ కంట్రాక్టుల విషయంలో తగాదావచ్చింది. అతను చిరకాలంనించి ఈ కౌన్సిల్లో ఉండి ఎన్నికల్లో కిందా మీదా పడుతూ ఉండడంచేత, కొందరియెడల ప్రత్యేకాభిమానం చూపించేవాడు. నా కా సంబంధా లేమీ లేకుండా ఒక పద్ధతిని పోకపోతే కష్టంగా ఉండేది; అంతే కాదు; అతను చెప్పినట్లల్లా చెయ్యకపోతే బాధగా ఉండేది. అతను "దుర్గయ్యగారిని ఒదులుకుని, నిన్ను తెచ్చిపెట్టుకున్నందుకా ఈ గొడవ అంతా?" అంటూ బాధపడేవాడు. నేను నిర్మొహమాటంగా "అబ్బాయి! నువ్వు చేసిన సహాయానికి సంతోషమే, కాని ఈ నాలుగురోజులూ నా స్వాతంత్ర్యానికి భంగం రాకుండా నన్ను ఈ ఉద్యోగం చెయ్యనియ్యి!" అని చెప్పాను.

ఇల్లా ఉండగా ప్రతికక్షులు నాకు ఛైర్మన్ఎలక్షనులో సహాయం చేసినవాళ్ళమీద ఏదో ఒక తంటా తెచ్చి కక్ష సాధించడానికి పూనుకున్నారు. ఆరాముదయ్యంగారు నాపార్టీలో నాకు బాగా సహాయంగా ఉండేవాడు. ఆయన ఆలపాటి భాస్కరరామయ్యగారితో వ్యాపారం చేసి విడిపోయేటప్పుడు సామానులు పంచుకుని పట్టుకుపోవడంలో రెండు

తీగెలకట్టలు కూడా పట్టుకు వెళ్ళాడు. అందుకని కక్ష కట్టి ఆయనమీద దొంగతనం నేరం ఆరోపించారు. ఆ కేసులో ఫిర్యాదీతరఫున అచ్యుత రామయ్యగారు, ముద్దాయితరఫున నేను వాదించాము. మేజిస్ట్రేటు జిళ్లేళ్ళ కృష్ణారావు పంతులుగారు. ఆయన దేవాంతకపు మేజిస్ట్రేటు. ఈ కేసు సుమారు ఐదారు నెలలు విచారించాడు. ఈ విషయంలో ఆరాముదయ్యంగారి అన్నగారు పి. టి. శ్రీనివాసయ్యంగారు కూడా ఎంతో ఆత్రతగా ఉండేవాడు. కృష్ణారావుపంతులుగారి ధోరణిపట్టి ఆయన వాలకం కనిపెట్టాను. ఆయన ఆరాముదయ్యంగారికి శిక్ష వేసే ధోరణిలో పడ్డాడు. ఏమీ బలం లేని కేసు మోపుచెయ్యడానికి మేజిస్ట్రేటు చెయ్యగలిగిన సహాయం అంతా చేశాడు. చివరికి ౧౨౦ పేజీల జడ్జిమెంటు వ్రాసి, ఒకనాటి మధ్యాహ్నం ౧౧గంటలవేళ ౬ నెలలు శిక్ష విధించాడు.

ఆ తీర్పు అంతా వెంటనే కోర్టులో చదవమని పిటీషన్ పెట్టి, ఆయన చదువుతూ ఉంటే నోట్సు వ్రాసుకోమని ఒక జూనియర్ వకీలుకి అప్పచెప్పి, తిన్నగా నా ఫీటన్‌మీద సబ్‌కలెక్టర్ విన్ దగ్గిరికి వెళ్లాను. ఈ కేసు సమాచారం అంతా ఆయనతో చెప్పి, నాకు సహాయం చేసిన పక్షంమీద కక్ష కట్టి, భాస్కరరామయ్యగారిని ప్రోత్సహించి అచ్యుత రామయ్యప్రభృతులచేత కేసు పెట్టించారని నచ్చజెప్పి, అప్పీలు దాఖలు చేసి బెయిలు అడిగాను. "జడ్జిమెంటు కాపీలు వగైరాలు లేకుండా ఎట్లాగా?" అని ఆయన సంకోచించారు. కాని నా కోరిక పైని బెయిలు ఇచ్చి గుమస్తాచేత పంపిస్తానన్నారు. అల్లాగ కాదనీ, ఆ బెయిలు ఆర్డరు

స్వయంగా పట్టుకుని వెళ్ళడానికే నేను వచ్చాననీ చెప్పిన మీదట ఆయన గుమాస్తాని పిలిచి, బెయిలు ఆర్డరు వ్రాయించి నాచేతికి ఇచ్చారు. వెంటనే రెండు దౌడుల్లో కోర్టులోకి వచ్చాను.

నేను వచ్చేసరికి మేజస్ట్రీటు ఇంకా తీర్పు చదువుతూనే ఉన్నాడు. అచ్యుతరామయ్యప్రభృతులు మంచి ఉత్సాహంగా ఉన్నారు. ఆ తీర్పు చదవడం పూర్తి కావడంతోనే "నేను దొరఆర్డరు మేజస్ట్రీటు ఎదట పెట్టేసరికి మేజస్ట్రీటు, ప్లీడర్లు, పార్టీలు అంతా కూడా స్తబ్ధులై పోయారు! అప్పటికి ఆరాముదయ్యంగారు జైలుముఖం చూడకుండా తప్పించగలిగాము. తరవాత విస్‌దగ్గిర జడ్జిమెంటుకాపీ ఫైలు చేశాము. అతను కాకినాడలో కేసు విచారించాడు. కేసు చూస్తుండగానే అది పార్టీ కక్షలచేత వచ్చిన వ్యవహారం అని గ్రహించి, అప్పీలెంటు తరపున నేను మాట్లాడకుండానే, ఎదట పార్టీతరపున హాజరైన బారిష్టర్ బట్టం రాఘవయ్యగారిని "క్రిందికోర్టు తీర్పు ఎందుకు రద్దుచేయకూడదో చెప్ప"మని అడిగాడు. ఆయన సమాధానం విని కిందికోర్టుతీర్పు రద్దు చేశాడు. అంతటితో ఆకేసు ముగిసింది.

అక్కడినించి నా ప్రతికూలపక్షంవారు తమ ఆయుధాలు ఇంక తిన్నగా నామీదే ప్రయోగించడానికి పూనుకున్నారు. రాజమహేంద్రవరంలో కాకి కృష్ణమూర్తి అనే ఒక వైశ్యప్రముఖుడు ఉండేవాడు. ౧౦,౧౨ ఏళ్ళ వయస్సు ఉన్న అతని కుమారుడు తోటిపిల్లలతో గోదావరికి స్నానానికి వెళ్ళి, ఏకారణంచేతనో కాలుజారి, నీటిలో పడి చనిపోయాడు.

ఆ పిల్లవాణ్ణి పెరుమాళ్ళ రంగయ్య అనే అతని బంధువు కొందరు హంతకుల్ని ఏర్పాటుచేసి చంపించాడని ఒక కేసు వచ్చింది. ఆ పెరుమాళ్ళ రంగయ్యకూడా అప్పటికి రాజమహేంద్రవరం లక్షాధికారుల్లో లెఖ్ఖ. అతను అప్పటికి చాలాకాలం క్రితంనించీ నా క్లయంటు. మునిసిపల్ ప్రతికక్షులు ఆ పెరుమాళ్ళ రంగయ్యకి నేను సలహా ఇచ్చాననే ఆరోపణ చేసి నన్ను ఆ కేసులో ఇరికించాలని బ్రహ్మప్రయత్నం చేశారు. అప్పుడే పిఠాపురంవారి కేసులో పనిచేస్తూ ఉన్న మద్రాసువకీలు వి. కృష్ణస్వామయ్యరుగారు రాజమహేంద్రవరం వచ్చారు.

ఆయన ఒకరోజున క్లబ్బులో సుబ్బారావుపంతులుగారు మొదలయిన వాళ్ళంతా ఉండగా "ప్రకాశం కుర్రవాడు; సెకండుగ్రేడు ప్లీడరు; హేమాహేమీ లైన మిమ్మల్ని అందరినీ ఓడించి ఛైర్మన్ అయ్యాడు. మీ ప్రతిభ ఇంతేనా!" అని హేళన చేశాడు. అందుచేత వాళ్ళ పట్టుదల మరింత హెచ్చయింది. ఆకారణంవల్ల నన్ను ఎల్లాగైనా ఈ హత్యకేసులో ఇరికించాలని సంకల్పించారు. ముఖ్యంగా పెద్దాడ సాంబశివరావు, ములుకుట్ల అచ్యుతరామయ్యగార్లు బహిరంగంగా దీనికి పూనుకున్నారు. దీల్లో పంతులుగారిసలహా, వెంకటరెడ్డిగారి ఎరుకా కూడా లేకపోలేదు. మొదటి పెద్ద లిద్దరూ ఇద్దరు వడ్రంగి కుర్రవాళ్ళని తయారుచేసి వాళ్ళచేత హత్యజరిగిన క్రితం రోజుని ౧౧ గంటలకి కోర్టుకి వస్తూఉంటే నాళంవారి సత్రంసమీపంలో పెరుమాళ్ళ రంగయ్య నాకు ఎదురుపడ్డాడనీ అక్కడ నా డాకార్టు ఆపి అతనితో మాట్లాడాననీ, ఆ మాట్లాడడంలో

చనిపోయిన కుర్రవాడి అనంతరం కాని తనకి ఆ స్తికి హక్కు లేదని సలహా ఇచ్చాననీ ఒక పెద్ద కథ అల్లారు. సాంబశివరావు, అచ్యుత రామయ్యగార్లు ఆ కుర్రవాళ్ళని స్వయంగా మేజస్ట్రీటు జిల్లెళ్ళ కృష్ణారావు పంతులుగారి దగ్గిరికి తీసుకుపోయి వాళ్ళచేత అఫిడవిట్ ఇప్పించారు. ఆరాముదయ్యంగారి కేసుసందర్భంలో విస్‌దొరతో తన్నుగురించి ఏదో చెప్పానని ఆయనకి అనుమానం ఉండడంచేత నామీద కొంచెం గుర్రగా ఉండేవాడు. ఆ ప్రమాణపత్రికముఖం చూస్తేనే నమ్మడానికి వీలులేని స్థితిలో ఉడడంవల్ల, స్థానికంగా ఉన్న పోలీసువాళ్ళు సరియైన చర్య తీసుకుంటారో తీసుకోరో అని డిస్ట్రిక్టు సూపరింటెండెంటు దగ్గిరికి వెళ్లారు.

అప్పుడు డి. యస్. పి. సి. బి. కన్నింగుహామ్ అనుకుంటాను. ఆయనకి కూడా ఈ అభూతకల్పన ఆశ్చర్యంగా తోచి రాజమహేంద్ర వరం వచ్చి సబ్‌కలెక్టరు విస్‌తో సంప్రతించాడు. విస్ చిరాకుపడి "ఏమిటీ? ఎన్నికల్లో ఓడించడానికి ప్రయత్నంచేసి ఓడిపోయారా? ఇప్పుడిక అతన్ని ఉరితీయించడానికి ప్రయత్నిస్తున్నారా?" అన్నాడు. ఆపైన ఆ కథ అసంభవమనీ, నాశత్రువుల అభూతకల్పన అనీ, నా ప్రస్తావన లేకుండా కేసు ఇన్‌క్వయిరీ చెయ్యమనీ సలహా చెప్పాడు. నా దగ్గిరికి పోయి స్టేట్మెంటుకూడా తీసుకోమన్నాడు. కన్నింగ్‌హామ్ మాయింటికి వచ్చి ఈ సంగతులన్నీ అడిగాడు. నేను మొదటినించీ ఉన్నదంతా పూసగుచ్చినట్లు చెప్పాను. వీరంతా మునిసిపల్‌వ్యవహారాలలో నాకు శత్రువు లయినదీ, ఆ శత్రుత్వం కారణంచేత కక్ష సాధిస్తున్నదీ

అంతా సవిస్తరంగా చెప్పినతరవాత అతను పూర్తిగా తృప్తిపడి నన్ను ఇంక్వయిరీలోనించి తప్పించివేశాడు.

ఈసందర్భంలో నా మిత్రుడైన కుందూరి వెంకటరత్నంవిషయంలో కూడా నాస్నేహితులు కొందరు బాధపడ్డారు. ఆ కుర్రవాడి శవం పంచాయితీ చేసే సందర్భంలో కుందూరి వెంకటరత్నం కూడా పంచాయితీదారు. అప్పుడు ఈ పెరుమాళ్ళ రంగయ్య అతన్ని హత్య చేయించి ఉంటాడేమో అనే కథ వచ్చినప్పుడు యాదాలాభంగా రంగయ్య ఆక్రితం రాత్రి ప్రకాశం ఇంటికి వచ్చాడని అన్నాడు. ఆక్రితం రాత్రి ౧౧,౧౨ గంటలకి నేనూ, వెంకటరత్నమూ, ఇంకా కొందరు స్నేహితులూ కుర్చీలు వేసుకుని మా ఇంటిముందర కూర్చుని పిచ్చాపాటీ మాట్లాడుకుంటూ ఉండగా రంగయ్య వచ్చినమాట వాస్తవమే. క్లయింట్లు రాత్రిళ్ళు వచ్చి మాట్లాడి పోవడంలో విశేష మేముంది? ప్రాక్టీసు వృద్ధి చేసుకోవా లని కష్టపడే ప్రతీ ప్లీడరూ, క్లయింట్లతో రాత్రిళ్ళు నిదానంగా మాట్లాడుకోవడం సహజమే కదా! ఈసామాన్యవిషయాన్ని గోరంతలు కొండంతలు చేసి నా శత్రువులు నామీదికి దూకదలచినపుడు, నా స్నేహితులు కొందరు వెంకటరత్నం దగ్గిరికి వెళ్ళి, "నువ్వు అన్న ఆ మాటలవల్ల ప్రకాశానికి ఆపత్తు వచ్చేటట్లు ఉంది. పోనీ, నువ్వు ఆ విషయం చెప్పకుండా ఉండకూడదా?" అని సలహా ఇచ్చారు. అతను "ఒకసారి నేను చెప్పిన తరవాత- అందులోనూ ఆసంగతి నిజమైనప్పుడు- నే నెందుకు కాదనాలి?" అన్నాడు. దానికి స్నేహితులు బాధపడ్డారు; కాని అప్పుడూ

ఇప్పుడూ కూడా "వెంకటరత్నం మాటే సరిఅయినది" అని నా అభి ప్రాయము.

తరవాత, పోలీసులు పెరుమాళ్ళ రంగయ్యమీద కేసు పెట్టారు. ఆకేసులో మేజస్ట్రీటుకోర్టులో నేనే పని చేశాను, కేసు సెషన్సుకి వెళ్లింది. అప్పుడు న్యాయందు సుముఖుడు కాని హేమ్నెట్ దొరే జిల్లాజడ్జీ. ఆకారణంచేత కూడా నా శత్రువులు నన్నందులో ఇరికించడానికి ఉబల్లాటపడ్డారు. నేను సెషన్సు విచారణకి మద్రాసునించి బారిష్టర్ జాన్ ఆడమ్సుని తీసుకుని వచ్చాను. సహజంగా కేసులో ఏమీ బల్మంలేకపోవడం చేత, ఆజడ్జీ రంగయ్యని నిర్దోషిగా నిర్ణయించి ఒదిలివేశాడు. అంతటితో శత్రువులు పన్నిన మరొక ఉచ్చునించి బయటపడ్డాను. ఒక్కొక్కప్పుడు జీతం భత్యం లేని ఈ స్వల్పాధికారాల కోసం ఎందు కింత శత్రుత్వం వచ్చిందా అనే విషయం ఆలోచిస్తే నాకే ఆశ్చర్యంగా ఉంటుంది.

ఈ గంద్రగోళా లెట్లా ఉన్నా మునిసిపల్‌పరిపాలన యధారీతిగా జరుగుతూనే ఉంది. మొదటిసంవత్సరం పరిపాలనానివేదికలో పరిపాలన సంతృప్తికరంగానే ఉన్నదని గవర్నమెంటు వ్రాసింది. ఈ హత్యకేసు సందర్భంలో పోలీసులహడావిడి చూసి నాతో భాగస్థుడుగా ఉండిన పిళ్ళారిశెట్టి నార్రాయణరావు భయపడిపోయేవాడు. తరవాత, అతన్ని మా పార్టీ తరపున మునిసిపల్ కౌన్సిలరుగా కూడా చేశాము. చివరికి అతనికికూడా ధైర్యం చెప్పవలసివచ్చేది.

ప్రతికక్షులప్రయత్నాలు ఇంతటితో ఆగలేదు. నా పార్టీలో నాకు బలంగా ఉండే ఏలూరి లక్ష్మీనరసింహంగారిమీద మళ్ళీ ఒక

బయలుదేరదీశారు. ఆరోజుల్లో రాగి బంగారం చేస్తామనే మంత్రగాళ్ళు, వాళ్ళ మాయల్లో పడే అమాయికులూ ఉంటూండేవాళ్ళు. శనివారపుపేట ఎస్టేటులోకి ఇల్లాంటి మంత్రగాడొకడు సిద్ధమై, రాగి బంగారంచెయ్యడానికి పూనుకున్నాడు. ఒకగదిలో దేవతని పెట్టి, ఇంట్లో ఉండే బంగారమూ, జవాహరీ అంతా ఆదేవతకి అలంకరించి పూజచెయ్యాలని చెప్పి బంగారంఅంతా సేకరించాడు. నాలుగురోజుల్లు జపం అయ్యాక ఆబంగారం అంతా మూట కట్టుకుని, రాత్రిరాత్రి ప్రయాణమై మాయమై పోయాడు. ఆ బంగారంలో కొన్నివస్తువులు ఏలూరి లక్ష్మీనరసింహంగారి ఇంటికిదగ్గరగా ఉన్న, ఆయన స్నేహితుడైన ఒక మహమ్మదీయుడి దగ్గిరికి చేరాయి. అతను పెద్దగడ్డంతో భయంకరంగా ఉండేవాడు. ఆ మహమ్మదీయుడు బజారులో ఆ జవాహరీ అమ్ముతూ ఉండగా షరాబులు కొనడానికి కొంచెం సంకోచించారు. వెంటనే పోలీసులు వచ్చి ఆ మహమ్మదీయుణ్ణి పట్టుకున్నారు.

అందుమీద ఏలూరి లక్ష్మీనరసింహంగారు ఆ జవాహరీ ఆ సాహేబుదే నని మేజస్ట్రీటుదగ్గిర స్టేటుమెంటు ఇచ్చారు. పోలీసులు ఆస్టేటుమెంటు విశ్వసించకుండా ఆ అమ్మకం ఆపుజేశారు. ఈలోగా పోలీసులు ఆ జవాహరీనిగురించి ప్రకటన చెయ్యగా శనివారపుపేట్లవారు వచ్చి ఆజవాహరీ పోల్చుకున్నారు. వెంటనే పోలీసులు ఏలూరి లక్ష్మీనరసింహంగారిమీద, సాహేబుమీద కేసుపెట్టారు. ఏలూరి లక్ష్మీనరసింహంగారి నేరం అంతా ఆయన "జవాహరీ సాహేబుదే" అని చెప్పడం; ఆయన తెలిసే

చెప్పారో లేక ఆశ్రితపక్షపాతంచేతనే చెప్పారో నిర్ణయించడం కష్టం. దానికితోడు స్థానికంగా లక్ష్మీనరసింహంగారిమీద ఉండే కక్షలు కూడా కలిశాయి.

విచారణ షబ్ కలెక్టరు ఎదట. లక్ష్మీనరసింహంగారి తరఫున నేను హాజరయ్యాను. ముద్దాయి స్థానికంగా చాలా ప్రముఖులనీ, ఇక్కడ ఈ కేసు జరగకూడదనీ, మరిఒక జిల్లాకి ట్రాన్సఫరు చెయ్యమనీ పిటీషను పెట్టాను. ఆ పిటీషను కొట్టివేశారు. అందుమీద ట్రాన్సఫరుకోసం హైకోర్టుకి వెళ్లాను. హైకోర్టులో డాక్టరు స్వామినాధన్ గారిని ప్లీడరుగా ఏర్పాటుచేశాను. స్వామినాధన్‌గారు బారిష్టరు పాసయి కొద్దికాలం కిందటే ప్రాక్టీసు పెట్టారు. కేసు హైకోర్టులో దేవిస్ బెంచి దగ్గిరికి వచ్చింది.

ఆ దేవిస్ లావుగా ఉండేవాడు. చాలా భీకరంగా మాట్లాడుతూ ఉండేవాడు. కేసుచూస్తూనే "No points to argue; case dismissed." అన్నాడు. స్వామినాధన్‌గారు నోరు విప్పనైనా విప్పలేదు. నాకు చాలా చిరాకు కలిగింది. కోర్టులోనే స్వామినాధన్‌గారిమీద పడి, "ఇదేమి బారిష్టరీ అండీ! కేసు ఆర్గ్యుమెంటు చెప్పకుండానే డిస్మిస్ చేస్తే, మాట్లాడక ఊరుకున్నారు!" అని కేకలు వేశాను. ఆయన "ప్రకాశంగారు! రాత్రి మా యింటికి భోజనానికి రండి! మీతో మాట్లాడాలి." అన్నారు.

రాత్రి భోజనానికి వెళ్ళాను. డాక్టరుస్వామినాధన్‌గారు బ్రాహ్మణులే కాని అప్పటికే ఒక బట్లరుచేత వండించుకుని తింటూ ఉండేవారు.

ఆయన చాలా జాగ్రత్త మనిషి. బహుక్లుప్తంగా ఖర్చుపెట్టుకుంటూ డబ్బు కూడబెట్టేవారు. ఆయన నన్నెంతో ఆప్యాయంగా ఆదరించి, "ప్రకాశం గారు! మీలో మంచి చురుకుతనమూ, ధైర్యమూ కనిపిస్తున్నాయి. మీరు ఎందుకు బారిష్టరు కాకూడదు?" అన్నారు. నాకు ఆశ్చర్యం వేసింది! "నేను సెకండుగ్రేడుప్లీడరిని; బీదవాణ్ణి; నా కేమిటి! వేలకువేలు ఖర్చయే బారిష్టరీ ఏమిటి? నాకు అది ఎల్లాగ లభ్య మౌతుంది!" అన్నాను. అందు మీద ఆయన వేలకివేలు అవసరం లేదనీ, ఆరువేల రూపాయలతో కోర్సు అంతా పూర్తిచెయ్యవచ్చుననీ, నేను నెలకి ఆరుపౌనులతో కాలక్షేపం చేశాననీ చెప్పారు. నేను "అది అంత సుళువైె, ఐదారువేల రూపాయలలో అయితే ప్రయత్నం చేస్తా" నని చెప్పాను.

వాస్తవానికి ఆ సంభాషణే నా జీవితాన్ని ముందుకి తోయగలిగిన విశేషఘట్టం. నేను రాజమహేంద్రవరంలో సెకండుగ్రేడు ప్లీడరుగా పనిచేస్తూ శత్రువుల్ని నిర్జించుకుంటూ అప్పటికి తృప్తికరమైన జీవితం గడుపుతూ ఉన్నా, నాకుమాత్రం ఆ స్థానం ఇరుకుగా కనిపించేది. విశాలమైన ఆవరణలో విచ్చలవిడిగా సంచారం చేసే వస్తుతత్వం కావడంచేత ఈ ఆలోచన నాకు బాగా తల కెక్కింది. వెంటనే రాజమహేంద్రవరం వచ్చివేసి నా మిత్రులైన కంచుమర్తి రామచంద్రరావు గారితో, నాకూ స్వామినాథన్‌గారికీ జరిగిన సంభాషణ అంతా చెప్పాను. ఆయన అప్పుడే సగం ఖర్చు పెట్టుకోడానికి అంగీకరించి ప్రోత్సహించారు. నాకు మిత్రులూ, చాటపర్రు వాస్తవ్యులూ, అయిన

మాగంటి లక్ష్మణదాసుగారికి కబురు పంపించగా, ఆయన వచ్చి మిగిలిన మూడువేలూ ఇవ్వడానికి అంగీకరించారు. నేను డబ్బు సర్దుబాటు కావడం తోనే ఇంగ్లండు వెళ్ళిపోవడానికి నిశ్చయించేశాను.

ఇంక ఇక్కడ ఏలూరి లక్ష్మీనరసింహంగారి కేసు మిగిలిఉంది. కొంత కేసు విన్ దగ్గిర జరిగింది. ఆ కేసు క్రాస్‌పరీక్షలో మునిసిపల్ కక్షలు వగైరా లన్నీ చాలావరకు ఋజువుచేశాను. ఆ తరవాత మళ్ళీ హైకోర్టుకి ట్రాన్సుఫరు పెట్టాను. కొంత సాక్ష్యం ఋజువుమీద జాన్ ఆడమ్సుని పెట్టి వాదిస్తే ట్రాన్సుఫరుకి ఆర్డరు పాసయింది. ఆ కేసు విశాఖపట్నానికి ట్రాన్సుఫరు చేశారు. విశాఖపట్టంలో కూడా నేనే కేసు నడిపించి లక్ష్మీనరసింహంగారిమీద కేసు లేకుండా తప్పించి వేశాను.

౬

ఇంగ్లండు ప్రయాణం

అప్పటికి రాజమహేంద్రవరంలో నా సంసారం స్థిరపడింది. సంపాదన పుష్కలంగా ఉండడమూ, బంధువు లంతా తృప్తిపడడమూ జరిగింది. ఇల్లాంటి స్థితిలో లండన్ ప్రయాణం అనేసరికి ఇంట్లో కల్లోలం పుట్టింది! ఆ కాలంలో సముద్రయానం అంటే కులం పోయిం దన్న మాటే! ఆ కారణం పురస్కరించుకుని రేకపల్లి లచ్చయ్యగారు అనే పురోహితుడు మాయింట్లో ఆడవాళ్ళకి—ముఖ్యంగా మా అమ్మగారికి—బాగా ఆత్రత కలిగించాడు.

అంతకి పూర్వమే సుబ్బారావుపంతులుగారికి సుస్తీ చేస్తే వైద్యులు ఆయనకి "ఆరోగ్యంకోసం సముద్రయానం అవసరం" అని చెప్పారు. ఆయన అప్పుడే వీరేశలింగం పంతులుగారితో తగాదాపడి సనాతన హిందూధర్మోద్ధరణకోసం హిందూసమాజం స్థాపించి ఉండడంచేతనూ, మాధ్వస్వాముల వారి ప్రాపకం చెడగొట్టుకోవడం ఇష్టంలేని వాతావరణం చేతనూ, చాలా తటపటాయించి, చివరికి తూర్పుతీరాన్ని ఓడప్రయాణం చేసి వచ్చారు. దీనికి మాధ్వస్వాములవారు అంగీకరించారు కూడాను. ఆ సంగతి మా అమ్మగారితో చెప్పి ఆవిడమనస్సుకి తృప్తి కలిగించాను.

అసలు అప్పటికి మనదేశంలో ఎవ్వరూ బారిష్టరుచదువుకోసం ఇంగ్లండు పోయినవారు లేరు. అంతకిముందు ఎవరో ఒక క్షత్రియుడు ౫౦ సంవత్సరాల క్రితం విశాఖపట్ణంనించి సీమ వెళ్ళారట; కాని ఆయన లెఖ్ఖలో పడలేదు. యమ్. ఆర్. అయ్యంగారు అనే దాక్షిణాత్యులు ఒకరు బారిష్టరుఅయి రాజమహేంద్రవరంలో కొంతకాలం కిందట ప్రాక్టీసు చేస్తూవచ్చారు. ఆయన చాలా తెలివైనవాడే గాని తాగడం అలవాటు అయింది. ఒక్కొక్కప్పుడు ఆ నిషామీద వాదితరపున వకాల్తీ పుచ్చుకుని ప్రతివాదితరపున ఆర్గ్యుమెంటు చెప్పేవారు. ఆయన ఇంగ్లాండునించి వచ్చాక ఆయనభార్య ఆయనతో కాపరం చెయ్యడానికి నిరాకరించింది. ఆయన రాజమహేంద్రవరంలో ఒక ఆంగ్లోఇండియన్ యువతిని పెళ్ళాడి చాలా నిర్భాగ్యజీవితం గడుపుతూ ఉండేవాడు.

మా వాళ్ళకి బారిష్టరు అంటే అదే అభిప్రాయం: కష్టాలు పడిపడి నామీదే ఆశలన్నీ కేంద్రీకరింపచేసుకున్న మా అమ్మగారికి నా భవిష్యత్తుని గురించి భయం కలిగింది. అందుచేత ఆవిడికి లండన్ప్రయాణం అంటే కొంచెం జంకు పుట్టింది. నేను ఆవిడికి ఆ విషయమై భయం ఉండనివసరం లేదనీ, బారిష్టరు చదువంతా రెండుమూడు టెరముల్లో పూర్తి చేస్తాననీ, మత్స్యమాంసాలు ముట్టుకోననీ, చెప్పి శపథంచేసి, ఎల్లాగో అల్లాగ చిట్టచివరికి ఒప్పించాను. ఆవిడ సహజంగా ధైర్యస్థురాలు; కనక అతికష్టంమీద అంగీకరించింది. ఆ తరవాత నాభార్యని కూడా ఒప్పించి, ఆవిణ్ణి గుంటూరుజిల్లా కొత్తపట్ణంలో ఆవిడ పినతల్లిగారింట్లో

అంటే మా చిన్నక్కయ్యగారింట్లో—దిగబెట్టాను. మాఅమ్మగారిని మా తమ్ముడు శ్రీరాములుదగ్గిర ఉంచి ఇంగ్లండుకి ప్రయాణం అయ్యాను.

ఈరీతిగా సంసారపు సర్దుబాట్లన్నీ చేసుకుని అక్టోబరు మొదటి వారంలో లండన్ వెళ్ళడానికి నిశ్చయించాను. ప్రయాణానికి కావలసిన ఏర్పాట్లన్నీ—అంటే స్టీమరు బుక్కింగు వగైరా లన్నీ—శ్రీడాక్టర్ స్వామినాధన్‌గారి ద్వారా చేశాను. మునిసిపల్ ఛైర్మన్ పని పి. నారాయణరావుగారికి డెలిగేటుచేశాను. ముందు మద్రాసు వచ్చి అక్కడ రెండురోజు లున్నాను. రెంటాల వెంకటసుబ్బారావుగారు నా ప్రయత్నం మెచ్చుకుని స్వయంగా నాకు కావలసిన వన్నీ ఏర్పాటు చేశారు. ఆవకాయ వగైరా ఊరగాయ లన్నీ చక్కగా మూటలు కట్టించి ఇచ్చారు. అక్కడ నించి బొంబాయి వెళ్ళి బొంబాయిలో నా క్లయింట్లూ, శ్రీమంతులూ అయిన గొల్లపూడి చిననరసింహంగారి ఇంట్లో రెండురోజు లుండి, మెయిల్ బోట్ మీద ఇంగ్లండుకి ప్రయాణం అయ్యాను. మా అమ్మగారికి మత్స్యమాంసాదుల విషయమై మాట ఇవ్వడంచేత, రెండు బస్తాల బత్తాయికాయలు కూడా ఓడలో వేయించాను.

నాతోబాటు చెంగల్రావునాయుడుగారు అనే ఒకాయన ప్రయాణం అయ్యారు. ఆయన రంగూన్‌లో ఎకౌంటెంటుగా ఉండి బాగా డబ్బు సంపాదించి ఆ తరవాత బారిష్టరుచదువు ప్రారంభించారు. నాతో ప్రయాణం చెయ్యడానికి ముందు అప్పుడే ఆయన ఒకసారి లండన్ వెళ్ళి ఒక టెరమ్ పూర్తిచేసుకుని వచ్చారు. అది కారణంగా అక్కడి వ్యవహారా లన్నీ

పూర్తిగా ఆకళించుకున్నవా రవడంచేత నాకు మంచి సహాయులుగా ఉండేవారు. ఓడ ఎక్కిన మర్నాడే నాకు సముద్రపు జబ్బు—(సీ సిక్ నెస్) వచ్చింది. మొదటిరోజున డైనింగుహాలులోకి వెళ్లేసరికి ఓడలో మాంసాదులు వండుతూన్న వాసన భరించలేకపోవడంవల్ల నాకు వాంతి చేసుకునేటంత పని అయింది. వెంటనే నా గదిలోకి పోయి సర్దుకున్నాను. రెండురోజులవరకూ ఆ జబ్బుతోనే పడుకున్నాను. క్రమంగా అయిదు రోజులకి ఏడెన్ చేరుకున్నాము. మరి మూడు రోజులకి పోర్టుసెడ్ చేరాము. ఈ రేవుల్లో కనబడే జనం అంతా అరబ్బులు. వాళ్లు సామాన్యంగా నల్లచర్మంవాళ్లే. మొత్తంమీద ౧౨ రోజులు ప్రయాణం చేసి మార్సెల్సు చేరాను.

మార్సెల్సు చేరేసరికి నావలో ఉండే ప్రయాణీకుల వ్యవహారం అంతా మారిపోయింది. నాతోపాటు ప్రయాణం చేస్తూన్న వాళ్ళల్లో ఈ దేశంలో పెద్దపెద్ద ఉద్యోగాలలోఉండి, నవాబ్‌దర్బారీ సాగిస్తూ ఉండేవాళ్ళు చాలామంది ఉన్నారు. మధ్యధరాసముద్రం దాటేవరకూ ఈ ఉద్యోగస్థుల దర్బారీ, ఠీవీ యథారీతిగానే ఉన్నాయి. కాని మార్సెల్సు రేవులో దిగడంతోనే ఎవరిసామాన్లు వారు జాగ్రత్త పెట్టుకుని బుజాల్ని వేసుకుని మామూలు సామాన్యజనంలాగే దిగడం ప్రారంభించారు. అల్లాగ లండన్‌కేసి వెళ్ళినకొద్దీ వారిధోరణి మారి పోయింది.

పాశ్చాత్యప్రపంచాన్నిగురించి మొట్టమొదటి చూపులో నాకు కలిగిన అభిప్రాయాలు కొంచెం వివరిస్తాను. ఆకాలనికే పాశ్చాత్య నాగరికతా-

వాసనలతో నిండిన నాకు, ఆప్రపంచం తెల్లవాడి మాయగా కనిపించడం లో ఆశ్చర్యం ఏమి ఉంది! పూర్తిగా బ్రిటిష్‌పాలనలో పడిపోయి, స్వీయమైన నాగరికత గుంటపెట్టి గంటవాయించి, క్రొత్త నాగరికతకి వంపవళ్ళు దిద్దుతూ ఉండే ఈ దేశంలో నించి వెళ్ళిన నన్ను, చక్కటి సుశిక్షితమైన పాశ్చాత్యనాగరికత ఆకర్షించడం ఒకవింతకాదు! మార్సెల్సులో దిగేసరికే ఓడ దగ్గిరా, రైలు దిగ్గిరా పోర్టరు దగ్గిరనించి పై ఉద్యోగస్థుడివరకూ, అందరూ చూపే శిక్షణా, మర్యాదా నన్ను బాగా సంతోషపెట్టాయి. హోటళ్ళలో స్త్రీపురుషుల నడవడీ, వాళ్ళ మర్యాదలూ కూడా భేష్ అనిపించాయి! అన్నిటికన్నా వాళ్ళు అనుభవించే స్వాతంత్ర్య వాయువులు నా కెంతో ఆనందం కలిగించాయి. పాశ్చాత్యపద్ధతులమీద ఆలోచనలు పారే ఆ రోజుల్లో "ఎప్పటికైనా మనదేశం ఈ ఉన్నత స్థితికి వచ్చి ఈ జాతులతో సరితూగుతుందా!" అని అనిపించింది.

లండన్‌లో చెంగల్రాయన్‌నాయుడుగారు నివసిస్తూ ఉన్న చెస్‌వాటర్ చేరుకున్నాము. మొదటిరోజున ఆయనతోపాటే ఒక గృహస్థు ఇంట్లో ఉన్నాను. రెండోరోజున ఆ నాయుడుగారు నన్ను ఆపక్కని ఉన్న ఇంట్లో బసకీ, భోజనానికీ కుదిర్చారు. ఆ దేశంలో సామాన్య గృహస్థులు కొంచెం డబ్బు తీసుకుని అతిథులికి ఆశ్రయం ఇస్తారు. అల్లా చేస్తే ఆ దేశపు సాంఘికజీవనంలో తప్పులేదు. నెలకి రెండు పౌనులు ఇచ్చే పద్ధతిమీద నేను బస, భోజనమూ కుదుర్చుకున్నాను. ఒక పెద్ద స్టవ్ కొనుక్కొని ఒకగదిలో ప్రత్యేకంగా కాయగూరలు, పప్పులు

ఖనసం చేసుకుని భోజనం చేస్తూ ఉండేవాణ్ణి. చెంగల్రాయన్‌గారు గ్రేఇన్‌లో మెంబరుగా ఉండి, బారెట్లాకే చదువుతూ ఉండేవారు. ఆయన నన్ను కూడా ఆ ఇన్‌లోనే చేర్చారు.

ఈ సందర్భంలో ఈ బారిష్టరీచదువునిగురించి కొంచెం వ్రాస్తాను. ఆసమయంలో మనదేశంనించి, ముఖ్యంగా వంగదేశంనించి ఎందరో యువకులు ఈ చదువుకోసం వచ్చేవారు. విశేషంగా చదువుకోసం శ్రమపడకుండానే డిన్నర్‌లకి హాజరై పరీక్షలకాలంలో. ముఖ్యమైన విషయాలు పరీక్షలఏజంట్లద్వారా సంపాదించి, ముక్కుని పెట్టుకుని బారిష్టర్లయి మనదేశానికి తిరిగి వచ్చేవాళ్ళు. వాళ్ళల్లో చాలామంది వృత్తిలో ముందుకి రాలేక కేవలం డిన్నరుబారిష్టర్లనే అప్రతిష్ఠ తెచ్చుకున్నారు; అందుచేతనే మద్రాసులో కొద్దికాలానికే బారిష్టర్ల పరువు సన్నగిలింది. మైలాపూరు మేధావుల సునిశితబుద్ధివిశేషం ఈ డిన్నరు బారిష్టర్లని నెట్టివేయడంలో ఆశ్చర్య మేమి ఉంది? బారిష్టరుచదువు పద్ధతి అల్లాగ ఉన్నప్పటికీ కష్టపడి చదువుకునేవాళ్ళకి పరిపూర్ణమైన అవకాశాలు ఉండేవి. ఆ కాలంలో ఈ న్యాయవిద్య అంతా ఇంగ్లండులో కౌన్సిల్ ఆఫ్ లీగల్ఎడ్యుకేషన్ చేతుల్లో ఉండేది. ఆదేశంలో నాలుగుచోట్ల పెద్దపెద్ద న్యాయశాస్త్రగ్రంథాలయాలు ఏర్పాటుచేసి వాటికి చేరికగా, నివాసానికి, భోజనానికీ చక్కని వసతులు ఏర్పాట్లు చేస్తారు. వాటినే 'ఇన్'లు అంటారు. టెరముకి ఇన్ని డిన్నర్‌లు-అంటే విందులని పరిమితి ఉంటుంది. ఈవిందులికి తప్పకుండా హాజరుకావాలి. మన యూనివర్సిటీల్లో అటెండెన్సు ఎంత ముఖ్యమో ఇక్కడ ఇవి అంత ముఖ్యము.

ఆ విందులే కాకుండా కౌన్సిల్ ఆఫ్ లీగలు ఎడ్యుకేషన్‌వారు ఏర్పాటు చేసిన లెక్చర్లు ఉంటాయి. వాటికీ హాజరుకావాలి. ఆలెక్చర్లు చాలా ఉన్నతశ్రేణిలో ఉంటాయి. ఆలెక్చర్లు విని లైబ్రరీలో కూర్చుని శ్రద్ధగా చదువుకుని మిగిలిన కాలంలో సమీపంలో ఉండే ఇంగ్లీషు కోర్టుల్లో వ్యవహారాలు పరిశీలించే శ్రద్ధావంతులికి బారిష్టరుచదువు ప్రశస్తమైన దని చెప్పక తప్పదు. నేను స్వదేశంలో ౨ సంవత్సరాలు సివిల్ క్రిమినలు కేసుల్లో పనిచేసి న్యాయశాస్త్రప్రధానసూత్రాలు అవగాహన చేసుకుని అనుభవం సంపాదించాను. అంతేకాక చిన్ననాటినించీ ఈ వకీలువృత్తి అంతం కనుక్కోవాలనే కుతూహలంతో ఉండేవాణ్ణి. అందుచేత ఈవిద్యమీద బాగా లక్ష్యం ఉంచి చదివేవాణ్ణి. లాకౌన్సిలు ఉపన్యాసాలు అన్నీ శ్రద్ధపట్టి సంగ్రహంగా వ్రాసుకునేవాణ్ణి. కోర్సు పూర్తి అయ్యేసరికి నోట్సుపుస్తకా లన్నీ నా యెత్తుని పెరిగాయి! నేను పాఠ్యగ్రంథాలు శ్రద్ధగా చదువుతూ, అవకాశం ఉన్నప్పు డల్లా ఇంగ్లీషు కోర్టులలో పద్ధతులూ పెద్దపెద్ద బారిష్టర్లు నడిచే రీతులూ చూస్తూ ఉండేవాణ్ణి.

మొట్టమొదటి కొద్దిరోజుల్లో ఆంగ్లజీవితం చూశాక నాకు కలిగిన అభిప్రాయాలు వ్రాస్తాను. రైలు దిగుతూండేనే కూలీల కట్టుబాట్లనిగురించి నాకు కలిగిన ఆశ్చర్యం ఇదివరకే వెలిబుచ్చాను. మొత్తంమీద బజారులో గాని, హొటళ్ళలో గాని, సినిమాలలో గాని ఎక్కడ చూసినా సాధారణ జీవితంలో నిజాయితీ, శ్రద్ధ ఎక్కువగా కనిపించాయి. అక్కడ కాలం వృథా చెయ్యకుండా ఉండే చురుకుతనం బాగా గోచరించింది. బజారులోకి

వెడితే కూరగాయ లమ్మే స్త్రీలతోగాని పురుషులతోగాని బేరమాడ నక్కరలేదు. ఒకే వెల; మంచి నాణ్యం; ఇక పోస్టాఫీసుకి వెడితే అక్కడ ఉండే స్త్రీ అతి మర్యాదగా, క్షణం ఆలస్యం లేకుండా కౌంటరు దగ్గిర మనపని చూసి, వెంటనే పంపించివేస్తుంది.

ఒకసారి నేను ఎడింబరోకి కొన్నిపౌనులు మనియార్డరు చేద్దామని ఒక పోస్టాఫీసుకి వెళ్ళాను. ౧౭,౧౮ ఏళ్ళ యువతి నా దగ్గిర డబ్బూ, ఫారమూ పుచ్చుకుని ఉత్తరక్షణంలోనే ఇతరులపని చూడడం మొదలుపెట్టింది. నేను మనదేశంలో అలవాటుకొద్దీ రసీదుకోసం కాచుకుని కూర్చున్నాను. కొంతసేపటికి ఆమె నన్ను చూసి "అట్లాగ నిలబడ్డారేమిటి?" అని అడిగింది. "రసీదుకోసం" అని చెప్పేసరికి "ఇక్కడ రసీదు లివ్వరు. ఈ పాటికి మీ డబ్బు చేరవలసిన చోటికి చేరే ఉంటుంది. మీరు వెళ్ళవచ్చును!" అని చెప్పింది!

అక్కడ సామాన్యజనులు స్నానం చెయ్యడానికి స్నానాలగదులు ఏర్పాటై ఉంటాయి. వాటిని ఉపయోగించే జనం ఒకరి నొకరు తోసుకోరు. ముందువచ్చినవాళ్ళు ముందు తమపని ముగించుకుని పోతూఉంటారు. నాటకశాలలదగ్గిర టిక్కట్లు కొనేచోట, హోటళ్ళలోనూ, రైలుస్టేషన్లలోనూ ముందువచ్చినవాళ్ళకి ముందుగా టిక్కట్లు ఇచ్చివేసి పంపిస్తారు. జనంకూడా గుంపులుగూడి తోసుగోకుండా ఒక్కవరసగా నిలబడి, ఒకళ్ళ వెనక ఒకళ్ళు తమతమ పనులు నెరవేర్చుకుంటూ ఉంటారు. ట్రాములలోనూ, గుర్రపుబళ్ళల్లోనూ డ్రైవర్లు ప్రయాణీకుల్ని అతిమర్యాదగా

చూస్తారు. ఈ గుఱ్ఱపుబళ్ళవాళ్ళు మద్రాసులో రిక్షాబళ్ళవాళ్ళలాగు కాకుండా పట్టణం అంతా బాగా తెలుసుకుని ఉంటారు. దానికి తోడుగా వాళ్ళు మంచి నిజాయితీ ఉన్నవాళ్ళు.

ఒకసారి నేను నా లాపుస్తకం ఒకటి గుఱ్ఱపుబండిలో మరిచిపోయి ఇంటికి వెళ్ళిపోయాను. తీరా ఇంటికి వెళ్ళాక ఆదేశంలో సి. ఐ. డి. పోలీసులకి హుజార్ ఆఫీసు అయిన స్కాట్లండుయార్డుకి తెలియపరచా లని అనుకుంటూ ఉండగా కొన్ని గంటలలో పుస్తకం నా గదిలోకి వచ్చిపడింది. జరిగింది ఏమిటంటే—ఆ గుఱ్ఱపుబండివాడు ఆ పుస్తకం పోలీసులికి అప్పచెప్పాడు. ఆ పోలీసులు నా చిరునామా తెలుసుకుని పుస్తకం నాకు పంపించారు. మనదేశంలో లాగు యజమాని ఫలానా అని నిర్ధారణ చేసే ఐడెంటిఫికేషన్ హంగామా ఏమీ చెయ్యలేదు.

ఇల్లాంటి చిన్నవిషయాలే నాకు ఆంగ్లజాతీయజీవనంమీదా, నీతి వర్తనంలోనూ బాగా గాఢాభిమానం కలిగించాయి. ఆ అభిప్రాయాలతోనూ, అభిమానంతోనూ వెనక్కి తిరిగి మనదేశం సంగతి తలుచుకుంటే నిస్పృహ కలిగింది. "ఎప్పటికైనా మనప్రజాసామాన్యం ఈ ఔన్నత్యానికి రాగలదా?" అని బాధ కలిగింది. అప్పట్లో నా మనస్సు నా ఒక్కడిదే కాదు; అది నా సమకాలికు లందరిదీని! అదీగాక ఒక కొత్త వింతలాగ పాశ్చాత్యనాగరికత అత్యంతవ్యామోహంతో చూస్తూఉండే రోజు లవడవల్లంకూడా నాకీ నిస్పృహ కలిగింది. తరవాత నా అనుభవంవల్ల మనదేశంలో మనజాతిలో కూడా ఒకప్పుడు ఇల్లాంటి నీతినియమాల

ఔన్నత్యం ఉండేదనీ, మాటమీదనే ఒకటేగాని, ఇచ్చి పుచ్చుకోవడాలలో రాతకోతలు. రిజిస్టరీలు లేవనీ తెలుసుగోగలిగాను. తమ స్వార్థం కోసం ఆంగ్లరాజనీతిజ్ఞులు తమ సభ్యత్వపద్ధతులు అసంపూర్తిగా మన నెత్తిని రుద్ది, మనసభ్యత మరిపించడంవల్లనే మనజాతికి పతనం కలిగిందని కూడా తెలుసుగున్నాను. ఈ విషయాలు ఇంకొకసందర్భంలో వ్రాస్తాను. ఈ విధమైన అభిప్రాయాలతో-ప్రారంభించిన బారిష్టరీ చదువు మొదటి టెరము పూర్తిఅయింది.

లండనులో నాకు మొట్టమొదట పరిచితులుఅయిన భారతీయులు డెల్గాడో అనే గోవా సొలిసిటరూ, పరేష్ అనే పార్సి బారిష్టరూ మాత్రమే. పరేష్ అనే ఒకాయన ఆంగ్లస్త్రీని పెళ్ళాడి అక్కడే బారిష్టరుగా ప్రాక్టీసు చేస్తూఉండేవాడు. ఆయన ఒకరోజున నా గదికి వచ్చి నేను కాయగూరలు వండుకు తింటూఉంటే చూసి, "ఏమండీ! ఈ చలిదేశంలో మాంసాహారాలు తినకపోతే ఆరోగ్యం చెడిపోతుంది సుమండీ!" అని హడలగొట్టాడు.

బారిష్టరు శ్రీ ప్రకాశం పంతులు

౧౦

బారిష్టరు శ్రీ ప్రకాశంపంతులు ఛాయాచిత్రము

ఆంధ్రకేసరి

శ్రీ టంగుటూరి ప్రకాశంపంతులుగారు

బారిష్టరుగా ఉన్నప్పుడు తీసిన ఛాయాచిత్రము.

౧౧

రాజకీయాలతో పరిచయం

ఆయనే అప్పుడు లండన్‌లో ఉంటూఉండిన 'లండన్ ఇండియన్ సొసైటీ'లో నన్ను మెంబరుగా చేర్చారు. రాజకీయమే ప్రధానమైన నా జీవితంలో రాజకీయస్వాతంత్ర్యం విషయమై ఆకాంక్ష అప్పుడే ఉదయించిన రోజులవి. ఇంగ్లీషువారు ఈ పవిత్రభూమిని అక్రమంగా ఆక్రమించుకొన్నారనీ, మళ్ళీమనజన్మభూమి స్వాతంత్ర్యంకోసం వంగ రాష్ట్రంలోని విప్లవకారులు సాహసచర్యలు చేస్తున్నారని నాకు తెలుసును. వాళ్ళ కథ లన్నీ నా మనస్సులో ఉన్నాయి. పశ్చిమ భారతదేశంలో లోకమాన్య బాలగంగాధరతిలక్ మహాశయుడి స్వాతంత్ర్యసంపాదనాకృషి, రాండ్ హత్య, తిలక్ మహారాజుమీదకేసు, మొదలయిన విషయాలు నా మనస్సులో బాగా నాటుకుని ఉన్నాయి. తిలక్ గోఖలేల అభిప్రాయభేదాలు వాళ్ళకీ, ఫిరోజిషా మెహతాప్రభృతుల మధ్య ఉండే పోటాపోటీలు కూడా నేను తెలుసుకున్నాను. పంజాబ్‌లో లాలాలజపతిరాయ్ కృషి, ఆయన అనుభవించే కష్టాలు న న్నాకర్షించాయి. కాంగ్రెసు పుట్టి అప్పటికి ౧౭, ౧౮ సంవత్సరాలు అయింది. దేశాభ్యుదయంకోసం ఆ సంస్థ పడుతూఉన్న శ్రమ నే నెరుగుదును. అయితే బెంగాలులో విప్లవకారులు, పశ్చిమదేశంలో తిలక్‌మహాశయుడూ, ఉత్తరదేశంలో లజపతిరాయీ, నన్ను బాగా అకర్షించారు.

కాని "ఇప్పటిలాగ ఈదేశం ఒకసంస్థ యాజమాన్యం కిందకివచ్చి ఒకనాయకుడికింద ఇంతటి ఏకీభావంతో ఉండడం నా జీవితంలో చూడ గలుగుతానా !" అనే సంశయం మాత్రం నన్ను బాధిస్తూఉండేది. ఇల్లాంటి అభిప్రాయాలు మొలకెత్తి ఆ విషయమైన ఆలోచనలో ఉండే సమయంలో ఇంగ్లండులో లండన్ ఇండియన్ అసోసియేషన్‌లో చేరడం తటస్థించింది. అప్పటికి ఆసభలో ప్రముఖులలో దాదాభాయినౌరోజీ ముఖ్యుడు. ఆయన అప్పటికే ఇండియన్ పోవర్టీ (Indian poverty) అనే గ్రంథం రచించాడు. ఆ గ్రంథం అంతా, సమగ్రంగా చదివేసరికే నాకు దేశంలోని దరిద్రనారాయణుల స్వరూపం గోచరించింది.

దాదాభాయినౌరోజీ కాంగ్రెసుస్థాపకులలో ఒకడై దేశాన్ని ఏక టాకీగా నడిపించడానికి కృషిచేసి, ఇంగ్లండులో కూడా పనిచేసి, ఇంగ్లీషు ప్రజలకి దాని నిజస్థితి తెలియజెయ్యడానికి ఆదేశం చేరాడు. అక్కడ ఎంతో కష్టపడి కులుకుబడి సంపాదించి పార్లమెంటుమెంబరు కూడా కాగలిగాడు. బెంగాలులో సివిలియన్‌గా ఉండి, పింఛన్‌పుచ్చుకుని కాంగ్రెసుస్థాపకుల్లో ఒకడైన సర్ హెన్రీకాటనూ, బొంబాయిసివిలియన్ అయి, కాంగ్రెసుస్థాపకులలో ఒకడయిన సర్ విలియమ్ వెడర్‌బర్న్నూ కూడా ఈ సంఘానికి ప్రధానులు. బెంగాలులో ఐ. సి. యస్. ఉద్యోగం చేసి రిటైర్ అయి అనేకగ్రంథాలు వ్రాసిన రమేశచంద్రదత్తు, కాంగ్రెసు ప్రథమాధ్యక్షుడైన డబ్లియు. సి. బోనర్జీ కూడా ఆ సంఘంలోనే ఉండే వారు. అప్పుడే నేను దత్తు వ్రాసిన 'ఇకనామిక్ సర్వే ఆఫ్ ఇండియా' అనే పుస్తకం చదివాను.

దాంతో నాకు ఆంగ్లపరిపాలనయెడల విముఖత్వమూ, భారత స్వాతంత్ర్యసంపాదన యెడల ఆకాంక్ష హెచ్చు కావడంలో ఆశ్చర్యం ఏమీ లేదు! ఈ లండన్ ఇండియన్ అసోసియేషన్‌లో చక్కని లైబ్రరీ ఉండేది. ఇందులో ఫ్రాన్సు, ఇంగ్లండు, అమెరికా మొదలైన వివిధ దేశాల్లో ప్రజాస్వామికంకోసమూ, ప్రజల స్వాతంత్ర్యంకోసమూ జరిగిన పోరాటాల గాథల్ని గురించిన గ్రంథాలెన్నో ఉన్నాయి. ఆ గ్రంథాలు చదివడానికి నాకు గొప్ప అవకాశం లభించింది. ఈ సంఘప్రధానోద్దేశ్యం కూడా అదే. విద్యాభిలాషులై ఆ దేశం వచ్చిన భారతీయులకి తమదేశం వచ్చిన పిమ్మట దేశసేవలో నిమగ్నులు కావడానికి తగిన విద్యావివేకాల్ని కలిగించడమే ఆ సంఘాదర్శం. అంతేకాకుండా హిందూదేశపు ఐశ్వర్యం మీద జీవయాత్రచేస్తూ ఆ దేశం ఎక్కడ ఉందో, ఎంత దేశమో తెలియకుండా కాలక్షేపం చేసే ఆంగ్లప్రజలకి కాస్త వివేకం కలిగించడం కూడా ఆదర్శమే!

ఆ సంఘం తరఫున తరుచు సభలు జరుపుతూ ఉండేవాళ్ళు. నేను ఆ సంఘంలో చేరిన కాలానికి అప్పుడే మనదేశంలో అతివాద మితవాదవిభేదాలు పెచ్చుపెరుగుతున్నాయి. నేనక్కడఉండగానే డబ్లియు. సి. బోనర్జీగారు మరణించారు. ఆయన అంత్యక్రియల సందర్భంలో రమేశచంద్రదత్తు ఉపన్యాసం చేస్తూ మనదేశంలో అతివాదం పెరిగిపోతూ ఉందనీ, వంగదేశంలో అరాజకం హెచ్చిపోతూ ఉందనీ విచారిస్తూ మాట్లాడారు. అసలు విషయంమాట అటుంచి ఆసందర్భంలో ఆవిషయాలు

మాట్లాడినందుకు అస్మదాదులకి కొందరికి కష్టం తోచి కొంచెం కటకట పడ్డాము.

నేను లండన్‌లో ఉండగానే దాదాభాయినౌరోజీ పార్లమెంటు ఎన్నిక కూడా వచ్చింది. ఆయనతరఫున మేమంతా ప్రచారకులుగా పనిచేశాము. ఆ ఎన్నికవిధానం అంతా, ఆంగ్లేయులే ఏర్పాటు చేసినా అందులో భారతీయులం అందరమూ కూడా పాల్గొన్నాము. అప్పుడు నే నొక ఏజంటుగా పనిచేశాను. ప్రతిపక్షీయులు, కొన్నిచోట్ల నౌరోజీ నల్ల వాడనీ, తెల్లవాళ్ళు తెల్లవాళ్ళకే ఓట్లు ఇవ్వాలనీ ప్రచారం చేశారు.

అప్పుడు మాకు ఏమీ తోచక మా నాయకుడైన ఇంగ్లీషుఆయన్ని సలహా అడిగాము. ఆయన "ఇంత మాత్రానికే నాదగ్గిరికి రావాలా? దాదాభాయి నల్లవాడైతే ఆయనమీద పోటీ చేసేవాడు తెల్లదనంలో రంగుతగ్గిన జ్యూ. అందుచేత సమర్థతని బట్టి ఓటు ఇవ్వండి!" అని చెప్పమన్నాడు. పైగా దాదాభాయి రంగులోతెల్లవాళ్ళకన్న తెల్లగా ఉంటా డని చెప్పమన్నాడు. దాదాభాయి మంచి తేజశ్శాలి. యోగీశ్వరుడులా ఉండే ఆయన ముఖవర్చస్సు ఈ నాటికి కూడా నాకన్నులకి కట్టినట్లుంది.

ఆ రోజుల్లో లండన్ ఇండియన్ సొసైటీ తరఫున 'ఇండియా' అనే వారపత్రిక కూడా ప్రచురించబడుతూ ఉండేది. మేము ప్రముఖులైన భారతీయుల్ని రప్పించి, వారిచేత ఉపన్యాసాలు కూడా ఇప్పిస్తూ ఉండేవాళ్ళము. ఒకసారి "సురేంద్రనాథబెనర్జీని పిలవాలా? గోఖలేని పిలవాలా?" అనే మీమాంస వచ్చింది. బెంగాల్ సివిలియన్ అయిన కాటన్‌కి

సురేంద్రనాథబెనర్జీ అంటే అభిమానం. బొంబాయి సివిలియన్ అయిన వెడ్డర్‌బర్న్‌కి గోఖలే అంటే ఇష్టం. చాలా దీర్ఘమయిన చర్చ అయిన తరవాత గోఖలేని ఆహ్వానించారు. అయితే గోఖలేని ముందు తను చెప్ప బోయే ఉపన్యాసం వ్రాసి పంపమన్నారు. ఆయన అల్లాగే తన ఉపన్యాసం వ్రాసిపంపించాడు. అంతలో ఉండేది ఆ సంఘం స్వేచ్ఛ !

ఆ సమయంలో మా సంఘం తరఫున లాలా లజపతిరాయ్‌గారు కూడావచ్చారు. ఆయన్ని నేను శ్యాంజీ కృష్ణవర్మ ఇంట్లోకలుసుకున్నాను. మొట్టమొదటి సందర్శనంతోనే నాకు ఆయన దేశభక్తితీవ్రతా, ఆవేశమూ ప్రస్ఫుటం అయ్యాయి. ఆయన "ఎన్నాళ్ళు మనదేశం ఇల్లాగ ఈ దాస్యబంధంలో పడి ఉండాలి?" అని ఎంతో ఆత్రంగా నిట్టూర్పు విడిచేవాడు. ఆయన మహారాష్ట్రదేశీయుడు. సంపూర్ణస్వతంత్రవిప్లవవాది. బ్రిటిష్‌పాలన అంటే పరమద్వేషి. హిందూదేశంలో సాయుధవిప్లవం తీసుకురావా లనే విశ్వాసం కలవాడు. చాలా ధనవంతుడు. 'ఇండియన్ సోషియాలజిష్టు' అనే పత్రిక మంచి తీవ్రంగా నడుపుతూ ఉండేవాడు. హెర్బర్టుస్పెన్సరు అంటే ఆయనకి అభిమానం. స్పెన్సరు పేరిట లండన్‌లో భారతీయవిద్యార్థులకి విద్యార్థివేతనాలు ఇచ్చేవాడు.

ఆయనదగ్గిర స్కాలర్‌షిప్ పుచ్చుకున్నవాడు ఆయనరాజకీయాల్లో పనిచెయ్యా లని బాండు వ్రాసి యివ్వాలి. నాకు కూడా ఆయన స్కాలర్‌షిప్ ఇస్తా నన్నాడు. నేను నామిత్రుడు ఒకడు వ్రాసిన బాండు చూసి అందులో నవనాడులూ బంధించే షరతులు నా కిష్టం లేక, అది నాకు

అక్కరలే దని చెప్పాను. కృష్ణవర్మ దేశభక్తి అపారము. తరవాత ఇండియాస్కాలర్‌షిఫ్ అనే పేరుతో సావర్కారు. వి. పి. యన్. అయ్యరు, మదన్‌లాల్‌ఢింగ్రా ప్రభృతులకి ఆశ్రయమిచ్చిన దీయనే. ఆయన ఇంగ్లండులో ఉండడానికి వీలు లేకపోవడంవల్ల ఫ్రాంసులో ఉంటూ ఇటీవలనే చనిపోయాడు.

౧౨

బారిష్టరుచదువు పూర్తి

ఈ రీతిగా భారతస్వాతంత్ర్యం కోసం పాటుబడే మనుష్యులతోటీ, సంస్థలతోటీ నాకు సాహచర్యం కుదిరింది. కాని ఈ పను లేవీ నా బారిష్టరుచదువుకి ప్రతిబంధకం కలిగించలేదు. రోమన్‌లా, కాన్‌స్టిట్యూషన్‌లా, లాహిస్టరీ వగైరా విషయాల్లో ప్రిలిమినరీపరీక్షలు జరుగుతూఉండేవి. నేను వాటి అన్నింటిలోనూ బాగానే ఉత్తీర్ణుణ్ణి అవుతూ వచ్చాను. ఆ కాలంలోనే సర్ శంకరన్‌నాయరుగారు బారిష్టరు చదువుకోసం వచ్చి, మా గ్రేఇన్‌లోనే చేరారు.

శంకరన్‌నాయరుగారు అప్పటికప్పుడే రాజకీయాల్లో ఒక వెలుగు వెలిగారు. కాంగ్రెసు అధ్యక్షులు అయ్యారు; అక్కడనించి మద్రాసు గవర్నమెంటుప్లీడరు, పబ్లిక్‌ప్రాసిక్యూటరు కూడా అయ్యారు. కాని, హైకోర్టుజడ్జీ కావాలని ఆయన ఆశ. కేవలం వకీలుగా ఉంటే మైలాపూరుమేధావులతో పోటీవల్ల ఆ పదవి రాదని ఆయన భయం. హైకోర్టులో విధిగా కొంతమంది బారిష్టరుజడ్జీలు ఉండాలి కనక అల్లాగయినా హైకోర్టుజడ్జీ కావాలనే ఉద్దేశంతో వేసవిసెలవలలో వచ్చి, డిన్నర్లకి హాజరు అవుతూ ఉండేవారు. చివరికి ఆయన బారిష్టరుకోర్సు పూర్తి కాకుండానే జడ్జీ అయ్యారు.

ఒకసారి ఆయనా, నేనూ లండనులో భోజనం చేస్తూండగా ఆయన షాంపేన్ ఆర్డ రిచ్చారు. నేను కేవలం కాయగూరలు తినడం, సారా తాగకపోవడం చూసి, ఆశ్చర్యపోయి "ఇల్లాగైతే డిన్నర్లదగ్గిర మీరు పనికిరా రన్నమాటే!" అన్నారు. నా యీ కాయగూరల తిండి చాలామందికి ఆశ్చర్యంగా ఉండేది. ఇంగ్లీషు సహపాఠులు కొందరు నన్ను గడ్డితిని బ్రతికేవాడని హేళనచేస్తూఉండేవారు. అప్పటి కింకా ఈ విటమిన్సిద్ధాంతం అమలులోకి రాలేదు. నేను విందుల్లో ఇంగ్లీషువాళ్ళ పంక్తికి బొత్తిగా పనికిరాకుండా ఉన్నానని అన్నిటికన్నా తక్కువ ప్రమాదకర మైన సిగరెట్టు అలవాటు చేస్తుకున్నాను. దీనికి కూడా ఒక గాథ జరిగింది.

వారువిందులు జరిగినప్పుడు అందరిలోనూ చిన్నవాడైన విద్యార్థి భోజనానంతరం ఒక చిన్న ఉపన్యాసం ఇచ్చి, పొగ తాగడానికి మాష్టరు అనుజ్ఞ పొందాలి. ఇది అనుశ్రుతంగా వచ్చే ఒక తంతు. అంతవరకూ దాన్ని ఎవ్వరూ, ధిక్కరించలేదు. నేను మొదట్లో అక్కడికి వెళ్ళిన రోజుల్లో నా వంతు వచ్చింది. మా ఇన్‌కి అధ్యక్షుడు—మాష్టరు సర్ ఆర్థర్ కాలిన్సు. ఈయిన మద్రాసుహైకోర్టు మొదటి ఛీఫ్ జడ్జిగా ఉండి చాలా స్వాతంత్ర్యం చూపించిన ప్రముఖుడు. ఆయన మద్రాసు హైకోర్టు నూతనభవనాలు తెరుస్తూ చాలా గంభీరంగా ఉపన్యసించి, "మతాలూ, కులాలూ, ధనికులూ, పేదలూ అనే తారతమ్యం లేకుండా నేనూ, నా సోదర న్యాయాధిపతులూ న్యాయం చేస్తాము." అని చెప్పిన ధీరుడు! ఆయన

ఈ ఇన్‌కి మాష్టరుగా ఉండడంచేతనే చాలామంది మద్రాసీయులు ఈ ఇన్‌లో చేరుతూ ఉండేవారు. నావంతు వచ్చేసరికి నేను నిలబడి " సిగరెట్టుతాగి ఇల్లాంటి ఉపన్యాసం ఇవ్వను!" అని చెప్పాను.

విందులో పాల్గొన్నవాళ్లంతా నిర్ఘాంతపోయారు: "ఇన్నాళ్ళనించీ ఉన్న ఆచారం ధిక్కరించడమా?" అని హాహాకారాలు బయలుదేరాయి. నా బల్లదగ్గిర ఉన్నవాళ్ళు కొందరు నన్ను తిట్టారు. కాని నేను చలించలేదు. మాష్టరుదగ్గిరికి నా మీద రిపోర్టు వెళ్ళింది. ఆయన నన్ను తన బల్లదగ్గిరికి పిలిచారు. ఆ బల్లమీద ఇంకా ఎందరో మాజీజడ్జీలు మొదలయినవారు ఉన్నారు. నేను "నాకీ ఆచారం ఇష్టం లేదు. ఇష్టం కాని పని చెయ్యకుండా ఉండడానికి నాకు స్వాతంత్ర్యం లేదా?" అని అడిగాను. ఆయన ఒక్కక్షణం నా ముఖంకేసి నవ్వుతూ చూసి "సరే! నీ బల్లదగ్గిరికి వెళ్ళ" మన్నాడు. ఈ రీతిగా నేను ఇంగ్లీషు ఇన్‌లోని పొగతాగే ఆచారం ధిక్కరించాను. తరవాతనే నేనుకూడా సిగరెట్టు అలవాటు చేసుకున్నాను.

నేను మొదటిసారి అక్కడ ఉన్న ఎనిమిది మాసాలలోనూ ఇంగ్లండులోని ముఖ్యపట్టణా లన్నీ చూశాను. అక్కడ ఉన్న యూనివర్సిటీలు కూడా చూశాను. బారిష్టరు పట్టాతోబాటు అర్టుడిగ్రీ కూడా పొందా లని నా సంకల్పం. అందుకు కూడా చదువు ప్రారంభించాను. కాని ఇన్ని చదువులవల్ల అసలు గ్రంథానికి అభ్యంతరం కలుగుతుందని విరమించాను. షేక్సుపియరు మహాకవి ఇల్లు, ఆయనభార్యనివాసము

మొదలైన చారిత్రకస్థలాలు ఎన్నో దర్శించాను. వాళ్ళదేశంలోని ప్రసిద్ధ రచయితలకి వాళ్ళు చూపే ఆదరణమూ, గౌరవమూ చాలా ప్రశంసనీయాలు. ప్రభుత్వమే వాళ్ళు ఉండే ఇళ్ళు వగైరాలు కాని, వాటిని జాతీయప్రతిష్ఠాపనలుగా రక్షించి పోషిస్తారు.

మనదేశంలో ముఖ్యంగా తెలుగుదేశంలో భారతం వ్రాసిన నన్నయాదులకీ, భాగవతం వ్రాసిన పోతన్నకీ వాళ్ళ గ్రంథాలు తప్ప వారి సంతతివారికి ఉత్సాహం కలిగించి గర్వం కలిగించే చిహ్నాలేమీ లేనే లేవుకదా! అప్పుడే ఎప్పటికైనా రాజమహేంద్రవరంలో తిక్కనకీ, నన్నయకీ, ఎఱ్ఱన్నకీ ఒక స్మారకచిహ్నం కట్టాలని నాకు సంకల్పం కలిగింది. కాని తరవాత జీవితపు ఆందోళనలో నే నా పని చెయ్యలేకపోయాను.

నేను లండన్‌లో ఉన్న మొదటి మూడునెలలూ కూడా రాజమహేంద్రవరం మునిసిపల్ ఛైర్మన్‌గానే ఉన్నాను. కాని ఆతరవాత నా ఛైర్మన్ పదవికి లండన్ నించే రాజీనామా ఇస్తూ మద్రాసు గవర్నమెంటు మెంబరు ఫోర్బ్సుకి "రాజమహేంద్రవరం మునిసిపల్ సొమ్ము జాగ్రత్తగా నీకు అప్పచెబుతున్నాను సుమా!" అని ఉత్తరం వ్రాశాను. ఆయన దానిలో ఉన్న ఎత్తిపొడుపు గ్రహించి నన్ను అభినందిస్తూ తిరిగి ఉత్తరం వ్రాశాడు. తన సోదరి ఒక ఆమె ఎడింబరోలో లాండ్‌లేడీ—అంటే హోటలుయజమానురాలుగా—ఉన్నదనీ, ఆమెను కలుసుకోమనీ నాకు వ్రాసి, ఆవిషయంలో ఆమెకి కూడా ఒక ఉత్తరం వ్రాశాడు. నన్ను ఛైర్మన్ పదవినించి లాగివేయ్యదలుచుకున్న ఫోర్బ్సుకీ నాకూ ఉన్న సంబంధం అల్లాగ పరిణమించింది.

మొదటి బెరము ఎనిమిదిమాసాలూ ముగించుకుని జూన్ ౩౦ వ తేదీని బయలుదేరి, జూలై ౧౫ వ తేదీని బొంబాయిమీదుగా రాజమహేంద్రవరం చేరాను. నేను తిరిగి రాజమహేంద్రవరం చేరేటప్పటికి నా మిత్రులకీ, శత్రువులకీ కూడా ఒకటే ఆశ్చర్యం!. ఇంట్లోవాళ్ళ సంగతీ, బంధువుల సంగతీ వేరే చెప్పనే అక్కరలేదు! కాశీకి వెడితేనే కాటికి వెళ్ళినట్లు లెక్క చూసుకునే రోజుల్లో ఇంగ్లండు వెళ్ళి రావడం అంటే అందరికీ ఆశ్చర్యంగా ఉండింది. నా మిత్రులూ, శత్రువులూ చాలామంది నేను లండన్‌లో పాడై పోతాననీ, మళ్ళీ రావడం సంశయమనీ అనుమానిస్తూ ఉండేవారు. ఒక్క రామచంద్రరావు మాత్రం నేను సంపూర్ణంగా పని నెరవేర్చుకుని వస్తా ననే ధైర్యంతో ఉండేవాడు. ముఖ్యంగా ఈదేశంలో లండన్‌లో స్త్రీల స్వేచ్ఛనిగురించీ, తాగుబోతుతనాన్నిగురించీ వ్యాపించి ఉన్న అల్లిబొల్లికథలవల్లనూ, నా చిన్ననాటి చర్యలవల్లనూ, ఇక్కడ ఆ విషయాల్లో నాకు కొంత బలహీనత ఉండిన కారణంవల్లనూ అందరూ నేను పూర్తిగా పాడై పోతా నని అనుకున్నారు. కాని నిజానికి ఆదేశం జీవితమే నన్ను మానసికంగా కొంత ఆ బలహీనతనించి తప్పించి మంచి మార్గానికి మళ్ళించింది. పై కారణంచేతనే నేను తిరిగి వచ్చా ననేసరికి రాజమహేంద్రవరం అంతా ఒక వింతగా పరిగణించారు.

౧౩

రాజమహేంద్రవరంరాక

అప్పటికి రాజమహేంద్రవరంలో వీరేశలింగంగారి ప్రభ బాగా వెలుగుతోంది. అప్పటికే సుబ్బారావుపంతులుప్రభృతులు ఆయనకి విరోధులు అయ్యారు. వితంతువివాహాలు ప్రోత్సహించిన సుబ్బారావు పంతులుగారు, తీరా తన తమ్ముడే కందుకూరివారి ప్రోత్సాహంచేత కొమ్మూరి నరసింహారావుగారి చెల్లెల్ని వివాహమాడేసరికి, పంతులుగారికి ఎదురుతిరిగి హిందూసమాజం స్థాపించారు. నూతనవైష్ణవానికి పంగనామాలు పెద్దన్నట్లు పంతులుగారి సనాతనహిందూధర్మం చాలా కరుడుగట్టింది. చివరికి ఆ సనాతనధర్మం అంతా భయంకరంగా నా మీదికి తిరిగింది.

నేను ఇంగ్లండునించి వచ్చాక ప్రాయశ్చిత్తం చేసుకుంటేనే కాని ఇంట్లో కలవడానికి వీలులే దన్నారు. నేను దానికి వల్లకా దన్నాను. మా తమ్ముడు శ్రీరాములు అప్పుడు వీరేశలింగంగారి శిష్యులలో ముఖ్యుడు. అతను ముందే వద్దని పట్టుపట్టాడు. కుందూరి వెంకటరత్నం, దామెర్ల రమణారావుప్రభృతులు కూడా వద్దనేవాళ్ళలో వాళ్ళే. కొందరు మిత్రులు నేను తిరిగి వచ్చిన కొత్తరికంలో విందులు చేశారు. ఆ విందుల్లో పాల్గొన్నవా ళ్ళందరికీ, సంఘబహిష్కారం అన్నారు. ఈ బహిష్కారం,

గందరగోళంవల్ల నేను ఎక్కడ లొంగిపోతానో అని వీరేశలింగంగారికి బాగా ఆత్రతగా ఉండేది. అందుచేత ఆయన ఒకసారి నేను ధార్వాడ కృష్ణారావుగారి ఇంట్లో కూర్చుని ఉండగా వచ్చి నన్ను హెచ్చరించి పోయారు. బహిష్కరణవాదు లంతా ఒక సభ చేసి నా విషయమూ, నాతో భోజనం చేసిన ఇతరుల విషయమూ గుదిగుచ్చి, శంకరపీఠాధిపతులైన రాణీచయనులుస్వాములవారికి ఫిర్యాదు చేశారు.

దానిమీద ఆయన నాకు ఒక రిజిస్టరునోటీసు పంపించారు. సముద్రయానం హిందూమతానికి విరుద్ధం కనక, తగిన ప్రాయశ్చిత్తం లేనిదే హిందూసంఘంలో కలవకూడదనీ, వెంటనే తన ఎదట హాజరు కమ్మనీ నా కొక తాఖీదు ఇచ్చారు. దానికి వెంటనే నేను జవాబు ఇచ్చాను. గత ౨౫ సంవత్సరాలనించీ ఆయన్ని ఎప్పుడూ మేము ఎరగమనీ, మా పెద్దలుఅయినా ఆయన అధికారాన్ని ఎప్పుడూ అంగీకరించలేదనీ, నాకల్లాంటి తాఖీదు ఇవ్వడానికి ఆయనకి అధికారం లేదనీ వ్రాసి పంపించాను. ఆ బహిష్కారపు గందరగోళం ఒక పెద్ద ఆందోళనకి కారణం అయింది. నేను మళ్ళీ అక్టోబరునెలలో లండన్ వెళ్ళిపోయాక సుబ్బారావుపంతులు ప్రభృతుల ప్రోత్సాహంవల్ల స్వాములవారు రాజమహేంద్రవరం వచ్చారు. ఆయన్ని ఏనుగుమీద ఊరేగించి మార్కండేయస్వామిగుడిలో ఒక పెద్ద సభ చేశారు.

ఆ సభలో నా విషయమూ, నాతో విందు ఆరగించినవారి విషయమూ తీర్పుచెయ్యడానికి ఉపక్రమిస్తూ ఉండగా, కొండేపూడి భద్రిరాజు

ప్రభృతులు లోపలికివెళ్ళి స్వాములవారిని అడ్డుప్రశ్నలు వెయ్యడం లంకించుకున్నారు, "స్వామీ! తమ రెన్నడూ రాజమహేంద్రవరం రాలేదే! ఇప్పుడు తమర్ని ఎవరు రమ్మన్నారు? ఏమిటి సమాచారం? ఈ వ్యవహార మంతా ఏమిటి?" అని ప్రశ్నలు వేస్తూ ఆయన గౌరవార్థం వెలిగించిన దీపాలు ఊదివెయ్యడం ఆరంభించారు. దాంతో స్వాములవారు కంగారుపడి పావుకోళ్ళు చేత్తో పట్టుకుని "బ్రతుకు జీవుడా!" అని పలాయనం చిత్తగించారు. ఈ విషయం అంతా వివేకవర్ధనిలో ప్రచురించబడింది. నేను లండన్‌లో ఉండగా వీరేశలింగంగారు నాకు ఈ పేపరుకటింగు పంపించారు.

నేను జూలై, అక్టోబరు నెలలకి మధ్య రాజమహేంద్రవరంలో ఉన్నప్పుడు మళ్ళీ ప్రాక్టీసు చేశాను. ముఖ్యంగా పోతునూరు కేసు నాకు పూర్తిగా పని చెప్పింది. పోతునూరులో చెలసాని పట్టాభిరామయ్యగారి భార్య రామమ్మగారిమీద, (మాగంటి బాపినీడు అక్కగారు) దాయాదులు, ఆస్తి జబర్దస్తీగా స్వాధీనపరుచుకున్నా రని నేరం మోపి క్రిమినల్ ప్రొసీజరుకోడ్డు ౧౪౫ సెక్షను ప్రకారం చార్జీ ఇచ్చారు. నేను ఇంగ్లండు వెళ్ళబోయే టప్పటికి ఆ కేసు ఆరంభం అయింది. అది నేను తిరిగి వచ్చేవరకూ నడుస్తూనే ఉంది. అవతలపార్టీవాళ్ళు డాక్టర్ స్వామినాథన్‌ని తీసుకునివచ్చి కేసు నడిపిస్తున్నారు. నేను తిరిగి వచ్చాక ఆ కేసులో స్వామినాథన్‌కి వ్యతిరేకంగా పనిచేసి కొట్టివేయించాను. తరవాత అది సివిల్ కేసుగా పరిణమించింది. నేను ఆ కేసులో ప్లెయింటు

దాఖలుచేసి మళ్ళీ ఇంగ్లండు వెళ్ళిపోయాను. ఆ కేసు ౫, ౬ సంవత్సరాల పాటు కిందుమీదులు పడి చివరికి ఆమెపక్షం అయింది. మొట్టమొదట ఆమెదగ్గిర కేసుఖర్చులికి కూడా డబ్బు లేకుండా ఉన్న రోజుల్లో నేను ఆ కేసు పట్టి పనిచేశాను. ఆ ఆస్తి సుమారు పదిలక్షలరూపాయల విలువగలది. ఆస్తి ఆమె స్వాధీనం అయ్యాక ఆమె నాకు ౭౦ వేల రూపాయిల ఫీజు ఒక్కసారిగా ఇచ్చింది.

౧౪

మళ్ళీ ఇంగ్లండు ప్రయాణం

రెండవ పెరము చదువుకి మళ్ళీ అక్టోబరులో బయలుదేరి లండన్ వెళ్ళాను. లండన్‌లో కౌన్సిలు ఆఫ్ లీగల్ ఎడ్యుకేషన్ వాళ్ళు ఇప్పించే ఉపన్యాసాలు శ్రద్ధగా ఆలకిస్తూ ఫైనలు పరీక్షకి తయారు అయ్యాను. అన్ని ఇన్‌ల్సలోనూ ఈ కౌన్సిల్ ఆఫ్ లీగల్ ఎడ్యుకేషన్ వాళ్ళే ఉపన్యాసా లిప్పిస్తూ అందరికీ పరీక్షలు జరిపి పట్టాలిస్తారు, అంతకిపూర్వం మన దేశంలో వాలస్‌పట్టాల్లాగే డిన్నర్‌లకి క్రమంగ్గా హాజరయిన బుద్ధిమంతులకి పట్టాలు ఇచ్చేవాళ్ళు. ఈ కౌన్సిల్ అఫ్ లీగల్ ఎడ్యుకేషన్ ఏర్పడ్డాకే మనదేశంలో లాకాలేజీలు కూడా ఏర్పడ్డాయి.

ఈ కాలంలో నేను ఇంగ్లండు దేశం చాలా తిరిగాను. కాస్త వీలైనప్పుడల్లా ఒక్కొక్క-దేశం ట్రిప్పు కొడుతూ ఉండేవాణ్ణి. ఇంగ్లండులో ఉన్న ముఖ్య పట్టణాలు, పరిశ్రమలస్థానాలు అన్నీ చుట్టుముట్టాను. అప్పుడే కేంబ్రిడ్జిలో సి. ఆర్ రెడ్డిగారిని కలుసుకున్నాను. ఆయన అప్పటికే చాలా తెలివైనవాని పేరుపడ్డారు. యూనివర్సిటీలో కూడా ఆయన ప్రతిభ గణనీయంగ్గా ఉంది. ఆప్పటికప్పుడే గోఖలేగారు ఉపన్యాసా లివ్వడమూ, కొంద రాయన్ని అడ్డుప్రశ్నలు వెయ్యడమూ, మరికొంద రాయన చెప్పినదానికి హర్షించడమూ జరిగ్గింది. సి. ఆర్. రెడ్డిగారు యమ్.ఏ.కీ, బారిష్టరుపరీక్షకీ కూడాతయారు అయ్యారు. చివరిదాకా డిన్నర్లు వగైరాలకి హాజరై పరీక్షకి మాత్రం హాజరు కాకుండా ఊరుకున్నారు.

నేను ఆయన్ని కలుసుగున్నప్పుడు తెనుగుభారతం చదువుతున్నారు. నాకు తెనుగుభారతంమీద చిన్న ఉపన్యాసం కూడా ఇచ్చారు. నేను "సీన్నర్లు అయ్యాయికదా! బారిష్టరుపరీక్షకి హాజరై పరీక్ష ఎందుకు పూర్తి చెయ్య;" రని అడిగాను. ఆయన "గోఖలేగారు నాకు బారిష్టరుపనికి వెళ్ళవద్దని సలహా యిచ్చారు. పరీక్ష పాసై ఉంటే ఎప్పటికిఅయినా ప్రాక్టీసు చెయ్యాలి అని చపలత్వం కలుగుతుంది. కాబట్టి ఒక్కసారే దానికి తిలోదకాలు ఇచ్చాను." అన్నారు. అంతదీక్షతో ఉన్నారు ఆయ నప్పుడు!

నేను ఈ కాలంలో ఇంగ్లీషుకోర్టులలో పని చాలా శ్రద్ధగా గమనించాను. అప్పుడే రెండుమూడు గొప్ప కేసులుకూడా వచ్చాయి. ఒక కేసులో సర్ ఎడ్వర్డు కార్సన్ అనే ఐరిషుబారిష్టరు పనిచేశాడు. ఒక ఇంగ్లీషు యువతి ఒక జర్మన్ రాజకుమారుడిమీద తనని పెళ్ళిచేసుకుంటానని మభ్యపరచి దగా చేశాడని, వాగ్దానభంగాని (Breach of promise) కి కేసు తెచ్చింది. ఆ కేసులో జడ్జీకూడా మొదటినించీ ఆమె పట్లనే అభిమానం చూపిస్తూ వచ్చాడు. ఆ సంగతి సర్ ఎడ్వర్డు కార్సన్ గ్రహించి కేసు మంచి నేర్పుతో నడిపించాడు. క్రాసుపరీక్షలో చాలా అమాయికంగా కనిపించే ప్రశ్నలు తగిలించి వాటి ఆధారంతో ఆమె చాలా మాయలమారి అనీ, ఎందరో ధనవంతులికి టోపీవేసే సమర్థురాలనీ వాదించాడు. జ్యూరీకి ఆర్గ్యుమెంటు చెపుతూ గుండె బెదురులేకుండా "జడ్జీలు ముందుగా తమబుద్ధి కోర్టుబయట వదిలిపెట్టి

వచ్చినా సాగుతుంది, కాని జ్యూరర్లుమాత్రం ఏవిధమైన అభిమాన దురభిమానాలూ ఉంచుకోకుండా తమ వివేకాన్ని ఉపయోగించా" లని ఉపోద్ఘాతం చెప్పాడు. చివరకి ఆ కేసులో జ్యూరీ రెండుభాగాలు అవడం చేత కేసుపోయింది.

ఆ దేశంలో బారిష్టర్లు అల్లాంటి స్వాతంత్ర్యం చూపించేవాళ్ళు. జడ్జీలని లక్ష్యపెట్టకుండా క్లయింట్ల కేసులు బలపరచేవాళ్ళు. ఆ స్థితి సంబంధించిన ఇంకొక కేసులో కోర్టుప్రెసిడెంటు అయిన లార్డు జస్టిస్ మెల్లన్ మీద అతని సవతికూతురు దావాతెచ్చింది. ఆ జడ్జీ తన తరపున సాక్ష్యం ఇచ్చుకున్నాడు. జడ్జీమాట తోసివేయడం అనేది సాధారణ విషయంకాదు.—ఆ కేసులో ఆ కూతురు తరపున సర్ మాంటేగ్ హాజరు అయ్యాడు. అసలు కేసు క్రిందికోర్టు కింగ్సుబెంచి డివిజనులో జడ్జీపక్షం అయింది. కాని సర్ మాంటేగ్ న్యాయం విషయంలో సుప్రీమ్ కోర్టుజడ్జీ అనే అభిమానం ఉండకూడదనీ, న్యాయం కోసం ఆయన మాట తోసివెయ్యాలనీ బహుసున్నితంగా వాదించాడు.

చివరికి కోర్టువారు ఆ జడ్జీ సాక్ష్యం తోసివేసి అతని కూతురు మాట అంగీకరించారు. దాంతో ఇంగ్లీషుపత్రికల్లో చాలా గందరగోళం చెలరేగింది. "ఒక జడ్జీసాక్ష్యాన్ని ఇంకొక కోర్టువారు నమ్మకపోతే ఆయన రాజీనామా ఇవ్వాలి." అన్నారు. ఆ జడ్జీ అంతకన్న మొండివాడు. "అప్పీలు కోర్టుజడ్జీలు తప్పుఅభిప్రాయం పడ్డారుకాని నేను అబద్ధాలు చెప్ప లేదు. కనక రాజీనామా ఇవ్వను!" అన్నాడు. అక్కడ అల్లాంటి లావా

దేవీలు జరుగుతూ ఉండేవి. అటువంటి కేసులు ఏమన్నా వస్తే వాటికి స్వయంగా హాజరై చూస్తూ ఉండేవాణ్ణి.

ఈ కాలంలోనే మద్రాసు హైకోర్టు జడ్జీపని చేసి. పింఛను పుచ్చుకున్న షెప్పర్డు అనే ఆయనతో నాకు పరిచయం కలిగింది. అప్పుడాయన ఇండియన్ కంట్రాక్టు ఆక్టు—అనే లాపుస్తకం మార్చి వ్రాస్తూ ఉండేవారు. ఆయన దానికి నన్ను సహాయం చెయ్యమన్నారు. అప్పటికే నేను సుమారు ౧౦ ఏళ్ళు కోర్టులో ప్రాక్టీసు చేసి ఉండడంవల్ల ఆయన కోరిన పని తృప్తికరంగా చెయ్యగలిగాను. ఆయన తన పుస్తకంలో కూడా ఈ విషయం వ్రాశారు. తరవాత ఒకసారి ఆయనే నన్ను ఐసాక్—రూఫస్‌కి, (తరవాత ఇండియా వైస్రాయి లార్డు రీడింగు) ఎరుకపరచారు. ఐసాక్ రూఫస్ అప్పట్లో పెద్ద లాయర్లలో లెఖ్ఖ. పుష్కలంగా డబ్బు సంపాదించేవాడు, ఆయన పంజాబ్ వాస్తవ్యుడూ, రంజిత్‌సింగ్ వారసుడూ అయిన దులీప్‌సింగ్ తరపున పంజాబు తిరిగీ ఆయనకి ఇచ్చి వెయ్యాలని గవర్నమెంటుమీద దావా వేశాడు. అది ఒక పెద్దకేసు. లార్డు రీడింగు హిందూదేశంలో ఆచారవ్యవహారాలు, వాటికి సంబంధించిన కేసులు మొదలైనవి ఏరి చెప్పడానికి ఎవరైనా ఒక భారతీయుడు తనకి సాయం కావాలని షెప్పర్డు నడిగాడు. ఆయన నన్ను అప్పగించాడు. నేను కొంతకాలం ఆరూఫస్ ఆఫీసులో పనిచేశాను. ఆ కేసు కొంతకాలం జరిగింది. చివరికి కేవలం శాస్త్రీయకారణాలచేత అది ఆక్టు ఆఫ్‌స్టేటు క్రిందకి వస్తుంది కనుక కేసు లేదని కొట్టివేశారు. ప్రభుత్వం తరపున అటార్నీజనరల్ సర్ రాబర్టు ఫిన్‌లేగారు హాజరై కేసునడిపించారు.

సామాన్యంగా అనుకునేటట్లు బారెట్లా ఫైనల్‌పరీక్ష అంత సులువైన విషయంకాదు. ఇంగ్లండుకి సంబంధించిన ఆస్తిపాస్తులచట్టాలు, సివిల్ క్రిమినల్ప్రొసీజరు, ఈక్విటీకోర్టులకి సంబంధించిన చట్టాలు కలిసి, చాలా పెద్ద గ్రంథం ఉండేది. మన ఉన్నతవిద్యలాగే మన లాయర్లకి పనికివచ్చేదికాని, హిందూదేశానికి సంబంధించినదిగాని, ఏమీ ఉండేదికాదు. లాకి సంబంధించినంతవరకు ఈ బారిష్టరుపరీక్షే చాలా పెద్దపరీక్ష. పీపీకౌన్సిలులో ప్రాక్టీసు చెయ్యడానికికూడా, ఇదే అర్హత. జడ్జీలకికూడా ఇదే అర్హత. ఏది ఎల్లాఉన్నా, హిందూదేశస్థులకి ఈ చదువు చాలా ఖర్చుతో కూడుకున్నపని.

ఆ రోజుల్లో బారిష్టరుపరీక్షకి చదవడానికి ఏమీ డిగ్రీలు అక్కర లేదు. ప్రవేశపరీక్ష అని ఒకటి ఉండేది. అందులో తృప్తికరంగా పాసయితే చేర్చుకున్నేవారు. బాగా ఇంగ్లీషురానివాళ్ళు కూడా చేరి ట్యూటర్ల సహాయంతో గట్టెక్కేవారు. కాని హిందూదేశపు చట్టాలసంగతీ, వాటి అనుభవమూ లేనివాళ్ళకి ఈ చదువు అంతా ఊకదంపులా కనిపిస్తుంది. కాని నాకూ, అప్పట్లో నా సహాధ్యాయి అయిన సర్ యన్. యన్. సర్కారుగారికీ హిందూదేశంలో లాతో అనుభవం ఉండడంవల్ల, అది అంతా చాలా సరదాగా ఉండేది. ఆయన ఇక్కడ బి. యల్. పాసయి, జిల్లామునసబుపని చేస్తూ బారిష్టరుగా వచ్చారు.

మేము ఉభయులమూ ఫస్టుక్లాసులో రావాలని కృషిచేస్తూ ఉండే వాళ్ళము. ఈ దేశంలో ౧౦ ఏళ్ళపాటు ప్రాక్టీసు చేసి ఉండడంవల్ల ఆ

చదువులోతు అంతా బాగా తెలుసుకోవడానికి వీలు ఇచ్చింది. నేను లెక్చర్లు శ్రద్ధగా వినడమే కాకుండా వాటికి సంబంధించిన ప్రధానగ్రంథా లన్నీ చదివాను. నేనూ, సర్కారుగారూ కూడా సర్టిఫికేట్ ఆఫ్ ఆనరు సంపాదించా లని కృషిచేస్తూ ఉండేవాళ్ళము. అది ౫౦ పౌనుల బహుమానము. ఈ బహుమానమూ, ఈ గౌరవమూ రావాలంటే నూటికి ౭౫ మార్కులు పైగా రావాలి. పైగా నోటిపరీక్ష ఒకటి ఉంటుంది. దాన్నికూడా నిగ్రహించుకుని రావాలి.

ఆయన వేరే ఇన్‌కి చెందినవాడేగాని మేము ఇద్దరమూ స్నేహంగా ఉండేవాళ్ళము. ఆయన ఈక్విటీపేపరు ఇచ్చిన (Straughn) స్ట్రాన్‌ని చూడడానికి వెళ్ళారట. ఆయన "ప్రకాశంపేపరు అన్నిటికన్నా ఉత్తమంగా ఉంది, అతన్ని ఒకసారి చూడాలి." అన్నాడట. ఆ సంగతి సర్కారుగారు నాతో చెప్పిన తరవాత నేను ఆయన్ని దర్శించడానికి కనిపెట్టుకుని ఉన్నాను. కాని ఒకరోజున ఆయనే నా గదికి వచ్చి నన్ను అభినందించి వెళ్ళిపోయినారు. ఈ రీతిగా పరీక్షలు ముగించుకున్నాను.

పరీక్షలు ముగిసేటప్పటికి నా దగ్గిర ఆర్‌బత్‌నాట్ అనే అతను స్థాపించిన బాంకులో ౫౦౦ రూపాయిలు ఉన్నాయి. ఆర్‌బత్‌నాట్ అనే అతను మద్రాసు ప్రెసిడెన్సీలో పెద్ద బాంకు ఒకటి నడిపించి, చాలామంది డబ్బు సేకరించాడు. ఆ కంపెనీ దివాలాతీయడంతోటే చాలామంది ఉద్యోగస్థులూ,సామాన్యసంసారులూకూడా చాలాడబ్బు పోగొట్టుకున్నారు. వి. కృష్ణస్వామయ్యరుగారి డబ్బుకూడా కొంత పోయింది. అందుచేతనే

ఆయన పట్టుదల వహించి ఆర్‌బత్‌నాట్‌ని ప్రాసిక్యూటు చేయించి, ఇండియన్‌బాంకు స్థాపించాడు. ఆ ఆర్‌బత్‌నాట్ కంపెనీ శాఖ లండన్‌లో మాక్‌ఫిడెన్‌కంపెనీ. ఇక్కడ బాంకు దివాలాతీయడంతోపే అక్కడ కంపెనీబోర్డు కూడా తిప్పివేశారు. మాక్‌ఫిడెన్ రైలుకింద పడి ఆత్మహత్య చేసుకున్నాడు. అందుచేత మనడబ్బుకి కూడా దెబ్బతగిలింది. అప్పుడు బహుమతీగా సంపాదించుకున్న ౫౦ పౌనులే గతిఅయ్యాయి. ఇంటికి వెళ్ళిపోయేటప్పుడు యూరోపు అంతా సంచారం చెయ్యాలని బుద్ధి పుట్టింది. అప్పుడు చాటపర్రులో మిత్రుడు లక్ష్మణదాసు అనే ఆయన కావలసిన డబ్బు పంపించాడు.

మద్రాసులో జడ్జీగా ఉండిన షెప్పర్డుతో నాకు పరిచయం అయిన సంగతి ఇదివరకే వ్రాశాను. ఎందుకైనా మంచిదని ఆయన్ని మద్రాసులో ఉండే జడ్జీలకి పరిచయం చేస్తూ ఉత్తరాలు ఇమ్మని అడిగాను. ఆయన లేదనలేకపోయాడు. కాని ఉత్తరాలకి సరియైన మన్నన కలుగదేమో అనే అనుమానం ఆయన్ని బాధించింది. అప్పుడు మద్రాసులో సర్. సుబ్రహ్మణ్యయ్యరు ఒక జడ్జీ. షెప్పర్డు "ఆయన మైలాపూర్ కూటంలో వాడు. ఆయనకి నేను ఉత్తరం వ్రాస్తేమాత్రం మన్నిస్తాడా?" అన్నాడు. చివరికి అంటీఅంటని మాటలతో సర్. సుబ్రహ్మణ్యయ్యరుగారికీ, జస్టిస్ వాలస్‌కీ కూడా ఉత్తరాలు ఇచ్చాడు.

బారిష్టరు ఫైనల్‌పరీక్షకి చదివే రోజుల్లోనే భవిష్యత్తునిగురించి కొంత ఆలోచించడం జరిగింది. బారిష్టరై మళ్ళీ రాజమహేంద్రవరంలో

ప్రాక్టీసు పెట్టడమా అనే సంశయం ప్రారంభం అయింది. చాలాకాలం అచ్చటి స్థానికరాజకీయాల్లో కొట్టుమిట్టయిన నాకు ఆ ఊరంటే ప్రాణం విసిగింది. మళ్ళీ అదే ఇరుకులో పడకూడ దనిపించింది. అసలు బారిష్టరు చదువు చదివి కాస్త విశాలమైన ఆవరణతో బ్రదుకుదా మని వెళ్ళాను. అల్లాంటప్పుడు రాజమహేంద్రవరంలో తిరిగి బారిష్టరుగా ప్రవేశించి స్థానికమైన గందరగోళాలలో పడకుండా ఉండడానికే నిశ్చయించుకున్నాను. అందుచేత ఏమైనాసరే మద్రాసులో ప్రాక్టీసు పెట్టడానికి నిశ్చయించుకుని షెప్పర్డుదగ్గిర పైన చెప్పిన ఉత్తరాలు తీసుకున్నాను. రాజమహేంద్రవరంలో ఉన్న నా స్నేహితులు, నా శ్రేయోభిలాషులు కూడా నేను తొక్కినదారి మంచి దని అంగీకరించారు.

ఈ నిశ్చయంతోనే సెకండ్‌హాండు లాపుస్తకాలు అమ్మే షాపులికి వెళ్ళి, స్వల్పంగా అడ్వాన్సు ఇచ్చి, సుమారు ౧౦ వేల రూపాయల ఖరీదయిన అపురూపపు లాపుస్తకాలు కొన్నాను. వాటిని అన్నింటినీ సామానుఓడలో పడవేయించి నేను పి. ఓ. బోటులో వచ్చేశాను. అయిన ఖర్చు ఎల్లాగా అయింది కనక ఒకటవరకమైన లైబ్రరీకూడా ఉంచా లని సంకల్పించాను. నేను ౧౯౦౬ వ సంవత్సరం చివరికి భారతదేశం చేరుకున్నాను. కొందరు మిత్రులదగ్గిర ఋణం చేసి లాపుస్తకాలు విడుదల చేయించాను. సకుటుంబంగా చెన్నపట్టణం చేరి కొండిచెట్టివీధిలో ౨౫ రూపాయిల అద్దెమీద ఒక చిన్న ఇల్లు కుదుర్చుకున్నాను. లైబ్రరీకీ, ఆఫీసుకీ మాత్రం ఒక విశాలమైన హాలు కుదుర్చుకున్నాను.

౧౫

.. మైలాపూరు మేధావులు

అప్పట్లో మైలాపూర్ వకీళ్ళ ప్రభ బాగా వెలిగిపోతూ ఉంది. భాష్యం అయ్యంగారు మద్రాసుబారుకి నాయకుడు. సర్ సుబ్రహ్మణ్యయ్యరు జడ్జి. పి. ఆర్. సుందరయ్యరు పెద్ద వకీలుగా పేరుపడ్డాడు. ఇక కృష్ణస్వామయ్యరు అట్టహాసానికి పరిమితే లేదు. అప్పటికి బారిష్టర్లకి ప్రాక్టీసు, పలుకుబడీ కూడా తగ్గాయి. జీన్ ఆడమ్సు, న్యూజెంటు గ్రాంటు. పెర్సీగ్రాంటు, బ్రాన్సన్, వెడ్డర్‌బర్న్ మొదలైనవాళ్ళు కొద్దిమంది గుట్టుగా కాలక్షేపం చేస్తూవచ్చారు. సుప్రసిద్ధుడైన నార్టన్ అప్పటికే క్రిమినలులో బాగా పెద్దపేరు సంపాదించుకున్నాడు. అల్లాంటి వాడికి క్రిమినలులో పనేలేదు. అప్పటికి మైలాపూరులో ఉన్న ఈ ప్రముఖులూ, ఎగ్మూరులో ఉన్న టి. వి. శేషగిరయ్యరు, శంకరన్‌నాయరు ప్రభృతులూ రెండు ముఠాలుగా ఉండి పోటీలు పడుతూ ఉన్నట్లు అనుకునేవారు. వీళ్ళమధ్య చేరి ప్రాక్టీసు పెట్టడం అంటే చాలా సాహసం అనీ మిత్రులు అనేవారు. కాని నాకు "మొదటినించీ లా విషయంలో ఒకవిధంగా సమగ్రమైన కృషి చేసి ఉన్నాంగదా: దానికి తగిన శ్రమ తీసుకుంటే ఎందుకు అభివృద్ధిలోకి రాము?" అని ఒక విశ్వాసం:

షెప్పర్డ్ ఇచ్చిన పరిచయంఉత్తరం పట్టుకుని, సర్. సుబ్రహ్మణ్యయ్యరు దగ్గిరికి వెళ్ళి దర్శనం చేశాను. ఆయన నన్ను ఎగాదిగా చూసి

ఇక్కడ బారిష్టర్లకి ఏమిప్రయోజనం ఉన్నట్లుగా లేదని పెదవి చప్పరించాడు. చివరకి షెప్పర్డు అనుమానించినట్లే చేశాడు. తరవాత వాలస్‌ని చూశాను. ఆయన నన్ను ఆదరణతో పరిశీలించి "ప్రకాశంగారు! బారిష్టర్లకి ఇక్కడ చోట్లు ఉన్నట్లు కనిపించదు. ఈ మైలాపూరు వకీళ్ళముందు వాళ్ళు తట్టుకోలేరు. వీళ్ళ పలుకుబడీ, ఆర్భాటమూ చాలా హెచ్చు. ఆ కృష్ణస్వామయ్యరుని చూడండి! కోర్టుకి నాలుగుర్రాలబండిలో వస్తాడు! వాళ్ళతో మీరు ఏమి వేగగలుగుతారు!" అని అన్నాడు. ఆపైన "మీరు ఏమైనా ధనవంతులా?" అని అడిగాడు. నేను 'బీదవాణ్ణే' అని చెప్పిన మీదట, ఆయన "మీరు ఎక్కడయినా ఒక చిన్న పట్టణంలో ప్రాక్టీసు చెయ్యండి. చూడండి! మైలాపూర్ ధాటి కాగలేక పి. సి. లోబో మళ్ళీ మధుర చేరుకున్నాడు!" అని నిరుత్సాహపరిచాడు. అందుమీద నేను కొంచెం ధైర్యం తెచ్చుకుని "అయ్యా, మీదేశం వెళ్ళి ఈ బారిష్టరీ చదివి వచ్చిన తరవాత కూడా నేను ఎక్కడ ప్రాక్టీసు పెట్టాలో నిర్ణయించుకో లేకపోతే నా చదువు వృథాయే! నేను ఇక్కడే ప్రాక్టీసు పెడతాను. అది నా నిశ్చయం! నాకేమీ ఆర్భాటాలు అక్కరలేదు! అదిగో హైకోర్టు కెదురుగా అక్కడే ౨౫ రూపాయిలు అద్దె ఇచ్చి ఒక చిన్న ఇంట్లో ఉంటాను. నాకు పని ఎందుకు రాదో చూస్తాను!" అని చెప్పి వచ్చాను.

అప్పట్లో మైలాపూరులోని దాక్షిణాత్య మేధావుల ప్రతిభనిగురించి కొంచెం విస్తరిస్తాను. భాష్యంఅయ్యంగారు అడ్వొకేటుజనరల్. ఆయన

అప్పటికే కొంచెం పెద్దవాడు అయ్యాడు; చాలా స్వతంత్రుడు. తనకేసు తగిన శాస్త్రాధారలతోటి నిదానంగానూ, విపులంగానూ జడ్జీ ఎదట పెట్ట గలిగేవాడు. బారుతోనూ, బెంచిమీదాకూడా మంచి గౌరవానికి పాత్రుడు అవుతూ ఉండేవాడు. లాలో మంచి పండితుడు. ఒకసారి ఒక తుందుడుకు జడ్జీ ఆయన ఆర్గ్యుమెంటు చెప్పబోతూ ఉంటే అడుగడుక్కీ అడ్డు తగిలాడు. వెంటనే ఆయన్న చేతులో ఉన్న పుస్తకాన్ని బల్లమీద వేసి, "చెప్పదలచుకున్న విషయం సమగ్రంగా చెప్పనియ్యకపోతే ఏం చెయ్యాలి ?" అన్నాడు. ఆ ప్రతీకారంతో జడ్జీ చల్లబడ్డాడు.

ఇంక వి.కృష్ణస్వామయ్యరుగారి తరహా దీనికి పూర్తిగా వ్యతిరేకం. కృష్ణస్వామయ్యరుగారు నాకు లాకాలేజీలో ప్రొఫెసరు. ఆయనకి న్యాయ శాస్త్రంలో ప్రవేశం అమోఘం! అందుచేత గబాగబా తనకేసు విస్తరించే వాడు; ఎదటివాడిని మాట్లాడనిచ్చేవాడు కాడు. చూడడానికి మంచి దర్జాగా ఉండేవాడు. ఎదటివాడు ఏదైనా ఒకమాటంటే దానికి నాల్గుమాటలతో జవాబు చెపితేకాని ఆయనకి తృప్తి ఉండేదికాదు! పి. ఆర్ సుందరయ్యరు మంచి మేధావి. ఎదటివాడు నొవ్వకుండా తనకేసు సుస్పష్టంగా చెప్ప గలిగేవాడు. ఇప్పటి సర్ పి. యస్. శివస్వామయ్యరుగారుకూడా అప్పటికి సీనియర్లలోవాడే. లాలో చాలా పండితుడైనా, కేసు చెప్పడంలో ఈ ప్రజ్ఞావంతులకి అందేవాడుకాడు.

ఇక తెలుగులాయర్ల సంగతి కొంచెం వ్రాస్తాను. వేపా రామేశం, (ఇప్పుడు సర్) పురాణం నాగభూషణం, రంగావఝ్ఝుల నాగభూషణం,

యల్లెపద్ది వెంకట్రామశాస్త్రిగార్లు ఏదో మర్యాదగా కాలక్షేపం చేస్తూ ఉండేవారు. వాళ్ళు ఎవ్వరూ కూడా దాక్షిణాత్యన్యాయవాదుల ధాటీకి నిల బడలేని స్థితిలోనే ఉండేవారు. నేను రాజమహేంద్రవరంలో ప్లీడరుగా ఉండి, పెద్దకేసులు హైకోర్టుకి పట్టుకువచ్చి, వీరిని సలహా చేస్తే ఏ అయ్యర్‌కో, ఏ అయ్యంగారికో—లేకపోతే క్రిమినల్ కేసయితే ఏ అడమ్సుకో—అప్పచెప్పి వారి దగ్గిర సహాయకులుగా పనిచేస్తూఉండేవారు. అందుచేతనే ఆంధ్రదేశంలో జమీందారీలు ఎన్ని ఉన్నా, వాటి తాలూకు, పెద్దకేసు లన్నీ అరవప్లీడర్ల చేతుల్లోనే ఉండేవి. భాష్యంఅయ్యంగారు, కృష్ణస్వామయ్యరుగారు మొదలైన పేరుకెక్కిన వకీళ్ళ ఐశ్వర్యం అంతా ఈ జమీందారులవల్ల సంపాదించినదే. ఆ కాలంలో మదరాసులో ప్లీడరీ

౧

౧౬

యూరపు సంచారం

నేను మిత్రులసహాయం పొంది యూరపులో సంచారం చేశాను. రాకపోకల్లో పారిస్ ఇదివరకే చూశాను. ఇంక హాలండు, డెన్మార్కు, స్విట్జర్లండు, స్వీడన్, ఇటలీ, గ్రీసు, జర్మనీదేశాలు ఆఖరున చుట్టపెట్టాను. డెన్మార్కు వ్యవసాయపుదేశం. అక్కడి వ్యవసాయపు పద్ధతులు చాలా ఆకర్షకంగా ఉంటాయి. స్విట్జర్లాండ్‌లో అప్పుడు ముఖ్యమైన పరిశ్రమ లన్నీ గృహపరిశ్రమలుగానే నడపబడుతూ ఉండేవి. నేను ఇటలీలో విసూవియస్ పొంగుతూ ఉన్నప్పుడు చూశాను. ఇంకా నేపుల్సు, పైస్టాటరు మొదలయిన అపురూపపు ప్రదేశా లన్నీ చూశాను. థెర్మాపోలిస్‌కనుమ కూడా చూశాను. ఇవన్నీ చూసిన తరవాత జర్మనీ వెళ్ళాను. ఈనాడు ప్రపంచచరిత్రలో ప్రముఖస్థానం అలంకరించిన జర్మనీనిగురించి కొంచెం వ్రాస్తాను. మిగిలిన దేశాల్లో రెండురోజులో మూడురోజులో మాత్రమే ఉన్నాను. కాని జర్మనీలో ౧౫ రోజు లున్నాను.

బారిష్టరుచదువుకి పోవడానికి ముందే నాకు లూయీఖూన్ తొట్టి వైద్యంలో నమ్మకం కుదిరింది. ఆ వైద్యం అలవాటుచేసుకున్నాను. ఆ ఖూన్‌ని స్వయంగా చూడా లని కూడా నాకు అభిలాష. అందుచేత

జర్మనీ వెడుతూనే ఆయన ఉంటూన్న లిప్‌జిగ్ వెళ్ళాను. అప్పుడు నాదగ్గిర ఒక చిన్న చేతిపెట్టి మాత్రం ఉంది. రైలు దిగడంతోటే ఒక మనిషి నా పెట్టి పట్టుకుని చక్కాపోవడం ప్రారంభించాడు. వాడికి నా భాష అర్థంకాదు. అందుచేత చివరికి నా భాష తెలిసే మనిషి దొరికేవరకూ వాడి వెనకాల పడి పోవలసివచ్చింది. నేను లిప్‌జిగ్‌లో ఖూన్ ఇంట్లోనే మొదటిమకాం చేశాను. అప్పటికి ఆయన ఆస్పత్రి ఏదో కారణంచేత కట్టివేశారు. ఇంట్లోనే వైద్యం చేస్తూ ఉన్నాడాయన. ఆయనతో పాటే నాకూ కొన్ని ఉడకవేసిన కాయగూరలు ఫలహారం పెట్టాడు. తరవాత నేను సెంట్ పీటర్సుబర్గ్ అనే పెద్ద హోటల్లో మకాంచేసి రెండురోజులు ఆయనదగ్గిర ఉండి నాకు అభిమానవిషయమైన తొట్టివైద్యాన్నిగురించి వివిధమైన చర్చలు సాగించి సంగతులు అన్నీ తెలుసుగున్నాను. ఆయన ముఖవర్చస్సు పరీక్షించి మనిషి మానసిక తత్వాన్ని తెలియచేసే వాడని వాడుక. నేనుకూడా దానికి రెండు సవరనులు ఇచ్చాను. ఆయన నా నెత్తిని చెయ్యిపెట్టి ఏమో చెప్పాడు. కాని నాకు భాష రాకపోవడంచేత అది ఏమీ తెలియలేదు. రెండుపౌనులూ మాత్రం ఊడాయి.

జర్మనీలో మొదటివారం అయ్యేసరికి నాకు పోలీసుల దగ్గిరనించి నోటీసు వచ్చింది. విదేశీయులు ఆ దేశంలో వారం రోజులకంటె ఎక్కువ ఉంటే పోలీసువాళ్ళకి రిపోర్టుచేసుకుని వాళ్ళఅనుమతి పొందాలి. ఆ ప్రకారంగా నేను అనుమతి పొందాను. ఈ రోజున ప్రపంచాన్నంతటినీ

సంక్షోభపరుస్తూన్న జర్మనీనిగురించి నాకు కలిగిన మొదటి అభిప్రాయం వ్రాస్తాను. జర్మనీ శుద్ధమిలిటరీదేశం. మిలిటరీఅధికారులకి అక్కడ జరిగే గౌరవం అపారం! ట్రాఫిక్ పోలీసులు ఎవరైనా పెద్ద మిలిటరీఅధికారులు వస్తూంటే వారిదగ్గిర ఉండే ఢంకాలు మోగిస్తూ ఉండేవారు. ఆ ఢంకా బజాయించేసరికి బాటలమీద నడిచే జనం అంతా పక్కకి ఒత్తిగిలి వాళ్ళకి దారి ఇవ్వవలసిందే! "భూగర్భంలో మిలిటరీ కోర్టులు ఉన్నాయనీ ఒకసారి వాటిలోకి వెడితే వెళ్ళినవాడు మళ్ళీ వస్తాడో, రాడో సందేహం!" అనీ భయంకరంగా చెప్పుగుంటూ ఉండేవారు. ఎంత మిలిటరీఅధికారం ఉన్నా, ప్రజలలో సుహృద్భావం చాలా హెచ్చు. వాళ్ళు ఇతరదేశీయులు—అందులోనూ భాష తెలియనివాళ్లు—అంటే ఎక్కువ ఆదరమూ, మర్యాదా చూపిస్తారు. నేను రెండుసార్లు దారి తప్పితే నన్ను సరియైన చోటికి తీసుకువెళ్ళి దిగవిడిచారు.

అప్పటికి యూరపులో ఉండే అన్ని జాతులవారికన్నా జర్మనులు మంచి భోజనప్రియులు. వారి హోటళ్ళు మంచి దర్జాగా ఉండేవి. ఇంగ్లీషు హోటల్లోలాగ కాకుండా లెఖ్ఖపెట్టడానికి వీలులేనన్ని వంటకాలు ఉండేవి. నేను మొదటిసారి ఇంగ్లండులో ఉన్నప్పుడు శుద్ధశాకాహారిగా ఉండి, ఇంగ్లండులో కూడా శాకాహారజీవనము సాధ్యం అని పూర్వాచార పరాయణులైన నా బంధువులకీ స్నేహితుల్కీ కూడా నచ్చజెప్పగలిగాను. కాని రెండోసారి ఇంగ్లండు వెళ్ళినప్పుడు ఆ ఆచారం ఐచ్ఛికంగానే సడలించాను. అందుచేతనే అక్కడ ఒక్క చేపలకిసంబంధించిన

వంటకాలే నా ఎదట పెట్టారు. అవి ౧౨౪ రకాలు ఉన్నాయి. నేను జర్మన్ యూనివర్సిటీల్లో ముఖ్యంగా సైన్సులేబరేటరీలు చూడా లని అనుకున్నాను. కాని నాకు అనుమతి దొరకలేదు. నేను విద్యార్థిననీ కేవలం చూడాలనే ఆకాంక్ష గలవాణ్ణి మాత్రమే అనీ చెప్పినా వాళ్ళకి నమ్మకం కలగలేదు. చివరకి లండన్ టెలిగ్రాము ఇచ్చి నా సంగతి తెలుసుక్కుని ఆ తరవాతే నాకు అనుజ్ఞ ఇచ్చారు.

౧౨

బారిష్టరు వృత్తి

నేను మద్రాసులో బారిష్టరువృత్తి ప్రారంభించిన • కొద్దిరోజులకే ప్రాక్టీసు బాగా అందుకుంది. ౧౦ సంవత్సరాలు కిందకోర్టుల్లో ప్రాక్టీస్సు చేసి ఉండటంవల్లనూ, దేశంలో చాలామంది పరిచితులూ, అభిమానులూ ఉండడంచేతనూ ప్రాక్టీసు దినదినాభివృద్ధి పొందింది. ౧౯౦౭ వ సంవత్సరంలో నేను మద్రాసులో ప్రవేశించి ౧౪ సంవత్సరాలు—అంటే ౧౯౨౧వ సంవత్సరంలో ప్రాక్టీసు మానివేసేవరకూ—ఏకటాకీగా ప్రాక్టీసు చేశాను. ప్రపంచకదృష్టితో చూస్తే నా జీవితంలో ఈ ౧౪ సంవత్సరాలూ అన్ని విధాలా భోగభాగ్యాలతో కూడిన కాలము. ఈ కాలంలో సంగతులు వ్రాయడానికి దీన్ని రెండు భాగాలుగా విభజిస్తాను. మొదటి ౭ సంవత్స రాలలోనూ కొత్తచోట ప్రవేశించడమూ, పదిమంది స్నేహితులూ వద్దు అన్నా, మద్రాసులో హేమాహేమీల మధ్య చేరి పడిపోకుండా క్రమంగా నిర్జించుకు రావడమూ తలచుకుంటే నాకు బ్రహ్మాండమైన విషయాల్లాగ కనబడతాయి. తరవాత ౭ సంవత్సరాల్లోనూ నాకే ఆశ్చర్యం కలిగేటట్లు డబ్బు సంపాదించడమూ, లౌకికంగా పేరుప్రఖ్యాతులు పొందడమూ జరిగింది. ముందు మొదటి ౭ సంవత్సరాలనుగురించీ వ్రాస్తాను.

నేను మద్రాసు చేరి ప్రాక్టీసు ప్రారంభించేసరికి ఇంగ్లండు ప్రయాణంబాపతు ౮ వేలూ, పుస్తకాలు వగైరాలు కొన్నబాపతు పన్నెండు

వేలూ కలిసి మొత్తం ఇరవైవేల అప్పు ఉంది. నేను ఆ అప్పుతో ప్రాక్టీసు ప్రారంభించాను. కాని దైవికంగా కొద్దిరోజులకే ఆ అప్పు తీర్చివెయ్యగలిగాను. నేటి యువకులకి జీవితంలో ఉత్సాహం కలిగించడం కోసం ఆ సంపాదనకి కావలసిన పేరు సంపాదించుకోవడంకోసం నేను పడ్డశ్రమనిగురించి కొంచెం వ్రాస్తాను.

నేను ప్రవేశించేటప్పటికే భారతీయులలో మాధవన్‌నాయర్—(తరవాత జస్టిస్) డాక్టర్ స్వామినాధన్, కె.పి.యన్. మీనన్‌గార్లు (క్రౌన్ ప్రోసిక్యూటరు) ప్రాక్టీసులో ఉండేవారు. పి. సి. లోబో—(రిటైర్డు జిల్లాజిడ్జీ)—సర్ జాన్ వాలస్ అడ్వకేట్ జనరలుగా ఉండేటప్పుడు ఆయన దగ్గిర అప్రెంటిస్‌గా ఉండేవాడు. ఆయన మధురకి పబ్లిక్ ప్రోసిక్యూటరుగా వెళ్ళిపోయాడు. బారిష్టర్లకి అప్పట్లో ఎక్కువ ప్రతిష్ఠలేని సంగతీ వాలస్ నాకు ఇచ్చిన సలహాసంగతీ ఇదివరకే వ్రాశానుగదా! అల్లాంటి స్థితిగతులలో ప్రాక్టీసు ప్రారంభించి నిగ్రహించుకుంటూ వచ్చాను.

నేను మద్రాసు వచ్చిన సంవత్సరంలోనే కాకినాడలో వకీలుగా ఉండిన పేరి నారాయణమూర్తిగారు మద్రాసు చేరారు. ఆయన మంచి ప్రతిభాశాలి. ఆయన చేరిన కొద్దికాలానికే మేము తెలుగు ప్రాంతాల్లో ఉన్న ఫైలు ముప్పాతిక మూడుపాళ్ళవరకూ ఆకర్షించగలిగాము. కాజులిస్టు తీసుకుంటే తెలుగువాళ్ళలో మా పేర్లు తరుచుగా కనిపిస్తూఉండేవి. నేను బారిష్టరుగా వచ్చిన కొద్దిరోజులకే ఒక సివిల్ అప్పీలులో లాకాలేజీలో

ప్రొఫెసరుగా ఉండిన టి.వి. శేషగిరి అయ్యరుగారితో కలసి పనిచేయవలసి వచ్చింది. ఆయన వయస్సులోనూ, ప్రాక్టీసులోనూ, నాకు సీనియరు అయినా బారిష్టర్ని అవడంవల్ల నాకు సీనియారిటీ వచ్చింది. అలాంటి స్థితిలో ఆయన నాతో పనిచేయడానికి ఇష్టంలేక కేసులోనించి తప్పు గున్నారు. నేనే కేసు ఆర్గ్యుమెంటు చెప్పి మొట్టమొదటగా బారిష్టర్లమీద ఉంటూండే దురభిప్రాయం పోగొట్టగలిగాను.

ఆ తరవాత నాకు చిరకాలమిత్రు లయిన ఆర్. కుప్పుస్వామయ్యరు గారికి ఒక కేసులో నాతో పనిచేయవలసిన అవసరం కలిగింది. ఆయన సర్. వేపా రామేశంగారిలాగే బి. యల్‌లో ఫస్టుక్లాసులో ఫస్టుగా పాసయ్యారు. పాపం ఆయన శేషగిరి అయ్యరుగారిలాగ తప్పుకోలేదు. తప్పుకోమని శేషగిరిఅయ్యరుగారు ఇచ్చిన సలహా కూడా గణించలేదు.

ప్రాక్టీస్కి వచ్చిన ప్రారంభంలో ఇంకొకసారి సర్. సుబ్రహ్మణ్యయ్యరుగారి కోర్టులో ఆర్గ్యుమెంటు చెపుతూఉన్నాను. ఆ సమయంలో ఆయన కోర్టులో కూర్చునిఉన్న ఆర్. వెంకట్రామశాస్త్రిగారిని పిలిచి దానికి సంబంధించిన కేసు ఏదో ఉండాలి తియ్యమన్నారు. వకీలుపని చేసేవాళ్ళకి అది అంత గౌరవకరం అయిన విషయం కాదు. దానిమీద నేను వెంటనే లేచి "అయ్యా, నేను ! నా మిత్రులూ ఇందుకు సంబంధించిన కేసులన్నీ వెతికాము. ఎక్కడా ఈ తీర్పుకి వ్యతిరేకంగా కనిపించలేదు." అని గట్టిగా చెప్పాను. దాంతో ఆయన శాంతించారు. మొత్తంమీద మొదట్లో మద్రాసుబారు నాకంతగా స్వాగతం ఇవ్వలేదు; సరిగదా,

నాకు కాలూనడానికే కొంత కష్టం కలిగించిందని చెప్పాలి. పెద్దల్లో భాష్యంఅయ్యంగారు, కృష్ణస్వామయ్యరు, సుందరయ్యరు ప్రభృతులూ, పిన్నల్లో అప్పటికే మంచి చురుకుగా వస్తూన్న శ్రీనివాసయ్యంగారు, అల్లాడి, యన్. వరదాచారి, టి. ఆర్. వెంకట్రామశాస్త్రి, వి. వి. శ్రీనివాసయ్యంగార్లూ మంచి గడ్డుగా ఉండేవారు. కాని మొదటినించీ నాకు ఉన్న ఆత్మవిశ్వాసమే సహాయం అయింది.

ఏ వృత్తిలోనైనా ఆత్మవిశ్వాసం అవసరం. అందులో లాయరీ వృత్తికి అది మరీ అవసరం. జడ్జీలని ఆశ్రయించి, వారి దయవల్ల వృద్ధిలోకి రావడం అనేది ఎక్కడోగాని ఉండదు. అక్కడక్కడ ఉన్నా అది సిద్ధాంతం కాదు. ఆత్మవిశ్వాసమూ, దానికి తోడు పరిశ్రమా ఉండాలి. నేను కేసులు వచ్చినప్పుడు చాలా శ్రద్ధగా చదివేవాణ్ణి. దాంతోబాటు లాకూడా క్షుణ్ణంగా చదివేవాణ్ణి. లండన్‌లో ఉన్నప్పుడు అక్కడ ఉన్న పెద్దపెద్ద బారిష్టర్లు, జడ్జీలు రాత్రి ఒకటి, రెండు గంటలదాకా చదువుతూ కృషిచెయ్యడం చూశాను. అల్లాగే నేనుకూడా చాలా కృషిచేసేవాణ్ణి. ఆత్మవిశ్వాసమూ, నిర్భయత్వమూ, పరిశ్రమా విడవకుండా ఈ మూడింటి సమన్వయంవల్లా నేను మద్రాసుబారులో నా స్థానాన్ని ఆక్రమిరిచుకో గలిగానని చెప్పాలి. ఇంతే కాకుండా నా క్లయింట్లకి నే నంటే పరిపూర్ణమైన విశ్వాసం కూడా ఉండేది. వాళ్ళకేసులు నా దగ్గిర ఉంటే, వాటితో ఐక్యం అయి పట్టుదలతో పనిచేస్తా ననే ప్రఖ్యాతికూడా గడించు కున్నాను. ఆ విశ్వాసమే నాకు ఆ వృత్తిలో జయం చేకూర్చింది. ఈ

సందర్భంలో జడ్జీలతో ప్రవర్తించేటప్పుడు లాయర్లకి ఉండే ధైర్యం కూడా గొప్పగా సహాయం చేస్తుంది. జడ్జీలని ఎదురుకునే సాహసం చూపించేవాళ్ళకి మంచి పేరు వస్తుంది. దానివల్ల అల్లాంటి సందర్భాలలో అవసరమైనవాళ్ళు తమ కేసులు పట్టుకుని వెతుక్కుంటూ వస్తారు. రాజమహేంద్రవరంలో మునసబు రంగమన్నారుతో వ్యవహరించినప్పుడు కూడా నా అనుభవం ఇదే. నాకు జడ్జీలతో వచ్చిన పట్టింపుల్ని గురించి మరింత వేరుగా వ్రాస్తాను.

మొత్తంమీద నేను కొద్దికాలంలోనే మద్రాసుహైకోర్టులో అప్పెలెంటుసైడునా, సివిల్‌లోను, క్రిమినల్‌లోనూ మంచి ప్రాక్టీసు గడించేసరికి నన్ను ఏ జిల్లాలకి అయినా వెళ్ళి ప్రాక్టీసు పెట్టమని సలహా ఇచ్చిన సర్ జాన్ వాలెస్సూ, ఛీఫ్‌జస్టిస్ ఆర్నాల్డు వైటూ మొదలైనవారు కొంచెం ఆశ్చర్యపడ్డారు. మద్రాసులో కొంతకాలం ప్రాక్టీసుచేసి పిమ్మట హైకోర్టు జడ్జీ అయిన నేపియర్ ఒకసారి నాతో "హిందూలాని గురించి పుస్తకం వ్రాసిన జాన్ డి. మెయిన్‌తరవాత మద్రాసు బారిష్టరులలో ఇంత సివిల్‌ప్రాక్టీసు సంపాదించినవాళ్ళు ఎవ్వళ్ళూ లేరు!" అన్నాడు. మొత్తానికి విశేషం శ్రమలేకుండానే నాకు పుష్కలంగా కేసులు లభించేవి. నేను ఎప్పుడూ కేసులకోసం బాధపడలేదు.

అప్పుడే నాకు రాజమహేంద్రవరంలో స్నేహితుడైన కోకా వెంకటేశ్వరరావుగారు, తన అల్లుడైన పి. వెంకటరమణారావుగారిని— (ఇప్పుడు జస్టిస్) నాతో పనిచెయ్యడానికి అప్పగించారు. అప్పటికి

వెంకటరమణారావుగారు బి.యల్. పాసయినారు. ఆయన మంచి చురుకైన బుద్ధిశాలి. ఆయనకి ఉన్న జ్ఞాపకశక్తి చాలాగొప్పది. కేసుల్లో చాలా ఘట్టివాడు. సివిల్ కేసుల్లో లాపాయింట్లు తీసి, వాటిని క్షుణ్ణంగా జడ్జీఎదట పెట్టి, కేసులు గెలవడానికి నాకు ఆయనవల్ల లభించిన సాహాయ్యం చాలా గొప్పది.

క్రిమినలుసైడున నేను మొట్టమొదట పనిచేసిన పెద్దకేసు ఆష్ హత్యకేసు. అది రాజకీయమైన కేసు. ౧౯౦౭-౮ సంవత్సరాల్లో తిరునల్వేలిలో కలెక్టరుగా ఉండిన ఆష్‌ని ఎవరో రైలుస్టేషనులో రివాల్వరుతో కాల్చి చంపివేశారు. అప్పటికి బిపినచంద్రపాలు మన రాష్ట్రానికి రావడమూ, ఆయన ఉపన్యాసాలు దేశంలో గాఢమైన దేశాభిమానాన్ని రగులుగొల్పడమూ జరిగాయి. అవే వందేమాతరం రోజులు! వంగ విభజనవల్ల భారతజాతీయత రగుల్కొల్పబడింది. ఇది ఆ గందరగోళంలో వచ్చిపడిన కేసు! ఆకేసులో మొదటి ముద్దాయి తరఫున బారిష్టరు దేవదాసు, రెండవముద్దాయి శంకరకృష్ణన్ తరఫున నేనూ వకాల్తీ పుచ్చుగున్నాము. అసలు తిరునల్వేలిలో జరిగిన ఈ హత్య విచారణ సహజంగా తిరునల్వేలిలోనే జరగవలసిఉంది. కాని, రాజకీయకారణాల చేత, ఆ కేసు మద్రాసుహైకోర్టువారే—అందులోనూ ఫుల్ బెంచివారు, విచారించారు. అల్లాంటప్పుడు ఆ కేసు నడిపించడం ఎంత కష్టమో వేరే చెప్పనక్కరలేదు. ఫుల్‌బెంచికి అధ్యక్షుడు చీఫ్‌జస్టిస్ సర్ ఆర్నాల్డు వైటు. ఆ విచారణలో నేను జడ్జీలని చాలా శ్రమ పెట్టాను! అడుగడుక్కీ

డిఫెన్సుతరపున హక్కులు స్థాపించుకుంటూ వాళ్ళప్రాణాలు విసిగించే వాణ్ణి. పోలీసులు F. I. R. లో ఆ దొరని కొట్టినవాడికి క్రాపింగు ఉందని వ్రాసి తరవాత సవరించుకున్నారు. నా క్లయంటుకి పెద్ద జుట్టు ఉండేది. ఆ పాయింటు పట్టుకుని సాగదీసేసరికి చాలా లాభించింది: పర్యవసానంలో నా క్లయంటుకి రెండు సంవత్సరాల శిక్ష వేశారను కుంటాను. ఆ కేసు నడిపించడంలో నాకు కొంత ప్రఖ్యాతి వచ్చింది. అదే క్రిమినల్ ప్రాక్టీసులో మొదటికేసు.

నేను మొత్తం ప్రాక్టీసు చేసిన ౧౪ సంవత్సరాల్లోనూ మొదటి ౭ సంవత్సరాలూ ప్రాక్టీసు బాగా నిలదొక్కుకున్నాను. కాని అప్పుడు నెలకి రెండుమూడువేల దాకా సంపాదన ఉన్నా ఖర్చుకూడా అల్లాగే ఉండేది. ఏమయినా బారిష్టరుచదువుకీ దాని ఉపాంగాలైన లైబ్రరీ వగైరాలకీ అయిన ఋణం తీర్చివేశాను. నామిత్రుడు లక్ష్మణదాసు ఇంగ్లండుప్రయాణంకోసం ఇచ్చిన డబ్బు వెంటనే తీర్చివెయ్యవలిసిన అవసరం వచ్చింది. అందుచేత చాటపర్రులో నేను ప్లీడరుగా ఉన్నప్పుడు కొన్న భూమి అమ్మి ఋణం అంతా తీర్చివేశాను. లైబ్రరీకోసం కంచుమర్తి రామచంద్రరావుగారి దగ్గిర చేసిన ఋణం అంతా ప్రాక్టీసులో సంపాదనవల్ల తీర్చివేశాను. ఈ కాలంలో కుటుంబం పరిస్థితినిగురించి ముందుముందు వ్రాస్తాను. మొదట ౭ సంవత్సరాలూ ఇల్లా గడిచిన తరవాత మిగిలిన ౭ సంవత్సరాల్లోనూ పుష్కలంగా సంపాదించి తోటలు, దొడ్లు, బంగాళాలు కొన్నాను.

౧౮

మాట పట్టింపులు

ఈ సందర్భంలోనే నేను ప్రాక్టీసుకి వచ్చినప్పుడు బారుసంగతుల్ని గురించీ, జడ్జీల కయ్యాళీలనిగురించీ, నాకూ వాళ్ళకీ వచ్చిన పట్టింపుల్నిగురించీ కొంచెం వ్రాస్తాను. చాలామంది జడ్జీలతో నాకు మాట పట్టింపు రావడమూ, నామీద మాట ఉంచుకోకుండా వెంటనే వాళ్ళకి మాట అప్పజెప్పి, నా ఆత్మగౌరవమూ, స్వాతంత్ర్యమూ కాపాడుకోవడమూ జరిగాయి.

నేను మొదట్లో ప్రవేశించినప్పుడు— అంటే ౧౯౦౫వ సంవత్సరంలో—మద్రాసుబారులో ఒక ఆచారం ఉండేది. ఒక పెద్దప్లీడరు హైకోర్టుజడ్జీ అవడంతోనే అతని జూనియర్‌గా ఉంటూఉండిన లాయరు బారుకి నాయకుడై పలుకుబడి సంపాదిస్తూ ఉండేవాడు. ఆ ఆచారం కూడా నాకు మొదట్లో ఒక అడ్డే. నాకు అల్లాంటి ప్రాపకం లేదు. మొదటినించీ నాకు ఉన్న ధైర్యంతోనే అప్పటి హేమాహేమీలకి ఎదురుగా నిలబడేవాణ్ణి. అందులోనూ జడ్జీలుగా ఉండిన హేమాహేమీలు కేసులలో ముందే ఒక అభిప్రాయనికి వచ్చి లాయరుకి అడ్డుతగులుతూ శ్రమ కలగచేస్తూ ఉండేవారు. దాంతో లాయర్లకీ, జడ్జీలకి కొంచెం తగాదాలు వస్తూ ఉండేవి. అందులోనూ ఒక్కొక్క జడ్జీకి

ఒక్కొక్క తిక్క ఉండేది. అందుచేత కాస్త స్వాతంత్ర్యం చూపించే లాయరుకి జడ్జీతో తగాదా తప్పేదికాదు. నేను వచ్చేసరికి జడ్జీలలో స్వతంత్రంగా ఉండేవాళ్ళలో నార్టు బాగా ప్రసిద్ధికి ఎక్కాడు.

నేను ప్రాక్టీసు ప్రారంభించిన కొద్దిరోజుల్లోనే సర్ శంకరన్ నాయరు జడ్జీగా ఉండగా ఒక లిమిటేషన్ కేసు అప్పీలులో ఆర్గ్యుమెంటు చెపుతూఉన్నాను. ఆయన నేను చెప్పేది వినకుండానే ఇల్లాంటి కేసుల్లో ఇదివరకే చాలాపర్యాయాలు హైకోర్టు ఒక తీర్పు ఇచ్చిందని చెప్పి నాకు అడ్డుతగిలాడు. వెంటనే నేను అందుకుని "ఇల్లాంటి కేసు ఎప్పుడూ ఈ హైకోర్టులో తీర్పుకాలేదు సరిగదా, మీరు అసలే తీర్పు చెప్పలేదు. మీరు అనుకునే కేసుకీ దీనికీ అసలు సంబంధమే లేదు." అని చెప్పాను. అంతటితో ఆయన చల్లబడ్డాడు.

ఇంకొకసారి వాలస్‌తో వచ్చింది తగాదా! ఆయన లాపాయింటు గ్రహించడంలో సునిశితబుద్ధికలవాడే కాని యథార్థం గ్రహించడంలో నిదానం ఉండేదికాదు. ఎంత బుద్ధిశాలి అయినా యథార్థం (Fact) గ్రహిస్తేనే కాని న్యాయం జరగదు. లా యథార్థాన్ని అనుసరించే ఉంటుంది. కనక అది గ్రహించి న్యాయం చెప్పాలి. పైగా ఈ వాలస్ నిద్రపోయేవాడు. ఒకసారి ఆయన బెంచీమీద నిద్రపోయాడు. నేను కాగితాలు కిందపడవేసి కూర్చున్నాను. కొంచెంసేపటికి ఆయన మేలుకుని "Mr. prakasam! where are we?" అన్నాడు. నేను, "My lord! I don't know where we are!" అన్నాను. దానికి ఆయన చాలా

బాధపడ్డాడు. అక్కణ్ణించి నేను హాజరయిన కేసుల్లోమాత్రం ఎప్పుడూ నిద్రపోలేదు. ఆయనే ఒకసారి అంతకుముందు అడ్వకేటు జనరల్‌గా ఉండిన ఒక భారతీయప్రముఖుడు ఆర్గ్యుమెంటు చెబుతూఉంటే తల వేలవేసి నిద్రపోయాడు. ఆయన కునుకుతున్నా ఈయన ఆర్గ్యుమెంటు మానలేదు. ఒకనిద్ర తీసి లేచి "ఏమండీ! మీరు ఏవిషయం ఆర్గ్యూచేస్తు న్నారు?" అన్నాడు. ఈయన "అయ్యా! నేను కమర్షియల్ లా విషయం ఆర్గ్యూ చేస్తున్నాను." అన్నాడు. ఆపైన ఆయన "అం, తిసందర్భంగా మాట్లాడతారేమిటి? కమర్షియల్లా మీకేం తెలుసును?" అన్నాడు. అంతే ఆయ నేమీ మాట్లాడలేదు. ఆ ముక్కలు విన్న వి. కృష్ణస్వామయ్యరుగారు పెదవిచప్పరించి "అవును! ఇది మనకి ఇల్లాగ అవవలసిందే!" అన్నాడు. అంటే బారులో ఐకమత్యం లేదనీ, ఉంటే జడ్జీలు అల్లా ప్రవర్తించలేరనీ ఆయన అభిప్రాయము.

మరి ఒక సందర్భంలో సర్ అబ్దుల్ రహీముగారితో నాకు మాటపట్టింపు వచ్చింది. ఆయన కోర్టు శుద్ధబహదూరీపద్ధతిగా ఉండేది. మొదటిరోజుల్లో ఆయన చాలా నిదానంగా వింటూ, న్యాయం సరిగ్గా పాలించేవాడు. కొన్ని స్వతంత్రమైన పోకడలు కూడా కనపర్చాడు. కాని రానురాను లాయర్లమీద బెంచిమీదనించే చిరాకుపడేవాడు. పైగా అప్పటికి వి. కృష్ణస్వామిఅయ్యరుగారు హైకోర్టుజడ్జీపని విడిచిపెట్టి ఎక్జిక్యూటివ్‌కౌన్సిలర్ అయ్యారు. ఆయనకికూడా తన రాష్ట్రమైన బెంగాలుకి ఎక్జిక్యూటివ్‌కౌన్సిలరు కావాలని ఆశ ఉండేది. ఆయన ఎంత సేపూ అదే దృష్టిలో ఉండేవాడు. ఒకసారి నేను ఒక సివిల్‌అప్పీలు ఆయన.

దగ్గిర వాదిస్తున్నాను. నేను రిపోర్టుపాయింటు వివరించకుండానే "ఆఁ ఇందులో ఏముంది?" అన్నాడు. నాకు ప్రాణం విసిగి "అయ్యా! ఈ కేసులో నేను నా పార్టీల దగ్గిరనించి చాలా డబ్బు తీసుకున్నాను. వాళ్ళకేసు అంతా శ్రద్ధగా చదివి తమకు నివేదించదలచుకున్నాను. అల్లాంటప్పుడు నేను చెప్పకుండానే మీరు "ఇందులో ఏముందని" అంటే ఇంక నేను చెప్పేదేమిటి? ఇది న్యాయమూర్తులకి న్యాయమైన పనికాదు." అన్నాను. అంతటితో ఆయన తట్టుకుని నిదానపడ్డాడు. తరవాత నాకూ, ఆయనకీ ఎప్పుడూ తగాదా రాలేదు.

నేపియర్ అనే ఇంకొక బారిష్టరు జడీగా ఉండేవాడు. ఆయనైతే చురుకైనవాడే కాని శాంతం తక్కువ. ఒక కేసులో ఆయన నన్ను ఆ గంటలకి పిలిచారు. అది ఒక క్రిమినలుకేసు. నేపియరుగారు ఆ కేసు అంతా పదినిమిషాలలో ముగించాలన్నారు. నేను అది అల్లాగ ముగించడం సాధ్యం కాదనీ, ఆయన ఇచ్చిన టైములో కేసులోని ముఖ్యవిషయం చెప్పడానికైనా వీలుండదనీ చెప్పాను. ఆయనకి ఆగ్రహంవచ్చి "చాలు! సోది కట్టిపెట్టండి!" అన్నాడు. వెంటనే నేను కాగితాలకట్ట బల్లమీద కొట్టి, ఆయన అన్నమాట ఉపసంహరించుకుంటే కాని ఈ కోర్టులో ఆర్గ్యుమెంటు చెప్పడానికి నిరాకరిస్తున్నా నన్నాను. ఆయన ముఖం ఎర్రనై అక్కడనించి లేచిపోయాడు. అప్పటికి బారిష్టర్ల అసోసియేషన్ అని ఒక సంఘం ఉండేది. ఆ సంఘంలో ఆస్‌బర్న్, గ్రాంటు, నార్టన్, స్వామినాథన్ ప్రభృతులు నాకంటె సీనియర్లు ఎందరో

ఉన్నా నన్ను అధ్యక్షుడుగా ఎన్నుకొన్నారు. ఆ సంఘం నేపియర్ అగౌరవచర్యనిగురించి తీవ్రమైన అసమ్మతి తెలుపుతూ ఒక తీర్మానం పాసుచేసి పంపించింది. చివరికి ఆయన క్షమాపణ చెప్పాక కేసు నడిచింది.

వి. కృష్ణస్వామయ్యరుగారు జడ్జీగా ఉండినప్పుడు ఒకసారి నాకూ, ఆయనకీ కొంచెం పట్టింపు వచ్చింది. ఆయనా, జస్టిస్‌వాలస్సూ బెంచిమీద ఉండగా నేనొక Batch దావాలో వాదించవలసివచ్చింది. మొదటనే కృష్ణస్వామయ్యరుగారు నా కేసు తోసివేశారు. అన్నికేసుల్లోనూ దావా కారణం ఒకటైనా నేను ఎప్పటికప్పుడే ఒక్కొక్క పాయింటుగా వాదిస్తూవచ్చాను. కృష్ణస్వామయ్యరుగారు "ఏమిఇల్లా వాదిస్తున్నా?" రని అడిగారు. నేను "తాము నేను చెప్పే విషయం సరిగ్గా అవగాహన చేసుకోకముందే ఒక తీర్పుకి వచ్చారు. అవకాశం ఉందికనక ఒకసారి కాకపోతే ఒకసారి అయినా నా మాటలకి విలువ ఇస్తారేమో అనే ఆశకొద్దీ తంటాలు పడుతున్నాను." అన్నాను. ఆయన "అది ప్రకాశంగారి పట్టుదలకి నిదర్శనం" అన్నారు. కేసు నాకు వ్యతిరేకంగా అయింది.

కాని మరి పదిపదిహేనురోజుల్లకి వి. కృష్ణస్వామయ్యరుగారు తమంతట తమరే ఈ కేసు పిలిపించారు. పిలిపించి, తాము ఇదివరలో పొరపాటు అభిప్రాయానికి వచ్చామనీ, అందుకోసం తిరిగి వినవలెననీ, అదిసవరించుకుంటున్నామనీ చెప్పి, నా కేసు అంతా విని నా కనుకూలమైన తీర్పు చెప్పారు. అది హైకోర్టుజడ్జీలలో సామాన్యం అయిన విషయం

కాదు. పొరబాటుపడడం మానవమాత్రులకి సహజమేకాని, అది పొరబా టని తెలిసిన తరవాత ఈరీతిగా సవరించుకోవడం అనేది అసాధారణ విషయం. అప్పుడే నేను లాషైమ్సులో ఆయన ఘనత ప్రశంసిస్తూ వ్రాశాను. కృష్ణస్వామయ్యరుగారు కోర్టులో దడదడలాడించినా మనసులో కక్షవహించే తరహా మనిషికాదు. తరవాత ఆయన ఎక్జిక్యూటివ్ కౌన్సిలర్ అయినప్పుడు నేను ఆయన్ని చూడడానికి వెళ్ళాను. ఆయన నవ్వెంతో ఆదరించి "Prakasam : good friends do not carry my prejudices in their minds." అన్నాడు.

ఒకప్పుడు సర్. కె. శ్రీనివాసయ్యంగారు బెంచీమీద ఉండగా నా కొక పేచీ వచ్చింది. ఆయన గొప్పమేధావి. సునిశితమైన బుద్ధివిశేషం కలవాడు. దానికితోడు కేసు తానే స్వయంగా అవగాహన చేసుకునివచ్చి ఒక అభిప్రాయంతో కూర్చునేవాడు. అల్లాంటప్పుడే సామాన్యలాయర్ల పని చాలా ఇరుకుని పడిపోతుంది. ఆయనా, కూట్సుట్రాటరూ ఇద్దరూ ఉండగా నే నొక కేసు ఆర్గ్యుమెంటు చెబుతున్నాను. ఆయన మధ్య మధ్యని నాకు అడ్డుతగిలి అప్పుడే, జడ్జిమెంటుకి వచ్చేసినట్లు సూచించాడు. అప్పుడు నేను, "అయ్యా ఈ కేసు మీకోసం ఆర్గ్యుమెంటు చెప్పడంలేదు. మీరు అప్పుడే ఒక నిశ్చయానికి వచ్చినట్లు తోస్తుంది. నేను ఇది అంతా రెండో జడ్జీగారికోసం చెబుతున్నాను." అన్నాను. దాంతో ఆయన మరి మాట్లాడలేదు.

పి. ఆర్. సుందరయ్యరుగారు జడ్జీగా ఉండేటప్పుడు ఆయనతో కూడా నాకు ఒక తగాదా వచ్చింది. సుందరయ్యరుగారు చాలా వివేక

వంతుడు. చురుకైనవాడే కాని, తాను విచారించబోయే కేసు. స్వయంగా చదువుకుని, ఒక అభిప్రాయానికి వచ్చి, మాటిమాటికీ అడ్డుతగుల్తూ ఉండే వాడు. లాయరు తన ఎదట పెట్టిన విషయాలన్నీ తన బుద్ధివిశేషంచేత వంకరటింకరగా తిప్పుతూ ఉండేవాడు. ఒక కేసులో నా కిల్లాంటి తగాదా వచ్చింది. అప్పుడు నేను లాటైమ్సుకి సంపాదకుడుగా ఉండేవాణ్ణి. అప్పుడు ఆ పత్రికలో "This judge is full of intellectual dishonesty." అని వ్రాశాను. దానిమీద జడ్జీలలో పెద్ద కలవరంపుట్టి వీలైతే నామీద జడ్జీలయెడల అగౌరవం చూపినందుకు కంటెంప్టుకేసు పెట్టాలని కూడా ఆలోచించారు. కాని సందర్భాలను బట్టి Fair comment limit దాటకపోవడంవల్ల అది అంతటితో విరమించుకున్నారు. ఆ లా టైమ్సుని గురించి ముందు ప్రత్యేకంగా వ్రాస్తాను.

ఇంతవరకూ నేను బారిష్టర్లవిషయమూ. జడ్జీల సంగతీ వ్రాశాను. ఇక సివిలియన్‌జడ్జీలసంగతి వ్రాస్తాను. ఈ జడ్జీలలో రెండు తరహాలుండేవారు. ఈ జడ్జీలకి సమర్ధత సామాన్యంగా ఉండేది. ఇందులో కొందరు జడ్జీలుగా కొంత అనుభవం సంపాదించి నిదానంగా ఉండే వారు. కొందరు, కాస్త చిరాకుతనం కల్గి, చెప్పినది సరిగా వినకుండా కిందకోర్టు తీర్పు ఖాయపరచే ధోరణిలో ఉండేవాళ్ళు. బెన్సన్‌వగైరాలు ఈ తరహాకి చెందినవాళ్ళు. ఇందులోనూ కొందరు బెంచీమీదనే చిరచిరలాడేవారు. కొందరు కేసవుతూంటే మాట్లాడకుండా కూర్చుని చివరికి కిందికోర్టులతో ఏకీభవిస్తూఉండేవారు.

మన్రో అని ఒక సివిల్ జడ్జీ ఉండేవాడు. నేనొక కేసు ఆర్గ్యుమెంటు చెబుతూంటే ఆయన తలవంచుకుని జడ్జిమెంటు వ్రాసేస్తున్నాడు. నేను "ఆర్గ్యుమెంటు చెప్పకుండానే మీరు తీర్పు వ్రాసేస్తున్నారు! నేను గొంతు చించుకుంటే మాత్రం లాభ మేమిటి?" అన్నాను. ఆయన "నేను తీర్పు వ్రాస్తున్నానని మీ కెల్లా తెలిసింది?" అన్నాడు. "మీరు వేసిన ప్రశ్నలు, మీరు కూచునే వాలకం, మీ వ్రాతధోరణి చూచి, అల్లాగ అనుకున్నాను." అన్నాను. నిజానికి ఆయన వ్రాసేది జడ్జిమెంటే!

బోడాం అనే జడ్జీ ఒకాయన ఉండేవాడు. ఆయన ఒరిజనల్ సైడు బెంచీమీద ఉండేవాడు. విశేషమైన ప్రతిభ కలవాడు. ఆడవాళ్ళు—అందులోనూ కాస్త చక్కగా సింగారించుకున్నవాళ్ళు—బోనులోకి వస్తే ఆయన మనస్సు నిలకడగా ఉండేదికాదని ప్రతీతి. ఆకాలంలో కొందరు వకీళ్ళు ఆయనకోర్టులో కేసులు గెలవడానికి ఈ సూక్ష్మన్నే కనిపెట్టారు. అందుచేత టంకసాలవీథులోఉన్న భోగంవాళ్ళు చాలామంది ఈ కోర్టులో సాక్షులైనారు! సి. పి. రామస్వామయ్యరుగారు ఆకాలంలో చురుకుగా ముందుకి వస్తూన్న వకీలు. ఆయనకి ఒరిజినల్ సైడులో పని బాగా ఉండేది. బోడాంకి ఆయన అంటే చాలా ఇష్టం. ఆనాటి సి. పి. రామ స్వామయ్యరుగారు తరవాత ఆ బోడాంకి ఒక శిలావిగ్రహం కూడా వేయించారు. నేటికి కూడా బోడాం అల్లాంటి గౌరవానికి ఎంత మాత్రం అర్హుడు కాడని నా విశ్వాసం. ఆరోజుల్లో అంతా కూడా అల్లాగే అనుకునేవాళ్ళు.

ఈరీతిగా పద్ధానుగుసంవత్సరాలు జడ్జీలతో కిందామీదా పడుతూ నా ఆత్మగౌరవానికీ, వృత్తిస్వాతంత్ర్యానికీ భంగం రాకుండా బారిష్టరీ నడిపించాను. నేను పని ప్రారంభించిన కొద్దికాలానికి ప్రముఖులైన లాయర్లతో ఆలోచించి, జడ్జీలని సరియైన పద్ధతిలో ఉంచడానికి పత్రిక ఒకటి అవసరమని తలచి, కె. రామచంద్రన్ దగ్గిర లా టైమ్సు అనే లా జర్నలు ఒకటి కొన్నాను. దానికి నేను ప్రధానసంపాదకుణ్ణి. బారిష్టరు దేవదాసు, మాధవన్నాయరు మొదలయినవాళ్ళు సహాయసంపాదకులు. ఆ పత్రికలో జడ్జీలనిగురించి నిర్భయంగా వ్రాస్తూఉండేవాళ్ళము.

పి. ఆర్. సుందరయ్యరుగారినిగురించి వ్రాసినసందర్భంలో నామీద కంటెంప్టుప్రొసీడింగ్సువిషయం ఆలోచించినప్పుడు, మాధవన్నాయరుగారు చాలా గడబిడపడ్డారు. ఆయన తన మామగారైన సర్ శంకరన్నాయరుగారి పలుకుబడితో గవర్నమెంటుప్లీడరై, హైకోర్టుజడ్జీ కావాలనే ఆశలో ఉండేవారు. కనక అసలే భయపడి మిక్కిలి ఆదుర్దాతో స్వార్థానికి అడ్డురాకుండా తమపేరు సంపాదకవర్గంలోనించి తప్పించమన్నారు. వి. ఆర్. కృష్ణస్వామయ్యరుగారు హైకోర్టుజడ్జీ పనిలోనించి ఎక్జిక్యూటివ్ కౌన్సిలరయినప్పుడు కూడా పత్రికలో చాలా తీవ్రంగా విమర్శించాను. న్యాయమూర్తులు కార్యనిర్వాహకవర్గంలోకి ప్రమోషన్ అయ్యే సిద్ధాంతం పరిపాలనకి లాయకు అయిన సంగతి కాదని నా వాదన. సర్ అబ్దుల్ రహీముగారినిగురించి వ్రాసినప్పుడు కూడా నా వాదనే అదే! ఆ వ్యాసం వ్రాశాక సర్ అబ్దుల్‌గారు తమ ఇంటికి నన్ను

భోజనానికి పిలిచి, తమకిఉన్న ఆదుర్దా అంతా నాతో చెప్పారు. నడచినన్నాళ్లు లా ప్రైమ్సు మద్రాసులో జడ్జీలకీ, ప్లీడర్లకీ కొరడాలాగ ఉండేది.

నా ప్రాక్టీసు హైకోర్టులోనే కాకుండా మన రాజధాని అంతా వ్యాపించి ఉండేది. విశాఖపట్టణం మొదలు తిరుచునాపల్లి వరకూ అన్ని జిల్లాకోర్టుల్లోనూ హాజరు అయ్యాను. ఒకసారి తిరుచినాపల్లిలో ఒక సివిల్ కేసులో మూడుమాసాలున్నాను. వేలకొద్దీ ఫీజు పుచ్చుకున్నాను. నేను డబ్బు సంపాదించిన రోజుల్లో ఫీజు చాలా హెచ్చుగానే పుచ్చుకునే వాణ్ణి. పాపం! పార్టీలు చాలామంది చాలా డబ్బు నా పేరుమీదుగా పోగొట్టుకున్నారు! చాలామంది పూర్తిగా నష్టపడి ఉంటారని కూడా అనుకుంటాను. కొన్ని కేసుల్లో రోజుకి అయిదువందలు, వెయ్యీ కూడా పుచ్చుగున్నాను. తిరుచునాపల్లిలో సంపాదించిన డబ్బుతోటి ఊటీలో కొన్న బంగాళాకి 'గోదావరి' అని పేరు పెట్టాను.

౧౯౧౯ లో రాజమహేంద్రవరంలో సత్యవోలు గున్నేశ్వర్రావు ప్రభృతులపైన వచ్చిన ఫోర్జరీ కర్రెన్సీనోట్ల కేసులో మొదటినించీ— అంటే కమిటల్ కోర్టుదగ్గర్నించీ—నేనే ఉండి నడిపించాను. ఆ కేసులో నాకు సాంబమూర్తిగారు సహకారిగా పనిచేశారు. నిడదవోలు పార్టిషన్ కేసు, కృష్ణాజిల్లా జమీందారీ కేసులు, మొదలయిన డబ్బు పుష్కలంగా లభ్యం అయ్యే కేసులు అన్నీ వచ్చాయి. పానగల్లురాజాగారు, చిత్తూరుకోర్టులో కాళహస్తిజమీందారుగారిమీద తెచ్చిన సివిల్ లిటిగేషన్‌లో నేను చాలా కాలం పనిచేశాను. అందులో నాకు పి. వి. రమణారావుగారు సహకారిగా

పనిచేశారు. ఇల్లాగ మంచిప్రాక్టీసు బాగా రావడంవల్లనే పదిసంవత్సరాల్లో రెండుమూడులక్షల రూపాయలూ, మద్రాసులో ఒక ఇల్లూ, ఊటీలో ఒక బంగాళా, ఒంగోలులోనూ, రాజమహేంద్రవరంలోనూ ఒక్కొక్క ఇల్లూ, ఇంకా రెండులక్షల రూపాయల విలవగల స్థిరాస్తి కూడా సంపాదించగలిగాను. నాకు విశ్రాంతి తీసుకున్నతరవాత మూడేసి మాసాలు ఒక్కొక్కచోట ఉండాలని ఒక ఆశ ఉండేది.

ఈ కాలంలోనే రెండు కేసులలో ప్రీవీకౌన్సిలు ఎదట వాదించడానికి రెండుసార్లు ఇంగ్లండు వెళ్ళి అక్కడ ఒక్కొక్కసారి మూడు మాసాలకి తక్కువకాకుండా ఉన్నాను. యుద్ధానికి పూర్వం వెస్టుమినిష్టరు పాలెస్‌హోటలులో ఉండగా దక్షిణాఫ్రికాపోరాటం సాగిస్తూ ఉన్న బారిష్టరు మోహన్‌దాస్ కరంచందు గాంధీగారిని మొదట చూచాను. లండన్‌ఇండియన్‌సొసైటీ తరఫున వెడర్‌బర్న్ ప్రభృతులు ఈయన్ని ఆహ్వానించి, ఆ భవనంలోనే కింది అంతస్థులో ఒక పెద్ద విందు ఏర్పాటు చేశారు. చిరకాలంనించి ఆ సొసైటీతో నాకు సంబంధం ఉండడంచేత దానికి నేనూ హాజరు అయ్యాను. అపుడు గాంధీగారు పూర్తిగా పాశ్చాత్యదుస్తులు ధరించారు.

౧౯

కుటుంబ స్థితిగతులు

నేను ౧౯౦౭ లో ఇంగ్లండునించి తిరిగి వచ్చి మద్రాసు చేరేసరికి, అప్పటి నా కుటుంబం స్థితిగతులూ, అనంతర పరిస్థితులూ కొంచెం వ్రాస్తాను. నాకు అప్పటికి సంతానం లేదు. నా కోసం ఎంతో శ్రమించిన మా అమ్మగారికి అది ఒక పెద్ద ఆదుర్దాకి కారణం అయింది. అప్పట్లో స్త్రీచాపల్యంవల్ల నా సంసారజీవితంలో నాకు సౌఖ్యం లేదనే చెప్పవలసి ఉంటుంది. తత్ఫలితంగా నా భార్యకి అనారోగ్యం కలిగింది. ఆ రోజుల్లోనే నాకు తొట్టివైద్యం అంటే బాగా గురి కుదిరింది. అందుచేత అప్పటికి ఆ వైద్యాన్నిగురించి కృషిచేసిన ద్రోణంరాజు వెంకటరమణారావుగారి దగ్గిర ఆ విషయమైన భోగట్టా లన్నీ తెలుసుకుని, నేనూ నా భార్యా కూడా తొట్టివైద్యం ప్రారంభించాము.

తరవాత ఇంగ్లండునించి తిరిగి వచ్చి మద్రాసులో కొండిచెట్టి వీధిలో ఉన్నప్పుడు కూడా ఆ వైద్యమే నమ్ముకున్నాను. నేను ఇంగ్లండు నించి వచ్చిన కొద్ది కాలానికే నా భార్య గర్భవతి అయింది. అప్పటి వరకూ జీవించి ఉన్న మా అమ్మగారు ఆ వార్తకి చాలా సంతోషించింది. ఆవిడికి లోకంతోపాటే మనమల్ని ఎత్తుకోవాలని ఆశ. కాని ఆ సంతోషానికి ఆవిడ నోచుకోలేదు. కొండిచెట్టివీధిలో ఉండగానే ఆమె పక్షవాతం వల్ల మరణించింది. అప్పటికి ఆమెవయస్సు ౬౦.

చనిపోయేటప్పుడు ఆమె నన్ను పిలిచి తను చిరకాలం కిందట నించీ జాగ్రత్తగా దాచి ఉంచుకున్న ౧౦౦౦ రూపాయలమూటా నాకు అప్పగించింది. ఆమె అతిప్రయాసంమీద నన్ను, నా తమ్ముల్ని వృద్ధిలోకి తీసుకురావడమే కాకుండా ఈ రీతిగా ధనం సేకరించి నాకు అప్పచెప్పడం చాలా ఆశ్చర్యకరమయిన విషయం! ఆమె పడ్డ శ్రమకి ఆమెఋణం తీర్చుకుందాం అంటే ఆఖరికి అంత్యక్రియలలోనైనా ఆఅవకాశం లభించింది కాదు. ఆమె ధన్యాత్మురాలు.

తరవాత మేము కొండిచెట్టివీధినించి శుంకురామచెట్టివీధిలోని జి. ఎ. నటేశను ఇంటిలోకి మారాము. అప్పుడే నాకు ప్రథమపురుష సంతానం కలిగింది. కాని ప్రసవసమయంలో ఫోర్సెప్స్ ఉపయోగించవలసివచ్చింది. ఆ ఉపయోగించడంలో జరిగిన ప్రమాదంవల్ల ఆ కుర్రవాడు రెండుసంవత్సరాలు జీవించి చనిపోయాడు. మళ్ళీ రెండోసారి ప్రసవసమయానికి నేను శాంతోమ్‌లోని సీవ్యూ అనే భవనం ఒకటి అద్దెకి తీసుకుని అందులోకి మారాను. మళ్ళీ నాకు మగపిల్లవాడు కలిగాడు. మరి ఒకటిన్నర సంవత్సరాలకి రెండోకుమారుడు జన్మించాడు. నేను అప్పటికే మదరాసులోని ఎల్లపదుమాడకోవెల వీధిలో ఉన్న ఇల్లు కొన్నాను. నెలకి నూరురూపాయలు అద్దె యివ్వడంకన్న ఒక ఇల్లు ఉంటే మంచి దనే ఆలోచన కలిగింది. కాని నా దగ్గిర డబ్బు నిలవఉండే పద్ధతి లేదు. అప్పుడే నా మిత్రుడు కె. యస్. రామచంద్రరావు ఆరువేలరూపాయలు ఇచ్చి ఆ యిల్లు నాకోసం కొన్నాడు. అది సుమారు రెండున్నర ఎకరాలస్థలంలో

ఉంది. ఆ ఇల్లు అంతా నేను తరవాత వృద్ధిచేసి కట్టినదే. ఆ తరవాత బాలాకాలానికి నేను వడ్డీతోనూ, అద్దెతోనూ రామచంద్రరావుగారికి సుమారు ఇరవై వేలు తిరిగి ఇచ్చి ఆ ఇల్లు పూర్తిగా నాపేర స్వాధీన పరుచుకున్నాను.

నా పెద్దతమ్ముడు శ్రీరాములు చిన్నప్పటినించీ కొంచెం నెమ్మదైన వాడు. అతను ఒంగోలులో హైస్కూలుచదువు చదివాడు. అప్పుడు కొంచెం శేకాటదృష్టిలో పడి మెట్రిక్యులేషన్ రెండుసార్లు తప్పాడు. నేను రాజమహేంద్రవరంలో ప్రాక్టీసు పెట్టిన తరవాత రాజమహేంద్రవరం వచ్చాడు. అక్కడ యఫ్. ఏ. చదివి, మద్రాసులో క్రిస్టియన్ కాలేజీలో బి. ఏ. చదివాడు. యఫ్. ఏ. దగ్గరనించి చురుగ్గా చదివి డిగ్రీపొందిన తరవాత ఫస్టుగ్రేడు పాసయి రాజమహేంద్రవరంలో ప్రాక్టీసు చేశాడు. అతని అభిమానవిద్య వేదాంతం. క్రిస్టియన్ కాలేజీలో స్కిన్నర్ వద్ద ఫిలాసఫీ చదువుకున్న రోజుల్లో అతను క్రైస్తవసిద్ధాంతంలోకి మారాడు. అతను చదువుకున్న వేదాంతం కేవలం పుస్తకాలతో అంతం కానియ్యకుండా ఆచరణలో కూడా పెట్టేవాడు. కొంతకాలం నా దగ్గిరే ప్రాక్టీసు చేశాడు. తరవాత, కొంతకాలం అత్తవారిఊరు అయిన కాకినాడలో ప్రాక్టీసుచేసి, మళ్ళీ రాజమహేంద్రవరం చేరుకున్నాడు. అతను రాజమహేంద్రవరంలో ప్రాక్టీసు చేసే రోజుల్లో మంచి బుద్ధిసూక్ష్మమూ, వాదనాశక్తీ చూపించాడు. కాని కేసుల్లో లేశమాత్రం న్యాయమూ, సత్యమూ లేకపోయినా వాటిని నిరాకరించడంవల్ల అంతగా న్యాయవాదిగా ప్రయోజకుడు కాలేకపోయాడు.

ఒకసారి నేను ఊళ్ళో లేనప్పుడు ఒక ప్రముఖుడైన క్లయంటు అతని దగ్గిరికి వచ్చి ఒక కేసులో సాక్షులు ఏమి చెప్పాలో కొంచెం ముందుగా చెప్పించమని అడిగాడు. వెంటనే అతను "అది నా పనికాదు. నేను సాక్షుల్ని తయారుచేసే ప్లీడర్ని కాను." అన్నాడు. అదీ అతని తరహా! అతను సంఘసంస్కారాందోళనరోజుల్లో వీరేశలింగంగారి శిష్యుడు అయ్యాడు. ఆ రోజుల్లో ఆయనకి ముఖ్యులైనవాళ్ళలో ఒకడుగా ఉండేవాడు. కాని తరవాత ఆయనతో తగాదాలుపడినవాళ్ళలో అగ్రగణ్యుడు అయ్యాడు!

అతనికి పత్రికారచన అంటే ఇష్టం. అప్పుడే 'కార్లీలియను' అనే పత్రిక ఒకటి నడిపించేవాడు. ఆ కార్లీలియను పత్రికలో భయం అనేది లేకుండా మంచి జోరుగా వ్రాసేవాడు. ఆ పత్రిక అప్పటి ప్రజాజీవితంలో ఉండేవాళ్ళకి గుండెబెదురుగా ఉండేది! అతను తెలుగులో వివేకవర్ధని, ఇంగ్లీషులో కార్లీలియను నడిపేవాడు. నేను మద్రాసులో ప్రాక్టీసు పెట్టిన ౫, ౬ సంవత్సరాలకి కాబోలు, ఒక పెద్ద కేసులో ఇరుక్కున్నాడు.

౨౦
వీరేశలింగంపంతులు కేసు

వీరేశలింగంగారికి మంగమ్మ చేసే శుశ్రూష అనేకమైన అపార్థాలకి తావు ఇచ్చి కొంత అపవాదుకి కారణం అయింది. ఆ విషయాన్నిగురించి తీవ్రంగా వ్రాయడంచేత వీరేశలింగంగారు శ్రీరాములుమీద జాయంటు మేజిస్ట్రీటుకోర్టులో వైచెల్ కేసు వేశారు. అప్పుడు నేను ప్రీవీకౌన్సిలు పనిమీద లండను వెళ్ళాను. నేను తిరిగి వచ్చేసరికి ఈ కేసు సగంపూర్తి అయింది. అందరూకూడా శ్రీరాములు జైలుకి వెళ్ళడం తప్పదని అనుకున్నారు. ఈలాంటి స్థితిలో కీర్తిశేషులైన చిత్రపు వెంకటచలంగారు నాతో" ప్రకాశం! నువ్వు సరియైన టైములో వచ్చావు. ఈ కేసు స్వయంగా చూడు. శ్రీరాముల్ని జైలుకి పంపడానికి అంతా సిద్ధమైఉంది. ఈ ప్రోసిక్యూషనులో పెద్దవాళ్ళ తెరవెనకనాటకం చాలా ఉంది." అని చెప్పారు. అప్పుడే ఆ కేసు విచారిస్తూ ఉన్న జాయింటుమేజిస్ట్రీటు ట్రాన్సఫరు అయి యఫ్. డబ్లియు. స్టూఆర్టు జాయింటుమేజిస్ట్రీటుగా వచ్చాడు. మేజిస్ట్రీటు మారడంచేత విచారణ మొదటినించీ జరగాలని వాదించాను. నా వాదన నెగ్గింది. స్టూఆర్టు నాతోటే లండన్‌లో ఓడ ఎక్కి ఇండియా వచ్చాడు. ఓడలో నేను ఫస్టుక్లాసులోనూ, ఆయన సెకండు క్లాసులోనూ ఉండడంచేత కలుసుకోవడానికి వీలు అయ్యేదికాదు. కాని

అప్పుడు క్రిష్టమస్‌పండుగ అవడంచేత ఆయన్ని ఓడలో కలుసుగున్నాను. విచారణ ఆయనవదలే జరిగింది.

నేను ఇంగ్లాండులో ఉన్నప్పుడు ఆలాంటిదే ఒక కేసు జరిగింది. ఒక యువతి డ్రస్సింగుగదిలో ఉండగా కాస్త వయస్సుముదిరిన పాదిరీ ఆ గదిలో కొన్నినిమిషాలు ఉన్నా డన్న కారణంచేత ఆయనమీద వ్యభిచారనేరం ఆరోపించారు. అది తండోపతండాలుగా ప్రేక్షకుల్ని ఆకర్షించిన కేసు: పాదిరీ తాను ఏవిధమైన అపచారమూ చెయ్యలేదనీ, ఆమెతో మాట్లాడడానికి మాత్రమే ఆ గదిలోపల ఉన్నాననీ వాదించాడు. కోర్టువారు ఆ డ్రస్సులో ఒంటరిగా ఉండేటప్పుడు ఆమెతో ఒక గదిలో ఉండడమే నేర మని నిర్ణయించి ఆ పాదిరీని శిక్షించారు.

వీరేశలింగంగారి కేసు కూడా ఇల్లాంటిదే. ఆయనమీద ఆమె ఏకాంతంగా ఉండగా పంతులుగారు ఆమె వీపు నిమురుతూ ఉండేవారనీ, బెంగుళూరు ప్రయాణంలో సెకండుక్లాసు కంపార్టుమెంటులో ఉభయులూ ప్రయాణం చేశారనీ, బెంగుళూరులో ఇద్దరూ మూడుమాసాలు ఒకగదిలోనే ఉన్నారనీ నిందారోపణ చేశారు. "మంగమ్మని నా అభిమానపుత్రికగా చూసుకునేవాణ్ణి." అని వీరేశలింగంగారి వాదన. పాపం! వీరేశలింగం పంతులుగారిని సుమారు ౫రోజులు క్రాసుపరీక్ష చేసి ఈ పై సంగతు లన్నీ ఒప్పించాను. ఆ ఇంగ్లీషు కేసు నాధారంగా చేసుకుని నా వాదన అంతా ఆ పద్ధతులమీద నడిపించాను.

ఒక పత్రికారచయిత, తనకి న్యాయం అయినదని తోచే విమర్శన చెయ్యడానికి తగిన అవకాశం ఉందా? లేదా? అనే విషయంలో మేజిస్ట్రీటుకి

ఒక నిశ్చయం కుదిరింది. అందుచేత మేజిస్ట్రేటు ఈ "కేసు ఎందుకు కొట్టివెయ్యకూడదో చెప్ప మని అడిగాడు. పంతులుగారు కేసులో వాదించడానికి మద్రాసునించి ఎవ్వరో వస్తారు. అందాకా వాయిదా ఇ"మ్మని అడిగారు; కాని ఇవ్వలేదు. చివరికి మేజిస్ట్రేటు కేసు కొట్టివేశాడు. స్టూఆర్టుకి ముందు, ఈ కేసు విచారించిన బార్ట్సువెల్ హైకోర్టుజడ్జి అయ్యాక నేను ఒకసారి ఆయన్ని కలుసుకోవడం తటస్థించింది. అప్పుడు ఆయన ప్రస్తావన తీసుకువచ్చి "తనఎదట ముద్దాయితరపున కేసు సరిగా చెప్పని కారణంచేతనే చార్జి చేశాను." అన్నాడు. ఎల్లాగ అయితేం శ్రీరాములు అందులోంచి నెమ్మదిగా బయటపడ్డాడు.

కార్లీలియన్ పత్రిక తరవాత అట్టేకాలం నడవలేదు. దాని పర్యవసానం ఏమయినా, పంతులుగారు చెప్పేడుమాటలు విని ఈ కేసు పెట్టి నందుకు, ఆయన అంటే భక్తిగౌరవాలు ఉన్న నేను ఆయన్ని బోనులో నిలబెట్టి చాలా కష్టమైన ప్రశ్నలతో బాధించాను. అందుకుమాత్రం నా మనస్సు చాలా నొచ్చుకుంది. కాని వృత్తిధర్మంచేత అది తప్పనిసరి అయింది. శ్రీరాములు రాజమహేంద్రవరంలోనే న్యాయంగా వకీలు వృత్తి చేసుకుంటూ కాలక్షేపం చేస్తూవచ్చాడు.

కుటుంబ పరిస్థితులు.

నా రెండోతమ్ముడు జానకిరామయ్య మద్రాసులో నేను బారిష్టరు అయిన తరవాత యఫ్. ఏ. చదివి మెడికల్‌కాలేజీలో జేరాడు. మెడికల్ కాలేజీలో రెండుసంవత్సరాలు చదివాక అతన్ని ఇంగ్లండు పంపాను. అక్కడ ఎడింబరోలో ౫ సంవత్సరాలు యఫ్. ఆర్. సి. యస్. చదివి హౌస్‌సర్జన్‌గా ఉంటూ ఉండేవాడు. ఆ తరవాత మొదటి ఐరోపా మహాసంగ్రామంలో ఐ. యమ్. యస్.లో టెంపరరీకమిషన్‌పొంది యుద్ధంలోచేరాడు. కాని మెసపొటేమియా మొదలైన చోట్ల పనిచేసి అక్కడి సైనికాధికార్లతో తగాదాలుపడి తిరిగివచ్చి, మద్రాసు చేరుకుని అక్కడ ప్రాక్టీసు పెట్టాడు. మొత్తంమీద అక్కడ ప్రాక్టీసు బాగానే అందుకుంది. అల్లోపతీలో ఉత్తీర్ణుడు అయినా హోమ్యోపతీ అంటే అతనికి ఎక్కువ నమ్మకము.. అందులో అతను చాలా కృషిచేశాడు. ఇప్పటికీ అతనికి అది అంటేనే అభిమానము.

బారిష్టరుగా పేరుప్రతిష్ఠలువచ్చి జీవితపుఅంతస్తు పెరగడంతోనే ఇంట్లో ఎవరికి ఏ చిన్నజబ్బు వచ్చినా, నేను పెద్దపెద్ద ఎక్స్‌పర్టుల్ని పిలిచే స్థితిలో పడ్డాను. నాకు ఖూన్ తొట్టివైద్యంమీద నమ్మకం ఉందికాని ఈ హోమియోపతీ అంటే అయిష్టంగా ఉండేది. ఇంత శ్రమపడి అల్లోపతీ చదువుకుని జానకిరామయ్య హోమోపతీ ప్రాక్టీసు చెయ్యడం నాకు

ఇష్టంగా ఉండేదికాదు. అందుచేతనే నా తమ్ముడు వైద్యుడైనా నా ఇంట్లో వైద్యం ఇతరులచేతిమీదుగానే జరుగుతూ ఉండేది.

ఒకసారి బహుశః ౧౯౨౧ సంవత్సరంలో అనుకుంటాను—నా పెద్దకొడుకు నరసింహానికి టైఫాయిడ్‌జ్వరం వచ్చింది. దానికి కేశవపాయి వైద్యం చేస్తూవచ్చాడు. కాని స్వాధీనం కాలేదు. ఆ కుర్రవాడి చెవిలోనించి చీము వచ్చేది. అందుచేత అప్పట్లో చెవివైద్యంలో ఘటకుడైన శంకరనాదం పిళ్లైచేత వైద్యం చేయించాను. తాత్కాలికంగా చీము కట్టింది కాని, అసలు రోగం నివృత్తి కాలేదు. దాని తరవాతే టైఫాయిడ్ జ్వరం. వైద్యులు కడుపులో జబ్బుకి చికిత్స చేస్తూవచ్చారు. రోగి కాళ్లూ చేతులూ కొట్టుకుంటూ నిస్పృహగా ఉండడంచేత జానకిరామయ్య అది మెదడుకి సంబంధించి ఉంటుందని చెప్పాడు. కాని అతనిమాట నేను గాని, చికిత్సచేసే వైద్యుడుగాని వినిపించుకోలేదు. చివరికి రోగి బ్రతకడని పరమేశ్వరుడిమీద భారం వేసే స్థితికి వచ్చాక, జానకిరామయ్య వైద్యం చేశాడు. ఆ జబ్బు సప్రెషన్ ఆఫ్ డిస్‌ఛార్జివల్ల సంభవించి ఉంటుందని ఊహించి, దానికి రససంబంధమైన హోమియోపతి మందు ఒక్క మోతాదు ఇచ్చాడు. దానికి సంబంధించిన పుస్తకాలలోని విషయాలు అన్నీ నాకు చదివి వినిపించాడు. ఆ మందుతో రెండుచెవులనించీ రసి కారి, దానికి దారి చాలక ముక్కునించి కూడా రసి వచ్చింది. అప్పుడు శంకరనాదంపిళ్లై సహాయంతో ముక్కూ చెవులూ శుభ్రపరిచాడు. రోగం మళ్ళింది. కాని నాలిక స్తంభించిపోయింది. చెవులు వినిపించడం

మానేశాయి. ఆస్థితిలో నేను కలకత్తా ఆలిండియా కాంగ్రెసు కమిటీకి పోవలసివచ్చి కుర్రవాణ్ణి అతనికి అప్పజెప్పి వెళ్ళిపోయాను. జానకిరామయ్యా సలహామీద కలకత్తాలో ఉన్న కొందరి హోమియోపతీ వైద్యుల సలహాలు తీసుకున్నాను. కాని ఈ లోగానే జానకిరామయ్యా కృషివల్ల మాటవచ్చి చెవులుకూడా వినిపించడం మొదలుపెట్టాయి. అప్పటినించీ అతనివైద్యం అంటే నాకు నమ్మకం కుదిరింది. అనేకసార్లు అతను అలోపతీవల్ల కుదరని రోగాలు సాధించడం నేను ఎరుగుదును. ఈ వైద్యసాధనతో ప్రయోజకుడై జానకిరామయ్యా సుఖంగా జీవయాత్ర సాగిస్తున్నాడు.

నేను రాజమహేంద్రవరంలో ప్రాక్టీసు ప్రారంభించిన కొద్ది రోజులకే నా మేనల్లుళ్లు మైనంపాటి నరసింహం, సుబ్బారావువగైరాలూ, వాళ్ళచెల్లెళ్ళూ రాజమహేంద్రవరం చేరుకున్నారు. వాళ్ళందరి చదువూ కూడా అక్కడే జరిగింది. నా మేనగోడళ్ళ పెళ్ళిళ్ళు కూడా నేనే చేశాను. అందరూ చదువుకుని ప్రయోజకు లయ్యాక, ఎవళ్ళంతట వాళ్ళు గుటుగా జీవితయాత్ర చేస్తున్నారు.

కుటుంబవిషయమైన ఈ ప్రస్తావన ముగించడానికి ముందు నా జీవితానికి వెలుగు ఇచ్చిన హనుమంతరావునాయుడుగారినిగురించి వ్రాయవలసి ఉంటుంది. నేను రాజమహేంద్రవరం ఛైర్మన్‌గా ఉన్న కాలంలో ఆయన్ని కౌన్సిలుసెక్రెటరీగా నియమించాను. నేను ఇంగ్లండు వెళ్ళే బారిష్టరుపరీక్షకి చదవడానికి నిశ్చయించుకోవడం విని, ఆయన

ఎంతో సంతోషించారు. నేను బారిష్టరుని అయి తిరిగి వచ్చాక, మద్రాసులో ప్రాక్టీసు పెట్టిన కొద్దిరోజులకి ఆయన్ని మద్రాసు తీసుకువచ్చి కొంత కాలం మా యింట్లో ఉంచుకున్నాను. అప్పట్లో ఆయనకి వంట్లో ఖాయిలా ప్రవేశించింది. ఆ ఖాయిలాకి చికిత్సకూడా చేయించాను. తరవాత కొంత కాలానికి ఆయన కీర్తిశేషులైనారు. ఆయన కుటుంబానికి నేను శక్తివంచన లేకుండా తోడ్పడ్డాను అనే తృప్తి ఉన్నప్పటికీ, ఆయన నా జీవితభాగానికి చేసిన సేవ ఎన్నటికీ మరవలేను.

౨౨

రాజకీయ జీవితం

నాకు అంతోఇంతో వెలుగు ఇచ్చింది రాజకీయజీవితం. ఆ జీవితమే నేను ఆంధ్రదేశపు సద్భావం పొందడానికీ, ఈ చరిత్ర వ్రాయడానికీ కారణం అయింది. కనక ఈ విషయం కొంచెం విపులంగా వ్రాస్తాను. నేను ఆదిలో వృత్తినిర్ణయం చేసుకునే కాలంలో నా దృష్టి ప్లీడరీమీదికి పోవడానికి కారణం వ్రాసేఉన్నాను. ఆ కాలంలో ప్లీడర్లకి ఉండే ఆర్జన, హుందాతనమూ మాత్రమే కాకుండా ఆవృత్తి స్వతంత్ర వృత్తి అనే నమ్మకం కూడా నన్ను అందులోకి ఈడ్చుకువెళ్ళింది. హనుమంతరావునాయుడుగారి శుశ్రూష, రాజమహేంద్రవరంలో వీరేశలింగంపంతులు సంస్కరణోద్యమమూ, కొంతవరకు, నాలో రాజకీయాభిలాషలు రేకెత్తించాయి. అప్పటికి ౧౮౫౭ వ సంవత్సరంనాటి స్వాతంత్ర్య యుద్ధపు కథలు ఇంకా ప్రచారంలోనే ఉన్నాయి. ఏమైనా ఈనాటి మహదాశయాలు ఇదమిత్థ మని ఏర్పడకపోయినా, నాలో ఇతరలౌకికాభిలాషలతో పాటు దేశసేవ చెయ్యాలనే అభిలాష కూడా ఉండేది.

నేను రాజమహేంద్రవరంలో యఫ్. ఏ. క్లాసు చదువుకునే కాలానికి కాంగ్రెస్ అనే మాట కొంచెంగా వినబడేది. కాని ఆ మాట వినిపించుకునేవాళ్ళ సంఖ్య చాలా స్వల్పంగా ఉండేది. నేను ౧౮౯౩ వ

సంవత్సరంలో లాకాలేజీలో చదువుకునే రోజులనాటికి కాంగ్రెస్ మరి కొంత వేరుపాతుకుంది. అప్పుడే నేను మద్రాసులో బిల్లిగిరిఅయ్యంగారి ఐస్‌హౌస్‌రోడ్డు భవనంలో శ్రీవివేకానందస్వామిని దర్శించి ఆయనతో చాలాసేపు చర్చచేశాను. అప్పట్లో బిసెంటమ్మ వర్గంలోని ఓల్డు అనే ఆయన దివ్యదృష్టితో బెలిపతీవిషయాలు చెపుతూఉండేవాడు. ఆ విషయా లన్నిటినిగురించీ వివేకానందస్వామిని అడిగి తెలుసుకున్నాను. మానవుడికి జ్ఞానం పరిపక్వం అయితే అల్లాంటివి అసాధ్యవిషయాలు కావని అయన చెప్పారు. ఆయన ఉపన్యాసాలు నాకు కొంత ఉత్తేజం కలిగించాయి.

రాజమహేంద్రవరంలో ప్రాక్టీసుచేసే కాలంలో—అంటే ౧౮౯౪-౧౯౦౦ం సంవత్సరాల మధ్యలో—కాంగ్రెస్సునిగురించి, సంవత్సరానికోమారు ఉత్సాహంగా చెప్పుకోవడమే ఉండేది కాని, స్వాతంత్ర్య స్వరూపంగ్గాని, దానికి అవసరమైన కార్యక్రమస్వరూపంగాని అవగ్గాహనే కాలేదు. సిపాయివిప్లవం పాలకులకీ, పాలితులకీ కూడా అనేకపాఠాలు నేర్పింది. పాలకులు కేవళం జబర్‌దస్తీ సాగదనీ, దేశంలో ద్విభాషులతో పాటు మచ్చుపిట్టల్ని మరిగించాలనీ కూడా తెలుసుకున్నారు. ప్రజలు ౧౮౫౭వ విప్లవానంతరం కొంత నిరుత్సాహపడినా, సక్రమమైన ఆందోళన సాగుతూ ఉండాలని కూడా గ్రహించారు. దీని ఫలితమ్మే కాంగ్రెసుసృష్టి అని నా అభిప్రాయము. కొంతమంది ఆంగ్లమిత్రులు, కేవలం ధర్మబుద్ధితో కాంగ్రెస్‌స్థాపనకి ప్రోత్సహించిన మాట సత్యమే

కాని, మొత్తంమీద ఆంగ్లరాజనీతిజ్ఞులు ఈ సక్రమాందోళనాసంస్థని అప్పట్లో ప్రోత్సహించడంలో కొంత స్వార్థం కూడా లేకపోలేదని నా నమ్మకం.

అప్పటికే—అంటే కాంగ్రెస్సు ప్రారంభించిన కాలానికే—ఇంగ్లీషు వారు దేశంలో నాణాలచట్టం ప్రవేశపెట్టి కరెన్సీనోట్లచలామణీ ప్రారంభించారు. అప్పుడు బొంబాయిలోనూ, కలకత్తాలోనూ, ఇంకా ముఖ్యమైన వర్తకస్థానాలలోనూ చాలా తీవ్రమైన అలజడి బయలుదేరింది. అది ఆ వర్తకుల డబ్బుతోనూ పలుకుబడితోనూ కలిసి, చివరికి చిలికిచిలికి గాలివాన అవుతుందేమో నని మనదేశంలో ఉన్న ఆంగ్లరాజనీతికోవిదులు కొంచెం భయపడి, ఈ ఆందోళన సక్రమమైన కట్టుకాలవల్లో ప్రవహింపచెయ్యడానికి, ఈ కాంగ్రెసుసంస్థని పురిగొల్పా రని నా అభిప్రాయము.

అమెరికన్ స్వాతంత్ర్యయుద్ధంనాటినించీ ఇంగ్లీషువారికి జయపరంపరలే కాని, అపజయం అనేది లేదు. పరభూములు స్వాధీనం చేసుకున్నాక, గట్టి పద్ధతులమీద తీర్చిన సంస్థల సహాయంతో తమ ప్రయోజనాలు సాధించుకోవడంలో ఇంగ్లీషువాళ్ళు ఆరితేరినవాళ్ళు. అందుచేతనే వాళ్ళు మొట్టమొదట మనరాజ్యాంగసంస్థలని నిర్మూలింపజేసి, తమ విద్యాపద్ధతీ, న్యాయపద్ధతీ ప్రవేశింపచేశారు. క్రమంగా తమభాషా, నాగరికత, సంప్రదాయాలూ, సంస్థలూ, ఆర్థికపద్ధతులూ, గ్రామపాలనాసంస్థలూ మొదలైనవి మనకి అంటగట్టి, పూర్తిగా తమకి వశ్యుల్ని చేస్తున్నారు. కాంగ్రెస్ స్థాపింపబడే రోజులకే ఆంగ్లేయుల ప్రయత్నాలు చాలావరకు ముగిశాయి.

పల్లెలలో అనాదిసిద్ధంగా ఉండే విద్యాపద్ధతులు అంతమై, ఎలిమెంటరీ, ఎయిడెడుస్కూళ్ళు బయలుదేరాయి. క్రమంగా అవిద్య అనేది లేని ఈ పుణ్యభూమిలో అక్షరాస్యులు అరుదైపోయిన కాలం వచ్చింది. పాశ్చాత్యవిద్యావిధానప్రవేశమే మనజాతి కంఠానికి తగిలించిన మొదటి గుదిబండ. దానికి తమపరిపాలన సాగించడానికి ఏర్పరచిన లాకోర్టులు రెండో గుదిబండ, వీటిలోనించే లెజిస్లేటివ్‌కౌన్సిళ్ళు అనే బాధ్యతలేని బూటకపుసంఘాలు బయలుదేరాయి. సహజంగా ఇంగ్లీషువారి విద్యావిధానంలోనించి తయారైన లాయర్లూ, సివిల్‌నౌఖరులూ ప్రజలకి నాయకులు అయ్యారు. అల్లాంటి నాయకుల యాజమాన్యంలో సృష్టించబడిన ఈ కాంగ్రెస్‌మహాసంస్థ ఆ దాస్యచిహ్నాలన్నీ వదులుకుని నేటికి గాంధీజీ చలవవల్ల నిజమైన ఏకైకజాతీయసంస్థగా పరిణమించడం మనకి శుభావహం. ఆ విషయమై ముందుముందు వ్రాస్తాను. ప్రస్తావన మధ్యలో ఆంగ్లవిద్యాపద్ధతి విమర్శకి వచ్చింది.

కనక బర్మాలో ఆంగ్లేయులు చేసిన పనికూడా వ్రాస్తాను. నేను ౧౯౨౯ లో బర్మా వెళ్ళినప్పుడు ఒక విషయం తెలిసింది. ఆంగ్లేయులు తీబారాజుని పదచ్యుతుణ్ణి చేసి, ఖైదులో ఉంచేసరికి, బర్మాలో నూటికి ౭౦మందికి తక్కువ గాకుండా విద్యావంతులు ఉండేవారట! ఆంగ్లేయులు బర్మాని పూర్తిగా వశపరుచుకున్న ౫౦ ఏళ్ళ లోపుగా ఆంగ్లపాఠశాలలు స్థాపించి, జాతీయవిద్యావిధానాన్ని నాశనం చేసి, దేశంలో విద్యాగంధం ఉన్నవారి సంఖ్య సగానికి పైగా తగ్గించగలిగారు! బర్మాలో విద్యావిధానం

అంతా బౌద్ధసన్యాసులచేతుల్లో ఉండేది. వారు స్థాపించిన మఠాల్లో ప్రజల కందరికీ ధర్మార్థకామాలు సిద్ధింపజేసే మహత్తరమైన విద్య లభించేది. ఆ మఠాలు ఇంగ్లీషుపాఠశాలలు వచ్చాక పశువులకొట్టాలుగా మారి పోయాయి. అవి నేటికీ అక్కడక్కడ పొలాల్లో నిలిచే ఉన్నాయి. మాండలేలో ౧౫౦ అడుగుల బౌద్ధవిగ్రహం ఉన్న కొండ బర్మాబౌద్ధుల ఆరాధనకోసం సంపాదించగలిగిన ఉకాంతి అనే ఆయన ఈ విషాదగాథ అంతా నాకు చెప్పాడు. ఆంగ్లేయులు ప్రతిచోటా ఈ తంతే జరిపించారు. రౌండుటేబిల్‌సంపాదకుడయిన కర్టిస్ చెప్పినట్లు, తమ పరిపాలన సాగించడానికి అవసరమైన గుమాస్తాలనీ, ద్విభాషుల్నీ, వకీళ్ళనీ, ఇంకా ఇతరనౌఖర్లనీ తయారుచెయ్యడమే ఆంగ్లేయుల విద్యావిధానంలో ఉన్న పరమోద్దేశం. ఒకవిధంగా మన విద్యావంతుల్ని ఆంగ్లమానసపుత్రుల్నిగా తయారుచెయ్యడమే వారి ఆదర్శము. అప్పట్లో మన ప్రజలకి నాయకులుగా చలామణీఅయిన ప్లీడర్లు అంతా ఇల్లాంటి ఆదర్శంవల్ల ఉద్భవించినవాళ్ళే. దేశంలో ప్రజానీకాన్ని నిర్వీర్యం చేసి, శాశ్వతమైన బానిసలుగా తయారు చేసే బ్రిటిష్‌సంస్థలకి అన్నింటికీ ఆంగ్లవిద్యాధికులే నిర్వాహకులు అయ్యారు. క్రమంగా ఈ నిర్వాహకులకి కూడా వాటి ఆంతర్యం గోచరం అవడంచేత కొంచెం ఆత్మగౌరవం రేకెత్తింది.

కాని ఇంగ్లీషుపాలకులు అతిగడసరులు. కాంగ్రెసులో చేరి ప్రజానీకంకోసం ఎవ్వరైనా పూనుకుంటే, వారికి ఏదోరీతిగా ఆశలు చూపించి, ఉన్నతోద్యోగాలు ఇచ్చి, సంతృప్తిపొందించేవారు. కాంగ్రెస్సు

ఉత్పత్తీ, వృద్ధీ ఇప్పటికి బాగా లోకవిదితాలు అయ్యాయి కనక, ఇక్కడ నేను వివరించదలచుకోలేదు. నేను ఇంగ్లండు వెళ్ళడానికి ముందుమాత్రం కాంగ్రెసురాజకీయాలు నన్ను ఎక్కువగా ఆకర్షించలేదు. ఒకసారి నేను బొంబాయిలో వర్తకరికం చేస్తూ ఉన్న గొల్లపూడి నరసింహం అనే ఒక లక్షాధికారికేసుమీద బొంబాయినగరం సందర్శించాను. అప్పట్లో తీవ్ర వాదిగా ప్రసిద్ధిపొంది, ప్రభుత్వపు ఆగ్రహానికి కూడా గురిఅయిన లోకమాన్యు తిలక్‌ని పూనానగరంలో దర్శించాను.

అప్పుడు ఆయనతో అనేకవిషయాలు చర్చించాను. అప్పటికి ఆయన రాజకీయాల్లో తీవ్రవాది. కాని సాంఘికవిషయాల్లో కొంచెం పూర్వాచారపరాయణుడు. అందుచేత వీరేశలింగంపంతులుగారి ప్రభకి లోనైన నాకు ఆయనతో విశేషంగా చర్చించవలసిన అవసరం కలిగింది. ఆయన నాకు హిందూమతం మూలసూత్రా లన్నీ చక్కగా వివరించి మన ఆచారవ్యవహారాల్లో ఉండే అంతర్యా లన్నీ బోధించారు. కాని నేను అప్పట్లో వాటిని అవగాహన చేసుకునే స్థితిలో లేను. ఇప్పటికి వాటి పరమార్థం గ్రహించాను.

అప్పుడే ఆయనకీ, గోఖలేకీ వివాదం జరుగుతూఉండేది. ఆయన తమకి ఇద్దరికిన్నీ గల అభిప్రాయబేధాలు ఏమీ ఆగ్రహావేశాలు లేకుండా, గోఖలే అంటే అతిగౌరవంతో వ్యక్తపరిచారు. అప్పట్లో గోఖలే ఈయన మీద కక్ష సాధించడానికి చాలా కష్టపడినట్లుగా నాకు అర్థం అయింది. ఆనాటినించీ నాకు గోఖలే అన్నా, ఆయన రాజకీయాలు అన్నా ఒక

విధమైన అయిష్టం బయలుదేరింది. తిలక్ మీద వచ్చిన ప్రాసిక్యూషన్ల లోనూ, ఇతరకష్టాలలోనూ ఈ గోఖలేప్రభృతులకి కూడా కొంత బాధ్యత ఉందని నేను అనుకున్నాను. కాంగ్రెసురాజకీయాలు నన్ను అప్పట్లో ఆకర్షించకపోవడానికి ఇది ఒక కారణం. ఆనాటి కార్యక్రమంలోగాని, నాయకత్వంలోగాని నన్ను ఉత్తేజపరచినది ఏమీ లేదు. లాలా లజపతి రాయ్, తిలక్ వంటివాళ్ళకి ఆపోకడలు వచ్చినా, వాళ్ళకి కాంగ్రెస్‌సంస్థలో పలుకుబడి ఉండేదికాదు.

నేను ఇంగ్లండులో బారిష్టరు చదువుకునే రోజులలో దాదాభాయి, శ్యాంజీకృష్ణవర్మ, వెడ్డర్‌బర్న్, రమేశచంద్రదత్తు, డబ్లియు. సి. బోనర్జీ వంటి ప్రముఖుల పరిచయభాగ్యం సంపాదించుకున్నాను; ఆ దేశంలో ఉండే స్వాతంత్ర్య వాయువులకీ, మనదేశంలో ఉండే నిర్బంధాలకీ గల తారతమ్యం కూడా కనుక్కున్నాను: స్వాతంత్ర్యంకోసం పెనగులాడిన ఇతరదేశాల చరిత్రలన్నీ జాగ్రత్తగా చదివాను. ఈపై కారణాలవల్ల నామనస్సు రాజకీయాలలో లగ్నమైన దని చెప్పవలసిఉంది. కాని అప్పట్లో ప్రజానాయకు లనేవారి ఆదర్శమే చాలా చిన్నది. స్వరాజ్యమూ, స్వాతంత్ర్యమూ అనే ఆశయాలే లేకుండా ఉండేవి. అప్పట్లో లండనులో హిందూదేశాన్నిగురించి ప్రచారం చెయ్యడానికి లండన్ ఇండియన్ సొసైటీవారు ఆహ్వానించిన మితవాద ప్రముఖుడు, గోఖలే కూడా ముందు తను మాట్లాడదలచుకున్నవి వ్రాసి పంపవలసినస్థితిలో ఉంటే ఇక ఇతరుల సంగతి చెప్పాలా? ఈ మితవాదం అంటే బ్రిటిష్‌ప్రభుత్వాన్ని

ఆశ్రయించి వాళ్ళ యాజమాన్యంకింద దయాధర్మభిక్షంగా, కొంచెంకొంచెం రాజకీయ స్వాతంత్ర్యం సంపాదించా లనే ఆశయం — అప్పటికి విద్యాధికుల మనస్సుల్లో బాగా జీర్ణించి ఉంది. బ్రిటన్‌లోనూ, ఇతర దేశాల్లోనూ స్వాతంత్ర్యం అన్నా ప్రజాస్వామికంఅన్నా అర్థమయినట్లు మనవాళ్ళకి అర్థం కాలేదు. ఏమంటే—స్వార్థపరులైన ఆంగ్లరాజ నీతిజ్ఞులు మనదేశంలో అనేక మతాలూ, కులాలు ఉన్నాయనీ, ఒక ప్రజాస్వామికంకింద వీళ్ళందరూ ఒక తాటిమీద నడవడం అసంభవమనీ వ్రాశారు. ఇవి వాళ్ళ మనస్సులకి బాగా పట్టుకున్నాయి. లండనులో డబ్లియు. సి. బోనర్జీ—(ప్రథమ కాంగ్రెసు అధ్యక్షుడు) పోయినప్పుడు శ్మశానంలో రమేశచంద్రుదత్తువంటి విద్యావేత్తా, బుద్ధిశాలీ కూడా తీవ్ర వాదుల చర్యల్ని విమర్శించాడంటే ఇంక వేరుగా చెప్పేది ఏమిఉంది?

కాంగ్రెసునాయకత్వం స్వల్పసంస్కరణాలకోసం అంటే నిర్బం ధోచిత ప్రారంభవిద్య, న్యాయశాఖా కార్యనిర్వాహకశాఖావిభజనం, దేశీయులకి ఉన్నతోద్యోగాలు ఇవ్వడం, శాసనసభల్లో సభ్యులసంఖ్య పెంచడం, ఐ. సి. యస్. పరీక్షలు ఇండియాలో కూడా జరిపించడం మొదలైన విషయాలకోసం ఆందోళన జరిపిస్తూ ఉండగా మహారాష్ట్ర దేశంలో లోకమాన్యుడు, పంజాబ్‌లో లాలా లజపతిరాయ్, బంగాళా దేశంలో విప్లవవీరులు స్వరాజ్యం అనే ఆదర్శాన్ని ధైర్యంతో ప్రతిపాదించి కష్టాలపాలు అయ్యారు. స్వాతంత్ర్యరథానికి వాళ్ళు మార్గదర్శకులు అయ్యారు. దేశంలో ఉండే కోర్టులు ఇంగ్లండులోని స్టార్ ఛేంబర్సు

మాదిరివే అవడంచేత ఈ దేశభక్తులు స్వరాజ్యం కోరడమే అపరాధంగా పరిగణింపబడి, వాళ్ళకి కారాగృహప్రాప్తి కలుగుతూ ఉండేది. వాళ్ళ పేర్లు ఉచ్చరించడం, వాళ్ళ పటాలు ఇంట్లో పెట్టుకోవడం, ఆఖరికి 'వందేమాతరం' అని మాతృదేవికి నమస్కారం చెయ్యడంకూడా అపరాధం అయిపోయిన రోజులు వచ్చాయి. ౧౯౦౭-౮ సంవత్సరాల ప్రాంతంలో తిలక్ పటంకోసం రాజమహేంద్రవరంలో అనేకఇళ్లు సోదా చూశారు. రాజకీయాందోళన క్రమంగా చిలికిచిలికి గాలివాన అయి తమ సామ్రాజ్యపు పునాదులకి కూడా భంగం కలిగిస్తుంది అనే భయంతో ఆంగ్లపాలకులు దేశం అంతా—ముఖ్యంగా బెంగాల్లో—నిర్బంధవిధానం ప్రారంభించారు. ఇంత జరుగుతూ ఉన్నా నాయకత్వం వహించి ఉన్న మితవాదనాయకులు తగిన రీతిని అసమ్మతులు తెలపలేకపోవడంచేత ప్రభుత్వం మరింత ధైర్యంతో నిర్బంధవిధానం సాగించింది.

స్వరాజ్యం అనే పదమే అపరాధంగా పరిగణింపబడుతూ ఉన్న ఆ రోజుల్లో నేను లండనులో దాదాభాయి నౌరోజీ సన్నిధిలో ఉండడం తటస్థించింది. ఈ వార్తలు చూచినప్పుడు ఒకసారి తేజశ్శాలిఅయి యోగీశ్వరుడులా ఉన్న ఆయనముఖం ఎర్రగా కంధిపోయింది. అప్పుడే ఆయన భారతదేశం వెళ్ళి స్వరాజ్యం అనే ఆదర్శం బహిరంగరీగా వెల్లడించాలని నిశ్చయించుకున్నారు.

ఆనాటి మితవాదులు తరవాతకాలానికి చెందినవాళ్ళమో స్తరుగా కాక తమసిద్ధాంతాలు అంటే చాలా పట్టుదల గలిగి ఉండేవాళ్ళని నా

అభిప్రాయం. ప్రభుత్వం వాళ్ళ మొరలూ, ప్రార్థనలూ, ఆక్రోశింపులూ, అనునయాలూ ఎంతగా పెడచెవిని పెట్టినా, వాళ్ళు మాత్రం మారడం అనేది ఉండేది కాదు. మితవాదులు, వైస్రాయి తమమాట వినకపోతే పోనీ ఇంగ్లీషుదొరగారిమాట అయినా వినకపోతాడా అని వైస్రాయిగా ఉన్న లార్డుకర్జన్‌కాలంలో సర్ హెన్రీకాటన్‌ని కాంగ్రెసుప్రెసిడెంటుగా చేసి ఆయనదగ్గిరికి పంపించాలని సంకల్పించారు. పాపం! వైస్రాయి ఆఖరికి కాటన్‌ని చూడడానికి కూడా అంగీకరించలేదు!

బెంగాలువిభజన తరవాత వచ్చిన ఆందోళన దేశంలోని మితవాద తీవ్రవాదశక్తుల్ని పూర్తిగా రెండుచీలికలుగా విభజించింది. నేను ఆ కాలంలోనే లండన్‌నించి తిరిగి వచ్చి మద్రాసులో ప్రాక్టీసు ప్రారంభించాను. క్రమంగా రాజకీయాల్లో జోక్యం కలిగించుకోవడం ప్రారంభించాను. అప్పట్లో మద్రాసులో రాజకీయంగా ప్రముఖులైనవారు, సర్ పి. యస్. శివస్వామి, వి. కృష్ణస్వామయ్యరు, న్యాపతి సుబ్బారావు పంతులు, జి. సుబ్రహ్మణ్యఅయ్యరుగార్లూ, తదితరులూను.

నేను బారిష్టరుగా ప్రాక్టీసు ప్రారంభించిన కొద్దిరోజులకే బెంగాలు నాయకుడైన బిపిన్‌చంద్రపాల్ మద్రాసులో ఉపన్యాసాలు ఇవ్వడానికి వచ్చాడు. ఆయన అప్పటికే 'గొప్పవక్త' అని పేరు పొందాడు. అప్పుడు మద్రాసులో భాష్యంఅయ్యంగారు అడ్వకేటుజనరల్. శంకరన్‌నాయరు గారు గవర్నమెంటుప్లీడరు. పాల్ మద్రాసుబీచిలో వరసగా ఉపన్యాసాలు ఇచ్చాడు. మొదటి ఉపన్యాసం అయ్యాక ఆయనమీటింగుకి అధ్యక్షుడు

ఎవ్వరూ దొరకలేదు. సభానిర్వాహకులు నన్ను అడిగితే నేను అంగీకరించాను. అప్పుడు పాల్ నిజంగా నిప్పులు కురిపించేటంత తీవ్రంగా ఉపన్యాసాలు ఇచ్చాడు. ఆయన చెప్పినదాల్లో బేసబబు ఏమీ లేదు. ఎప్పటి కప్పుడు ఆ ఉపన్యాసాలు గవర్నమెంటుఅధికారులకి తెలుస్తూఉండేవి. భాష్యంఅయ్యంగారు సభలో కూర్చోడానికి ధైర్యం చాలక బీచిఒడ్డున మామూలుగా షికారుగా నడుస్తూ ఉన్నట్లు మెల్లిగా పచారు చేస్తూ వింటూ ఉండేవాడు. కాంగ్రెస్ అధ్యక్షుడై ప్రభుత్వప్రాపకం సంపాదించిన శంకరన్ నాయరుగారు పాల్‌తో "మీరు ఉపన్యాసాలు మానివేసి వెంటనే మద్రాసు నించి వెళ్ళకపోతే మిమ్మల్ని అరెస్టు చేయవలసి వస్తుం" దని చల్లగా సలహా ఇచ్చాడు. వృద్ధిలోకి రాదలచుకున్న బారిష్టరువి, నీ కీ గొడవ ఎందు కని నాకు కూడా చాలామంది స్నేహితులు సలహా ఇచ్చారు.

ఈ సందర్భంలో అడ్వకేటుజనరల్ భాష్యంఅయ్యంగారిని గురించి ఒక విషయం చెప్పడం చాలా అవసరం. పాల్ ఉపన్యాసాలమీద భాష్యం అయ్యంగారి అభిప్రాయంకోసం గవర్నమెంటు అవి అన్నీ సేకరించి ఆయన దగ్గిరికి పంపించింది. దానిమీద ఆయన సాహసించి పాల్ చెప్పిన మాటలు ఉద్రేకపూరితంగానే ఉన్నాయి కాని, రాజద్రోహం లే దని వ్రాశాడు. జీవితంలో ఆయన రాజకీయాల్లో పాల్గొనకపోయినా ఈ విషయంలో మాత్రం అతిధైర్యం చూపించాడు. రాజకీయాలల్లో కిందు మీదయిన సర్ శంకరన్‌నాయరుగారు కూడా సమయానికి ఇల్లాంటి అభిప్రాయమే వెలిబుచ్చాడు. బహుశః భాష్యంఅయ్యంగారి అభిప్రాయం

మీదనే మద్రాసుప్రభుత్వం పాల్ ఉపన్యాసాలకి ఆయనమీద చర్య ఏమీ తీసుకోలేదు అనుకుంటాను. కాని పాల్‌మాత్రం కొంచెం జాగా ఎరిగి బైఠాయించే మనిషి! నేను ఇల్లాంటి సాహసమైన పనిచెయ్యడానికి వచ్చిన వాడు ధైర్యంగానే ఉంటాడనీ, ఎందుకైనా సిద్ధంగానే ఉంటాడనీ అనుకున్నాను. కాని నాకు చాలా ఆశాభంగం కలిగించి, కొన్ని ఉపన్యాసాలు అయ్యాక శంకరన్‌నాయరుగారి సలహా అంగీకరించి మెల్లిగా మద్రాసుకి స్వస్తిచెప్పాడు. ఆయన మీటింగులకి అధ్యక్షత వహించవలసి వచ్చినప్పుడు ఏమి వచ్చినా సిద్ధపడడానికి సంకల్పించుకునే నేను అంగీకరించాను. దానివల్ల గడబిడ మాత్రం ఏమీ జరగలేదు.

సూరతు కాంగ్రెసు

తరవాత కొద్దిరోజులకి సూరత్‌కాంగ్రెసు అయింది. కాంగ్రెస్ చరిత్రలో సూరత్‌సమావేశం చాలా చరిత్రాత్మకం అయింది. అప్పట్లో 'మితవాదులు', 'అతివాదులు' అని రాజకీయవేత్తల్లో ఏర్పడ్డ చీలికలు సూరత్‌లో తీవ్రమయిన సంఘర్షణకి వచ్చి నిర్దిష్టంగా వేరయిపోయాయి. అప్పటికి దేశంలోని 'అతివాదులకి' లాలా లజపతిరాయి, తిలక్, పాల్ ప్రభృతులు నాయకులు. మితవాదులకి సర్ ఫిరోజిషామెహతా, గోఖలే, సురేంద్రనాథబెనర్జీ ప్రభృతులు నాయకులు. మన సుబ్బారావుపంతులుగారు తత్వంలో మితవాది అయినా కాస్త మధ్యస్థులు. ఆ కాలంలో కాంగ్రెస్‌కి ఫిరోజిషామెహతా నియంతవంటివాడే. కాంగ్రెస్‌సంఘాలు అనిగావి, ప్రతినిధుల్ని ఎన్నుకోవడంగాని, ప్రతినిధులు ప్రెసిడెంటుని ఎన్నుకోవడం గాని ఏమీలేవు. మెహతా ఎవరిమీద కటాక్షవీక్షణం చేస్తే వాళ్ళే కాంగ్రెసు అధ్యక్షులు: తీవ్రవాదులైన తిలక్, లాలాజీలు ఆయన ఆగ్రహానికి గురి అయినవాళ్ళలో ముఖ్యులు. వాళ్ళకి దేశంలో ఎంత పలుకుబడి ఉన్నా, ఎంత గౌరవం ఉన్నా కాంగ్రెసుఅధ్యక్షులు కావడానికిగాని, తమవాదన నెగ్గించుకోవడానికిగాని ఎల్లాంటి అవకాశమూ ఉండేదికాదు.

మితవాదులు ౧౯౦౭ వ సంవత్సరంలో సూరత్‌కాంగ్రెస్‌కి కలకత్తాలో ప్రసిద్ధన్యాయవాది అయిన రసవిహారఘోషుని అధ్యక్షుణ్ణి

చేశారు. ఈ ఎన్నిక ప్రతిఘటించాలని బాలగంగాధరతిలక్ ముందే నిశ్చయించుకున్నాడు. ఆ కాంగ్రెసుకి నాగపట్నంనించీ, మహారాష్ట్రం నించీ వచ్చిన ప్రతినిధులు సమస్తసన్నాహాలతోటీ దిగారు. మద్రాసునించి వి. కృష్ణస్వామయ్యరుగారు, జి. ఎ. నటేశనుగారు, యస్. దొరస్వామయ్యరుగారు, వి. చక్రయ్యచెట్టిగారు, సుబ్బారావుపంతులుగారు, ఇంకా కొందరమూ ఈ కాంగ్రెస్సుకి హాజరు అయ్యాము. అందులో కృష్ణస్వామయ్యరు, సుబ్బారావుపంతులు, నటేశన్ ప్రభృతులు మితవాదపక్షీయులు. దొరస్వామయ్యరుగారు అప్పట్లో యస్. శ్రీనివాసయ్యంగారి దగ్గిర లాఎప్రెంటిస్‌గా ఉంటూండేవారు. ఆయనా చక్రయ్యచెట్టిగారూ అతివాదులు. అతివాదులఆదర్శాలు అంటేనే నాకు ఇష్టం.

సమావేశ ప్రారంభంలో మితవాదులు రాసవిహారీఘోష్‌ని అధ్యక్షుణ్ణిగా సూచించారు. వెంటనే లోకమాన్యుడు వేదికమీదనించి లేచి లాలా లజపతిరాయ్ పేరు సూచించాడు. అప్పటికి ౨౨ సంవత్సరాలనించీ మానవమాత్రుడు ఎవ్వడూ అల్లాంటి సాహసం చేసి ఉండలేదు. కాంగ్రెసు నియంత అయిన మెహతాఅభిప్రాయానికి వ్యతిరేకంగా అధ్యక్షుడి విషయంలో మరి ఒక సూచన రావడమే అలజడి కలిగించింది!

నేనూ, వి. కృష్ణస్వామయ్యరుగారూ వేదికకి ముందుగా కూర్చుని ఉన్నాము. ఆపక్కనే తిలక్ ముఖ్యస్నేహితుల్లో ఒకడైన కపర్ది నిలబడ్డాడు. ఆయన పెద్ద తలపాగా నేటికీ నా కళ్ళకి కట్టినట్లే ఉంది. కపర్ది తరవాత స్టేటుకౌన్సిలు మెంబరుకూడా అయ్యాడు. తిలక్ ఉపపాదనకి ఎవ్వరో

అడ్డుచెప్పేసరికి సభలో పెద్ద అల్లకల్లోలం ప్రారంభం అయింది. నేనైతే చూడలేదుగాని కపర్దియే తన కాలిజోడు విసిరాడనీ, అది సంకేతంగా గ్రహించి నాగపురప్రతినిధులు గలాటా ప్రారంభించారనీ చెప్పుగున్నారు. నాగపురంనించి వచ్చిన ప్రతినిధులు లాఠీకర్రలు పుచ్చుకుని 'తిలక్ మహారాజుకీ జై!' అనుకుంటూ వేదికమీదికి ఉరికారు. తరవాత గలాటా పెరిగి ఉభయపక్షాల వాళ్ళూ కుర్చీలూ, బెంచీలూ కూడా చేతబట్టి విజృంభించారు; అనేకమందికి గాయాలు తగిలి రక్తం స్రవించింది. అల్లరి ప్రారంభం అయిన ఒక్క క్షణంలో పక్కనే కూర్చుని ఉన్న కృష్ణస్వామయ్యరుగారు లేచి పారిపోయారు; నటేశనుగారు, "కృష్ణస్వామయ్యరు ఏమయ్యా?" డని కంగారు పడుతూ నా దగ్గిరికి వచ్చాడు. మనకి ఈలాంటి అల్లరులు కొత్తగాదు; కనక నేను అక్కడే నిలబడ్డాను. వేదికమీద ఉండే నాయకులంతా ఒక్కొక్కరే దొడ్డిదారిని నిష్క్రమించారు; చివరికి ఆకల్లోలం బాగా పెరిగి ఎవళ్ళమట్టుకి వాళ్ళు హాలు ఖాళీచేసి వెళ్ళిపోయారు;

తరవాత ఒకళ్ళమీద ఒకళ్ళు నిందారోపణలు చేసుకున్నారు. వాస్తవానికి ఉభయులు కొంత అల్లరికి సిద్ధపడే వచ్చారని నా అభిప్రాయము. గడబిడ జరిగే ముందు తిలక్‌పక్షీయుడు ఒకడు మాకు దగ్గిరగా ఉన్న ఒక ఆహ్వానసంఘోద్యోగిని పిలిచి అతనికి ఒక రౌడీని చూపించి ఈ కాంగ్రెస్‌లో ఈ రౌడీకి ఎల్లాగ ప్రవేశం కలిగిందో చెప్పమన్నాడు. ఆహ్వానసంఘంలో ఉన్న ఆ పెద్దమనిషి సరియైన సమాధానం చెప్పలేక నీళ్ళునమిలాడు. అందుచేతనే ఉభయులూ కూడా దీనికి సంసిద్ధులై వచ్చారని నే ననుకున్నాను.

ఫిరోజిషా మెహతా రాజకీయంలో మితవాదే కాని గొప్ప దేశభక్తుడు. ఇంగ్లీషువాళ్ళు అంటే ఆయనకి చాలా ఆగ్రహం! ఆయన వాళ్ళని చూస్తేనే కటకట పడేవాడు. ఈ అల్లరి అయిన కొంత సేపటికి ఆయన హాలు ఎదటో ఖాళీస్థలంలో కూర్చుని కొంచెం విచారగ్రస్తుడై మిత్రులతో భవిష్యత్తునిగురించి ఆలోచిస్తూ ఉండగా శ్వేతముఖుడైన ఒక పోలీసుఉద్యోగి సిబ్బందితో తయారై, ఆయన దగ్గిరకి వచ్చి "ఇక్కడ ఏదో అల్లరి అయిందిట! దాన్నిగురించి ఏమైనా రిపోర్టు ఇస్తారా?" అని అడిగాడు. మెహతా ఆయనకేసి చురచుర చూసి "ముందు నిన్ను ఇక్కడికి ఎవరు రమ్మన్నారో చెప్పు. ఇదిఅంతా గృహకల్లోలమే! ఇక్కడ నీ ప్రసక్తి ఏమీలేదు." అని చెప్పాడు. దాంతో ఆఫీసరు మెల్లి మెల్లిగా తగ్గి అక్కడినించి నిష్క్రమించాడు!

ఈ సందర్భంలో మన మద్రాసునాయకులసంగతి కొంచెం వ్రాస్తాను. సూరత్‌సమావేశంలో అల్లరి జరగడానికి పూర్వం మన దొరస్వామయ్యరుగారూ, చక్రయ్యచెట్టిగారూ గోఖలేమీద ప్రశ్న పరంపరలు కురిపించి కొంత కలవరపరిచారు. అందుచేత వి. కృష్ణ స్వామయ్యరు ప్రభృతులకి కష్టం కలిగింది. అందుచేతనే కృష్ణస్వామయ్యరుగారు య్సస్. శ్రీనివాసయ్యంగారిదగ్గిర అప్రెంటిస్‌గా ఉంటున్న దొరస్వామయ్యరుగారికి సర్టిఫికేటు ఇవ్వకుండా చేస్తానని బెదిరించడం జరిగింది. ఆ పని జరగలేదు కాని నాయకుల మనోవైఖరి ఎల్లా ఉండేదో చెప్పడానికి మాత్రమే ఈ సంగతి వ్రాస్తున్నాను. దొరస్వామయ్యరుగారు

మంచిధైర్యశాలి; తను నమ్మిన సిద్ధాంతాలు అంటే మంచి పట్టుదల ఉన్నవాడు; గొప్ప ప్రతిభాశాలి. ఆయన ఈ బెదిరింపులు లక్ష్యపెట్టలేదు. కాని ఆ కాలంలో మితవాదుల వాక్స్వాతంత్ర్యం అల్లాగే ఉండేది. రాజకీయకారణాలవల్ల జైలుకి వెళ్ళవలసివస్తే సర్వెంట్సు ఆఫ్ ఇండియా సొసైటీలో సభ్యుడుగా ఉండడానికికూడా వీలు లేదంటే ఇంక చెప్పేది ఏమిటి?

సూరత్‌లో కాంగ్రెస్ రెండుచీలికలు అయింది. కాంగ్రెసుని చేతుల్లో పెట్టుకున్న మితవాదులు కొన్ని నియమాలు నిర్మించి, అతివాదుల బలం పెరగకుండా కట్టుదిట్టాలు చేశారు.

మరుచటిసంవత్సరం కాంగ్రెసు మద్రాసులో జరిగింది. మళ్ళ రాసవిహారీఘోషే అధ్యక్షుడు. అది కేవలం మితవాదమహాసభ. వారు ప్రభుత్వంమాట అల్లా ఉండనిచ్చి, జాతీయవాదులపైని తమ తీవ్రవాగ్ధాటి అంతా వినియోగించారు. ౧౯౦౮ వ సంవత్సరం మొదలు మరి ఏడు, ఎనిమిది సంవత్సరాలు—అంటే లక్నోకాంగ్రెస్‌వరకూ—కాంగ్రెస్సు కేవలం మితవాదులకి రంగస్థలమై ప్రభుత్వాన్ని యథాలాభంగా విమర్శిస్తూ తీర్మానాలు పాసుచెయ్యడమే కాని కోట్లకొలదిగా ఉన్న జనసామాన్యాన్ని రాజకీయంగాను, ఆర్థికంగాను అభివృద్ధిలోకి తీసుకుని రావడానికి ఎటువంటి కార్యక్రమమూ ఇవ్వలేకపోయింది. ఇంక స్వరాజ్యకాంక్షమాట వేరే చెప్పవలసింది ఏముంది? మితవాదుల దృష్టిఎంతసేపూ ఉన్నతోద్యోగాలు. మింటోమార్లీసంస్కరణాలువల్ల శాసనసభ్యుల సంఖ్య కొద్దిగా వృద్ధి

పొందడము. కొన్ని ప్రభుత్వకార్యనిర్వాహకసభ్యత్వాలు దేశీయుల అందుబాటులో ఉండడము మొదలయిన సంస్కరణాలమీదే ప్రసరించింది. అందుచేత కాంగ్రెస్ ఆదర్శం వృద్ధిపొందలేదు. హిందువులైన కాంగ్రెస్ నాయకులు ఈ సంస్థద్వారా ఉద్యోగాలు సంపాదించడం చూసేసరికి ముసల్మానులకి కూడా సహజంగా వాటి విషయమై అభిలాష బయలు దేరడమూ, తద్వారా హిందూమహమ్మదీయసమస్యకి పునాదులు పడడమూ జరిగాయి. లక్నోకాంగ్రెస్‌నాటికి మహమ్మదీయుల అంతరంగికాందోళన ఫలించి లక్నోఒడంబడిక ప్రాప్తించింది. ఆ ఒడంబడికే నేటికీ మనకి అన్నివిధాలా అనర్థదాయకంగానూ, జాతీయాభివృద్ధికి నిరోధకంగానూ, అభేద్యంగానూ ఉన్న హిందూముసల్మాను సమస్యకి మూలం అని నా అభిప్రాయము. అందుచేత,అప్పటినించీ కాంగ్రెస్‌కి ఎప్పుడైనా కులాసాగా వెడుతూ ఉండేవాణ్ణి. అంతకంటె ఎక్కువగా కాంగ్రెస్ ఎప్పుడూ నన్ను ఆకర్షించలేకపోయింది. ఆ తరవాత సర్ విలియమ్ వెడర్‌బర్న్ అధ్యక్షత కింద అలహాబాదులో జరిగిన కాంగ్రెస్‌కి హాజరు అయ్యాను. మద్రాసులో జరుగుతూ వచ్చిన కాంగ్రెస్సులకి హాజరైన విషయం వేరే వ్రాయనే అక్కరలేదు.

౨౪

బిసెంటమ్మ హోంరూలు ఉద్యమం

౧౯౦౯ సంవత్సరంలో బ్రిటిష్‌వా రిచ్చిన మింటోమార్లే సంస్కరణాలు ౧౯౧౯ లో తిరిగి సంస్కరింపబడవలసిఉన్నాయి. అంతేకాక, దేశంలో విప్లవసంస్థలు, విప్లవభావాలు వ్యాప్తిచెందుతూ ఉన్నాయి. అందుచేత భారతసమస్య పరిష్కరించడానికి బ్రిటిష్‌మంత్రులు హిందూదేశానికి రావా లని ఉద్దేశించారు. ఈ కాలంలో దేశంలో స్వాతంత్ర్యభావాలు ప్రసరింపజేసిన కీర్తి ముఖ్యంగా బిసెంటమ్మకీ, లోకమాన్యుడికీ దక్కింది.

లోకమాన్యుడు ౧౯౧౪ సంవత్సరప్రాంతంలోనే మాండలే జైలులో ఆరుసంవత్సరాల శిక్ష అనుభవించి తిరిగి పూనా చేరుకున్నాడు. పశ్చిమభారతదేశంలో ఆయన, దక్షిణదేశంలో బిసెంటమ్మ ఏకమై హోంరూలు (స్వపరిపాలన) అనే ఉద్యమం లేవదీశారు. బిసెంటమ్మ వెనకాల దేశంలోఅంతటా దివ్యజ్ఞానసంఘాలు ఉండేవి. ఆ సంఘాల్లోఉండే వారందరూ సమర్థులు. ఆందోళన శాస్త్రీయపద్ధతులమీద నడిపించడంలో అందెవేసిన చేతులు. లోకమాన్యుడికి మహారాష్ట్రదేశంలోనూ, మధ్య రాష్ట్రాల్లోనూ బ్రహ్మాండమైన పలుకుబడి ఉండేది. ముందుముందు బిసెంటమ్మ మనరాష్ట్రానికి ప్రత్యేకంగా చేసిన సేవనిగురించి వివరిస్తాను.

దేశంలో రాబోయే సంస్కరణాలలో స్వపరిపాలన సిద్ధాంతం పూర్తిగా ప్రవేశపెట్టడానికి ఆందోళన జరుగుతూఉండగా ఈ జాతీయప్రవాహానికి అనేకమైన ఆనకట్టలు బయలుదేరాయి. అందులో ఒకటి హిందూమహమ్మదీయసమస్య. రెండవది మద్రాసురాజధానిలోని బ్రాహ్మణబ్రాహ్మణేతరసమస్య. పేళ్లనిబట్టే వాటివాటి ఆదర్శాలు తెలుస్తున్నాయిగదా!

౨౫

అతివాదసంచలనం

కాంగ్రెస్ మితవాదులనాయకత్వానికి స్వాధీనం అయినప్పటినించీ అది చాలా సాధారణమైన లాంఛనవ్యవహారం అయిపోయింది. మరుచటిసంవత్సరం—అంటే ౧౯౦౮వ సంవత్సరంలో—మద్రాసులో సమావేశమైన కాంగ్రెసు కేవలమూ జాతీయవాదంమీదనే దాడి ప్రారంభించింది. ఆ సంవత్సరమే లోకమాన్యుడివంటి మహనీయుణ్ణి రాజద్రోహనేరానికి కారాగారంలో నిర్బంధించారు. పంజాబులోనూ, వంగదేశంలోనూ కూడా నిర్బంధచర్యలు జోరుగా సాగాయి. ఆనాటి అమృతబజార్‌పత్రిక ప్రభుత్వానికి గురిఅయినా ఎప్పుడూ పక్కలో బల్లెంలా ఉండేది. ఏమైనా మద్రాసులో మాత్రం మితవాదానికే ఎక్కువ ప్రాబల్యమూ, పలుకుబడీ ఉండడంచేత నేను అంతగా రాజకీయాల్లో పాల్గొనలేదు. దేశంలో ౧౯౧౪ వరకూ కూడా మళ్లీ జాతీయవాదుల బలం కనబడనేలేదు.

౧౯౧౫ లో భారతస్వాతంత్ర్యసమరంలో మళ్లీ నూతనజాతీయ వికాసం కలిగిందని చెప్పాలి. యూరోపుయుద్ధం అంటుకుంది. దేశాన్ని రాజభక్తిపరాయణత్వంతో ముంచి తేల్చిన మితవాదనాయకత్వం అంటే అందరికీ విసుగుపుట్టింది. ప్రభుత్వం నిరంకుశత్వమూ, అందులోనూ యుద్ధం రావడంతోటే సైనికులకోసమూ, ధనంకోసమూ

అది అవలంబించిన పద్ధతులూ చూస్తే, దేశీయుల్లో బాగా సంక్షోభం కలిగింది. ఇది ఇల్లా ఉండగా ఆరుసంవత్సరాలపాటు కారాగారం అనుభవించిన లోకమాన్యుడు మళ్లీ దేదీప్యమానమైన ప్రభతో రాజకీయరంగంలో ప్రవేశించాడు. ౧౯౦౮ వ సంవత్సరంలో ఆయన్ని శిక్షించిననాడు జడ్జీ ఒక అప్రస్తుతప్రసంగం చేశాడు. దానికి జవాబుగా ఆయన "నా స్వాతంత్ర్యంకంటె నా నిర్బంధమే మాదేశానికి ఎక్కువగా శ్రేయస్కరం కాగల" దని అన్నాడు. ఆయన అన్నమాటలు అక్షరాలా నిజం అయ్యాయి. దేశం ప్రేమించిన మహాత్యాగికి విధించిన ఆరుసంవత్సరాలశిక్ష, ఎవరిహృదయాన్ని ఆందోళనపరచదు? ఇలాంటి స్థితిగతుల్లో అంతకుముందు సాంఘికమతవిషయాల్లోమాత్రమే పనిచేస్తూ, దివ్యజ్ఞానసమాజానికి అధ్యక్షురాలై ఉన్న బిసెంటమ్మకూడా రాజకీయ రంగంలోకి ఉరికింది. అంతవరకూ ఆమె మతసంబంధమైన గొడవల్లోనే మునిగి ఉండేది. ఆమెకు సహజంగా ఉండిన వాగ్ధోరణీ, నిర్మాణపు నైపుణ్యమూ, రాళ్లని సహితం చలింపజేసి ఉత్తేజం కలగచేసే శక్తి రాజకీయరంగంలో ప్రవేశించాయి. దాంతో మద్రాసులోనే కాకుండా దేశమంతటా కొంత సంచలనం ప్రారంభం అయింది. ఆమె 'న్యూఇండియా' అనే పేరుతో దైనికవారపత్రికలు నడిపిస్తూ వాటిల్లో చాలా ఉత్తేజకరాలయిన వ్యాసాలు వ్రాసేది.

లోకమాన్యుడు జైలునుంచి తిరిగిరాగానే భవిష్యత్కార్యక్రమాన్ని గురించి యోచించి దేశంలో తీవ్రమైన రాజకీయాందోళనం సాగించడానికి

ఒక రాజకీయసంస్థ నిర్మించాడు. అదే హోంరూలులీగు. తరవాత కొంతకాలానికి మద్రాసులో బిసెంటమ్మ గోఖలేహాలులో ఒక సమావేశం ఏర్పాటుచేసి, అక్కడ అఖిలభారతహోంరూలులీగు స్థాపించింది. బిసెంటమ్మకి శక్తిసామర్థ్యాలతోపాటు అధికారం చెలాయించే అలవాటు కూడా ఎక్కువ. అందుచేత ఆమె ఒకపట్టున ఇతరనాయకుల వెనక ఉండిగాని, కలిసిగాని పనిచెయ్యలేకపోయేది. ఏమైనా ఈ అఖిల భారత హోంరూలులీగు స్థాపనవల్ల రాజకీయంగా ఒక గొప్ప చైతన్యం కలిగింది. హైకోర్టు జడ్జీపని చేసి పింఛన్ పుచ్చుకున్న సర్ సుబ్రహ్మణ్యయ్యరు ప్రభృతులు ఈ సంస్థలో చేరారు. దేశంలో ఉన్న దివ్యజ్ఞానసమాజాలు అన్నీ రాజకీయాల్లో ప్రవేశించాయి. దాంతో తీవ్రమైన జాతీయవాదం విజృంభించింది. ఇంక మితవాదులకి పట్టుగొమ్మ అయిన గోఖలేమహాశయుడు ఆ సంవత్సరంలోనే స్వర్గస్థుడు అయ్యాడు. క్రమంగా మితవాదుల పలుకుబడి జీర్ణించింది.

బిసెంటమ్మఆందోళన నన్ను బాగా ఆకర్షించింది. నేను అరండేలు, వాడియాల మోస్తరుగా ఆమె ఆంతరంగికుల్లోగాని, సి. పి. రామస్వామి అయ్యరుగారివంటి అభిమానులవర్గంలోకాని ఎప్పుడూ చేరలేదు. అసలు అల్లాగ చేరడానికి సంకల్పించుకునే మనస్తత్వమే లేదు, అంతకుపూర్వం మితవాదులకాంగ్రెస్ నడిచే రోజుల్లో హిందూపత్రిక సంపాదకులుగా ఉండి అనేక కష్టనిష్ఠురాలకి లోనైన డి. సుబ్రహ్మణ్యయ్యరుగారితో నే నప్పుడప్పుడు ఇష్టాగోష్ఠి జరుపుతూ ఉండేవాణ్ణి. అయనకి ఆఖరురోజులలో

ఆరోగ్యం పాడయింది. కాని నిష్కళంకమైన జాతీయవాది అవడంచేత ఎప్పుడూ ఆ ఆలోచనలోనే ఉండేవాడు. ఆయనే తరుచు నాతో నాయకుల ఆదర్శాలూ, చిత్తవృత్తులూ ఒకవిధంగానూ, ప్రజల అవసరాలూ, ఆశయాలూ మరిఒక విధంగానూ నడుస్తూ ఉన్నాయి అని అంటూ వచ్చేవాడు. బిసెంటమ్మప్రవేశంతో నాయకులచిత్తవృత్తి • కొంచెం ప్రజలవైపుకి మారిందని చెప్పాలి.

బొంబాయిరాష్ట్రంలో లోకమాన్యుడి ఆందోళనా, మద్రాసులో బిసెంటమ్మ కలిగించిన సంచలనమూ, యుద్ధతీవ్రతా, ఆ సందర్భంలో బ్రిటిష్‌పాలకులు చూపిన నిరంకుశత్వమూ కలిసి జాతీయోద్వేగానికి కారణాలయ్యాయి. మితవాదులకి పట్టుగొమ్మ అయిన గోఖలే మరణంతో వాళ్ల పలుకుబడి కూడా క్షీణించింది. ఇంతేకాకుండా రాజకీయ సంస్కరణాలు కొన్ని వస్తాయనీ, అందునిమిత్తమై మాంటేగ్ ఈదేశం వస్తాడనీ బాగా వార్తలు వ్యాపించి ఉండడంచేతకూడా రాజకీయవాతావరణంలో వేడి తీవ్రంఅయింది.

లోకమాన్యుడు కారాగారంనించి రావడంతోనే దేశంలోని ప్రముఖులు కొందరు కాంగ్రెసు అతివాదమితవాద కక్షలుగా చీలడం దేశానికి క్షేమం కాదని రాజీ చెయ్యడానికి ప్రయత్నించారు. కాని సాగలేదు. చివరికి గోఖలే అనంతరం ఈ ప్రయత్నం కొంతవరకు సాగి లోకమాన్యతిలక్ ప్రభృతులు కాంగ్రెస్‌లోకి రావడానికి అవకాశం ఏర్పడింది. ౧౯౧౬ వ సంవత్సరంలో లక్నోలో జరిగిన కాంగ్రెస్

మహాసభలో ఈ అపూర్వసమ్మేళనం జరిగింది. కాంగ్రెస్ చరిత్రలో ఇది ఒక మహాఘట్టం. నేను మహమ్మదీయుల ఆందోళనగురించి ఇదివరకే వ్రాశాను. మహమ్మదీయులు ఆనాటి కాంగ్రెస్‌రాజకీయాలద్వారా ప్రభుత్వప్రాపకం పొందుతూ వచ్చిన హిందువులకి పోటీగా ప్రత్యేక ఎన్నికస్థానాలూ, ప్రత్యేకోద్యోగాలూ కావాలని ఆందోళన ప్రారంభించారు. ౧౯౧౬ లో ముస్లింలీగుకీ, కాంగ్రెస్సుకీ ఒక రాజీ జరిగింది. లోకమాన్యుడు మహమ్మదీయులకి ప్రత్యేక నియోజకవర్గాలు కావాలని అన్నాడు. తాత్కాలికంగా హిందూముసల్మానులకి ఈరాజీ జరిగినప్పటికీ దూరదృష్టితో చూస్తే ఈ రాజీయే మన రాజకీయమైన అనైకమత్యానికీ, పతనానికీ మూలకారణం అయిందని నాఅభిప్రాయము. మనల్ని నేటివరకూ హింస పెడుతూన్న ప్రత్యేకనియోజకవర్గాల సిద్ధాంతాన్ని ఆనాడు కాంగ్రెస్ అంగీకరించడంవల్లనే ఆ సిద్ధాంతం తాడుబారింది.

అప్పటికప్పుడే భారతప్రభుత్వం దేశంలోని రాజకీయాందోళకుల పోకడలు గమనించి, కొన్ని సంస్కరణాలు ఇవ్వడంకోసం ఒక ప్రణాళిక తయారుచేసింది. కాంగ్రెస్సూ, లీగూ ఏకం అయి దానికి బదులుగా ఒక సంస్కరణప్రణాళిక తయారుచేసి పంపించారు. రాజకీయాల్లో అదే కాంగ్రెస్‌లీగుప్రణాళికగా ప్రసిద్ధిపొందింది. నేడు ఆ ప్రణాళిక చదివితే ఈనాటి స్వాతంత్ర్యాశయాలకి అది ఎంతగా కొరవడిఉందో వేరుగా చెప్పక్కరలేదు. కాని అక్కడికే ఆ సంస్కరణాలు చాలా తీవ్రమైనవీ, అసంభవమైనవీ అని చెప్పి తోసివేశారు.

జాతీయవాదుల పలుకుబడి హెచ్చవడంతో దేశంలో కలిగిన సంచలనం నన్ను ఆకర్షించింది. నేనుకూడా, బిసెంటమ్మ హోంరూలు లీగులో చేరాను. ఆరోజుల్లో గోఖలేహాలులో జరిగే సభలకి హాజరై పాల్గొంటూ ఉండేవాణ్ణి.

౧౯౧౭వ సంవత్సరంలో రాజకీయాందోళన మరింత తీవ్రం అయింది. ముఖ్యంగా బిసెంటు న్యూఇండియా పత్రిక మూలాన్ని మద్రాసురాష్ట్రంలో ఆందోళన మరింత తీవ్రరూపం ధరించింది. ఈ ఆందోళన పర్యవసానంగా దేశంలో అంతటా నిర్బంధవిధానం తాండ వించింది. చివరికి బిసెంటమ్మ ముఖ్యశిష్యులైన అరండేలు, వాడియా గార్లని ౧౯౧౭జూన్ ౧౬వ తేదీని ఉదకమండలంలోనూ, కోయంబత్తూరులోనూ నిర్బంధించారు. రాజకీయాందోళనకి ఎప్పుడూ నిర్బంధ విధానమే గొప్ప సహాయకారి. మహత్తరమైన దోహదం : అందుచేత ఈ నిర్బంధాలు మరింత ఆందోళనకీ, సంచలనాలకీ కారణంఅయ్యాయి. వుళ్ళీ రాజకీయరంగంలో కొత్తకొత్త తారలు కనిపించాయి. నా మిత్రుడు సి. పి. రామస్వామయ్యర్లు ఆ వర్గంలోవాడు. బిసెంటమ్మ రాకతో ఆయనకూడా కాంగ్రెసులో ప్రముఖస్థానం ఆక్రమించాడు.

ఆమె ఆందోళనసందర్భంలోనే సాత్వికనిరోధం అనే సాధ నంతో ప్రభుత్వనిరంకుశత్వాన్ని ఎదుర్కొనాలి అనే భావం ప్రచారం అయింది. మద్రాసురాష్ట్ర కాంగ్రెసు సంఘంవారు సాత్వికనిరోధ కార్య క్రమం ఆమోదించి ఒక ప్రమాణంమీద దస్కత్తులు చేయించారు. ఆ

ప్రమాణాలమీద దస్కత్తులు చేసినవాళ్ళలో సర్. యస్. సుబ్రహ్మణ్యయ్యారుగారు, సి. పి. రామస్వామయ్యారుగారు, కస్తూరి రంగయ్యగారు మొదలైన ప్రముఖులు చాలామంది ఉన్నారు. కాని నాకు మాత్రం ఎందు చేతనో ఆ కార్యక్రమం జరుగుతుందనే నమ్మకం కలగలేదు. ఆ ప్రమాణపత్రంమీద నేను దస్కతు చెయ్యలేదు. తరవాత ౧౯౧౯ లో గాంధీజీ సత్యాగ్రహ ప్రమాణాలు చేయించినప్పుడు దస్కతుపెట్టాను. నాకు బిసెంటు ఆధ్వర్యంకింద జరిగిన వ్యవహారంలో పనిజరిగే మార్గం కనిపించలేదు.

మొత్తంమీద దేశంలో ప్రస్ఫుటంగా పెరుగుతూ ఉన్న తీవ్ర రాజకీయాందోళనం ప్రభుత్వానికి కొంత కంగారు పుట్టించింది. లండన్ ఢిల్లీల మధ్య బోలెడు గ్రంథం నడిచింది. ఇండియామంత్రి మాంటేగ్ అగస్టు ౨౦తేదీని ప్రఖ్యాతమైన తన ప్రకటన వెల్లడించాడు. అందులో బ్రిటిషువారు ఇండియాకి క్రమంగా బాధ్యతాయుతప్రభుత్వం ఇవ్వడానికే సంకల్పించారనీ, పార్లమెంటు ఎదట పెట్టబోయే సూచనలు చర్చించడానికి ప్రజలకి అవకాశం ఇస్తారనీ ప్రకటించాడు. అన్నింటికన్నా ముఖ్యం అయినది అతను ఈ దేశానికి వచ్చి ప్రముఖుల అభిప్రాయాలు తెలుసుకుంటానని కావించినప్రకటన. ఈప్రకటనతోపాటు సెప్టెంబరు ౧౭వ తేదీని బిసెంటు ప్రభృతుల్నికూడా విడుదలచేశారు.

మాంటేగ్ రాక రాజకీయసంస్థల్లో ఎక్కడలేని సంచలనమూ కలిగించింది. కాంగ్రెస్ తాత్కాలికంగా సంకల్పించిన సాత్విక నిరోధ

సంకల్పం ఉపసంహరించుకుంది. నిర్బంధంనించి వచ్చిన బిసెంటమ్మే దాని ప్రసక్తి విడిచిపెట్టింది. దేశంలోని ఇతర రాజకీయసంస్థలు రాజ్యాంగప్రణాళికలు తయారుచెయ్యడంలో మునిగిపోయాయి. అదివరకు లేని అనేక కొత్తసంఘాలు కూడా బయలుదేరాయి. ఈ కొత్తసంఘాలలో మనరాష్ట్రానికి ముఖ్యమైనది బ్రాహ్మణేతర మహాసభ.

బ్రాహ్మణేతరపక్షానికి ప్రధాననాయకుడు డాక్టరు టి. యం. నాయరు. ఆయన చాలా సరసుడు! ట్రిప్లికేనుడివిజనుకి కార్పొరేషను సభ్యుడు. ఆయన ప్రజల ఆరోగ్యవిషయాల్లో ఎక్కువగా శ్రద్ధ వహిస్తూ ఉండేవాడు. తిరువళిక్కేణి డివిజన్‌లోని చెరువుల్లో బట్టలు ఉతికి అనారోగ్యం కలిగించడంచేత ఆయన పైపనులు నిషేధిస్తూ ఉత్తరువులు జారీ చేశాడు. దాంతో ట్రిప్లికేనులోని అయ్యర్లు, అయ్యంగార్లు ఆయనమీద కక్షకట్టి మరుచటి కార్పొరేషన్ ఎన్నికలలో ఆయన్ని ఓడించారు.

ఆతరవాతే ఆయన బ్రాహ్మణేతరపక్షానికి నాయకుడు అయ్యాడు. ఇతర బ్రాహ్మణేతర నాయకుల్లో చాలామంది కాంగ్రెస్ అభిమానులే. అంతకుపూర్వం కాంగ్రెస్సు నాయకుల రాజకీయ జీవితానికి ఒక మెట్టుగా ఉండేది. ఇల్లా మెట్లెక్కినవారిలో ఎక్కువమంది అయ్యర్లు, అయ్యంగార్లే! అందుచేత ఈ బ్రాహ్మణేతరోద్యమం ప్రారంభం అయింది. దానికి బ్రాహ్మణులైన కొందరి రాజనీతిజ్ఞుల సంకుచితదృష్టికూడా సహాయపడింది. మాటవరసకి వ్రాస్తున్నాను. బ్రాహ్మణేతరనాయకులు ప్రత్యేక

నియోజక వర్గాలు కోరారు. నూటికి ౯౭గురు ఉన్న బ్రాహ్మణేతరులు ప్రత్యేక నియోజకవర్గాలు కోరుకోవడమే ఒక అవ్యక్తపు పని: దాన్ని ప్రతిఘటించిన రామచంద్రరావు పంతులు, కస్తూరి రంగయ్యగార్లు ఆ పక్షపు అవశ్యకత సమర్థించినవాళ్ళు అయ్యారు.

౧౯౧౭ లో కాంగ్రెస్

కలకత్తాలో ౧౯౧౭ లో బిసెంటమ్మ అధ్యక్షతకింద జరిగిన కాంగ్రెస్‌కి నేనూ హాజరుఅయ్యాను. ఆ సంవత్సరంలో బిసెంటమ్మ చేసిన ఆందోళనా, తత్ఫలితంగా ఆమెకి ఇచ్చిన మన్నింపూ ఏకమై ప్రజలలో ఆమెకి ఉన్న పలుకుబడి బాగా వృద్ధిచేశాయి. తత్ఫలితంగా ప్రజల ఈవిలో ఉన్న మహత్తరపదవి అయిన కాంగ్రెస్‌అధ్యక్షత ఆమెకి లభించింది. బిసెంటమ్మ రాజకీయతీవ్రత ఆమె విడుదలతోనే కొంచెం మార్పుచెందిందని అనేవారు. తరవాత విషయాలనిబట్టి చూస్తే ఆసంగతి నిర్ధారణ అయింది.

చిత్తరంజన్‌దాస్ కలకత్తాకాంగ్రెసునాటికి బాగా రాజకీయాల్లో ప్రవేశించాడు. యువకుల్లో ఆయనకి బాగా పలుకుబడి ఉండేది. అంతవరకూ విఖ్యాతివహించిన సురేంద్రనాథ్‌బెనర్జీ మెల్లిగా వెనకబడ్డం ప్రారంభించాడు. కలకత్తాలో జాతీయోద్వేగమే బాగా ప్రస్ఫుటం అయింది. ఆనాడు లోకమాన్యుడికి జరిగిన సన్మానం కాంగ్రెస్‌చరిత్రలో అపూర్వమైనది: జాతీయవాంఛ అయిన స్వరాజ్యంకోసం ప్రజలలో ఆవేశం ఎంత హెచ్చయిందంటే—ఆ సమయంలో మితవాదప్రముఖుడై, బెంగాలులో ఒకప్పుడు అడ్డులేని నాయకత్వం వహించిన సురేంద్రనాథబెనర్జీ మాట కూడా వినేవాళ్ళు లేకపోయారు!

కలకత్తామహాసభకి మోహన్‌దాస్ కరంచంద్ గాంధీ హాజరు అయ్యాడు. దక్షిణాఫ్రికాసత్యాగ్రహ విజయానంతరం గాంధీ స్మట్సు రాజీ అయిన తరవాత, గాంధీ విజేత అయి ఈ దేశానికి వచ్చాడు. ఆయన లక్నోకాంగ్రెసులో ఏ ప్రముఖస్థానమూ ఆక్రమించలేదు. విషయ నిర్ధారణ సభాసభ్యత్వానికి జరిగిన పోటీలో ఓడిపోయినా, లోకమాన్యుడు ఆయన్ని గెల్పించాడు. ఆయన కలకత్తాలో గుడ్డబొందుల చొక్కా- వేసుకుని, ఫక్తు గుజరాతీతలపాగాతో వేదికమీద కూర్చున్నాడు. అంతకి పూర్వం వెస్టుమినిష్టరు పాలస్‌హొటల్లో ఆయన్ని చూసిన నాకు ఈ అవతారం ఆశ్చర్యం కలిగించింది. ఆయన కప్పటికి ఉపన్యాసధోరణి కూడా బాగా లేదు. నెమ్మదిగా వినిపించీ వినిపించనట్లు మాట్లాడేవాడు. రాజకీయాల్లో అహింసా సత్యాగ్రహసిద్ధాంతాల్నిగురించి, అపూర్వమైన ప్రచారం ప్రారంభించినా, వంగదేశంలోని విప్లవవాదులు మహత్తరమైన దేశభక్తులే అనీ, కాని వారి దేశభక్తి వక్రమార్గం పట్టిందనీ బహిరంగంగా చాటగలిగాడు.

అందుచేతనే బిసెంటుప్రభృతులికి కొంత ఆగ్రహం కూడా వచ్చింది. ఆయన అప్పటినించే భారతరాజకీయాల్లో కాలు నిలవదొక్కు- కోడానికి ప్రారంభించాడు. కాని ఆయన అచిరకాలంలోనే దేశంలో ఇంత ఆవేశం రేకెత్తిస్తాడనికాని, వేలకివేలప్రజల్ని ఈ మహాయజ్ఞంలో ఆహుతి చెయ్యగలుగుతాడనిగాని ఎవరూ అనుకోలేదు. గుజరాతులోనూ, బీహారులోనూ ఆయన ధైర్యంవహించి నడిపించిన సత్యాగ్రహపోరాటాలు

సుప్రసిద్ధాలే: ఆ విజయాలు కూడా ఆయనకి తోడ్పడ్డాయి. ఎంతయినా ఆర్భాటంలేని మనిషి అవడంచేత ఆయన వచ్చిందీ, పోయిందీకూడా ఎవరూ కనిపెట్టలేకపోయేవారు!

నా మిత్రుడు దేశబంధుదాసు సంగతి కొద్దిగా ఇదివరకు వ్రాశాను. ఆయన లక్షలు ఆర్జించి, వెచ్చించి, బాగా పలుకుబడి సంపాదించాడు. ఆయన జీవితపద్ధతి అంతా పూర్తిగా ఆంగ్లానుకరణంగా ఉండేది. బిసెంటు తన అధ్యక్షోపన్యాసంలో "మీరు నన్ను సైన్యాధిపతిగా ఎన్నుకున్నారు కనక, నా ఆజ్ఞలు శిరసావహించవలసిందే!" అని గర్జించింది. ఆమాటలకి దాసు, బిపిన్‌చంద్రపాలూ కూడా కొంచెం కటకటపడ్డారు. దాసు నాతో "చూడండి! ఆమె అహంకారం! ప్రజాస్వామికసంఘంలో ఇదివరకు ఎవరు ఇల్లాగ అనగలిగారు!" అన్నాడు. నేను "ఆమె మన దగ్గిరనించి అట్టి శిక్షణ ఆశించడంలో తప్పేమిటి?" అన్నాను. కాని దాసు ఆ అధికారపు అభిప్రాయానికి హర్షించలేదు. దానికి కారణాలన్నీ గురించి, తర్జనభర్జన చెయ్యడంకంటె, ఆయన మనస్తత్వం అల్లాటిది అని అనుకోవడం మంచిది. అంతేకాదు; నాయకత్వంకోసం అంచనాలు వేసే నాయకుల మనస్తత్వాలు అల్లాగే ఉంటాయి. అందులో అంతగా వైపరీత్యం కూడా లేదు. ఏవృత్తిలోనైనా పోటీచెయ్యడంకోసం ఎత్తు పైఎత్తులు వెయ్యడం చూస్తూనే ఉన్నాంగదా! అది రాజకీయాల్లో మరీ ఎక్కువ. మహానాయకులైనవారు ఆ సుడిగుండంలో పడిపోయినప్పుడు చూడడంలో మరీ విశేషం ఉంది!

౨౭

స్వరాజ్య పత్రిక

ఇది ౧౯౨౧ వ సంవత్సరం అక్టోబరు ౨౯ వ తారీఖుని ప్రారంభించబడింది. మొదటిసంచిక ఆ రోజుననే బయలుదేరింది.

నాగపూరుకాంగ్రెసులో సహాయనిరాకరణోద్యమం అవలంబించి కోర్టులూ, స్కూళ్ళూ, శాసనసభలూ, బహిష్కరించవలసినదనీ, నిర్మాణకార్యక్రమం ఒక్కటీ సంవత్సరం పూర్తిగా దేశంలో అంతటా సాగించి జయప్రదంగా చేయవలెననీ, తిలక్‌స్వరాజ్యనిధి పేరుతో సంవత్సరంలోగా కోటిరూపాయలు వసూలు చెయ్యవలసిందనీ, దేశం అంతటా ౨౦ లక్షల రాట్నాలు ప్రవేశపెట్టి నూలు వడికేటట్లు చెయ్యవలసిందనీ తీర్మానించబడింది. నిర్మాణకార్యక్రమంలో ౧ జాతీయపాఠశాలలు, ౨ ఎక్కడతగువులు అక్కడనే పంచాయతీకోర్టులద్వారా పరిష్కారం చెయ్యడం, ౩ ప్రభుత్వం మాదిరిగా కాంగ్రెసు నడిపించడం, ౪ నియమాల ప్రకారం రాష్ట్రీయకాంగ్రెసుకమిటీలు, జిల్లాకాంగ్రెసు కమిటీలు, తాలూకా కాంగ్రెసుకమిటీలు, గ్రామకాంగ్రెసుకమిటీలు స్థాపన చేసి కాంగ్రెసు ప్రభుత్వం నడిపించడం మొదలయినవి ఉన్నాయి. నాగపూరుకాంగ్రెసు తరవాత ౧౯౨౧వ సంవత్సరంలో బెజవాడలో అఖిలభారతకాంగ్రెసు కమిటీ సమావేశమై పైన చెప్పిన నిర్మాణకార్యక్రమం విషయమై త్రివిధ

బహిష్కారాలమీద తీర్మానాలు చేసి, దేశంలోని ప్రజలకి కాంగ్రెసు నిర్ణయించిన ప్రకారం కార్యక్రమం జరపవలసిందని ఆజ్ఞాపించింది. ఇది చాలా గొప్ప కార్యక్రమము. అదివరకు ౩౦ సంవత్సరాలనించి, కాంగ్రెసుమహాసభ పనిచేస్తూ ఉన్నప్పటికీ, ఇల్లాంటి కాంగ్రెసునియమావళి కింద ౧౯౨౦వ సంవత్సరంవరకు పనిచెయ్యలేదు.

నిర్మాణకార్యక్రమం ఇప్పుడు ఏర్పరచబడిన పద్ధతిమీద అదివరకు ఎప్పుడూ ఏర్పరచలేదు. ఆంధ్రరాష్ట్రము, తమిళరాష్ట్రము, మళయాళరాష్ట్రము, కన్నడరాష్ట్రము మొదలయిన భాషాప్రయుక్తరాష్ట్రాలుగా విభజనచెయ్యడం కూడా నాగపూరుకాంగ్రెసులోనే జరిగింది.

మద్రాసునగరము తెలుగునగరము. ఇది చంద్రగిరిరాజు పరిపాలనలో ఉండేది. ఈ చంద్రగిరిరాజే దీనిని బ్రిటిష్‌వారికి స్వాధీనంచేశాడు. బ్రిటిష్‌వారికి స్వాధీనమైనప్పుడు తెలుగుజిల్లాలలో ఉండే వర్తకులు చాలామంది చెన్నగరానికి వచ్చి, ఇక్కడనే వ్యాపారం చేసుకుంటూ ఉంటేవారు. అందుచేత చెన్ననగరం ఆంధ్రనగరం అని చెప్పడానికి ఎల్లాంటి సందేహమూ లేదు. ఆ కారణంచేతనే చెన్ననగరంలో ఏర్పబడిన కాంగ్రెసుకూడా ఆంధ్రరాష్ట్రంలో చేర్చబడింది. ౧౯౨౦వ సంవత్సరంలో నాగపూరుకాంగ్రెసులో దేశమంతా ౨౧ రాష్ట్రాలకింద విభజన కాకపూర్వం చెన్ననగరం ప్రత్యేకంగా తమిళులది అని కాని, తెలుగువారిది అనికాని, మళయాళవారిది అని కాని, కన్నడవారిది అనికాని చెప్పడానికీ, అనుకోడానికీ కూడా అవకాశం లేకుండా ఉండేది.

ఇది ఇంగ్లీషువారి చేతుల్లోకి రాకపూర్వం చెన్నపట్నం చరిత్ర. ఇది ఇల్లాంటిది అని ఎవరూ అనుకోకుండానే అరవలు, తెలుగువారు, మళయాళపువారు, గుజరాతీలు అందరూకూడా ఇక్కడ ప్రవేశించి వర్తకం చేస్తూ ఉద్యోగాలు సంపాదించుకుని, ఇంకా ఇతరమైన వృత్తులుకూడా చేసుకుంటూ ఉండేవారు. మద్రాసులో హైకోర్టు ఉండడంవల్ల లాయర్లు అన్ని భాషారాష్ట్రాలనించీ ఇక్కడికి వచ్చి, ప్రాక్టీసు చేసుకుంటూ ఉండేవారు. నా చిన్నతనంలోనే మద్రాసు లాకాలేజీలో చదవడమూ, ప్లీడరీపరీక్ష పాసుకావడమూ, తరవాత రాజమహేంద్రవరంలో ప్రాక్టీసు చెయ్యడమూ మొదలయినవాటినిగురించి ఇదివరకే వ్రాశాను. ౯, ౧౦ సంవత్సరాలు రాజమహేంద్రవరంలో ప్రాక్టీసు చేసిన తరవాత ౧౯౦౩వ సంవత్సరం అక్టోబరునెలలో ఇంగ్లండు వెళ్ళడమూ, అక్కడ బారిష్టరు పాసైన తరవాత ౧౯౦౯వ సంవత్సరం ఆఖరులో మద్రాసుహైకోర్టులో ప్రాక్టీసు ప్రారంభించడమూ, ౧౪,౧౫ సంవత్సరాలు ప్రాక్టీసు చేసిన తరవాత ౧౯౨౧వ సంవత్సరంలో కాంగ్రెసు ఉత్తరవుప్రకారం న్యాయవాదవృత్తి వదలివేయడమూ కూడా ఇదివరకే వ్రాశాను. స్వరాజ్యపత్రిక ప్రారంభించక పూర్వం మద్రాసులో నేను ఎంతకాలంనించి ఉన్నాను అనే విషయాలు చెప్పడానికి ఇవి మళ్లీ వ్రాశాను. ౧౯౦౭వ సంవత్సరం మొదలుకుని ౧౯౨౧వ సంవత్సరంలో బారిష్టరువృత్తి విడిచిపెట్టేవరకూ, హైకోర్టులోను, రాజధానిలోనూ ఉండే జిల్లా కోర్టులలోను ఎక్కువ ప్రాక్టీసు సంపాదించి

పనిచేస్తూ ఉండేసంగతి కూడా వ్రాశాను. నేను న్యాయవాదుల్లో ఎక్కువ డబ్బు సంపాదించి జయప్రదంగా న్యాయవాద వృత్తి నడిపిస్తూ ఉండే ప్రధానన్యాయవాదుల్లో ఒకణ్ణిగా ఉండేవాణ్ణి. నెల ఒకటికి ఆరు, ఏడువేల రూపాయలు ఆర్జన చేస్తూ ఉన్న సంగతికూడా వ్రాశాను.

కలకత్తాలో న్యాయవాదిగా ఉన్న సి. అర్. దాసు, నేను చాలా సంవత్సరానాలనించి స్నేహంగా ఉండేవాళ్ళం. ఆయన న్యాయవాదవృత్తి వదిలివేసినప్పుడే పండిత మోతీలాలునెహ్రూకూడా దేశంలోని న్యాయవాదుల్లో ముఖ్యుడుగా ఉండి, చాలా ధనం ఆర్జిస్తూ ఉండేవాడు. ఆయన్ని కూడా నేను బాగా ఎరుగుదును. వీరిద్దరూ కాంగ్రెసు ఉత్తరువుప్రకారం న్యాయవాదవృత్తులు ఒదిలివేశామని ప్రకటించిన తరవాత, నేను మద్రాసునగరంలో ఉండే న్యాయవాదుల్లో మొట్టమొదట న్యాయవాదవృత్తి విడిచిపెట్టివేశాను.

అప్పటికి మద్రాసునగరంలో రాజకీయాలు కేవలం మితవాదుల నాయకత్వంకింద నడపబడుతూఉండేవి. నాకు లాకాలేజీలో ప్రొఫెసరుగా ఉన్న వి. కృష్ణస్వామయ్యరుగారు హైకోర్టున్యాయవాదవృత్తిలో అగ్రగణ్యులుగా ఉంటూ మద్రాసులో కాంగ్రెసునాయకులుగా ఉండేవారు. ౧౯౦౭వ సంవత్సరంలో జరిగిన సూరతుకాంగ్రెసులో మితవాదులకీ, అతివాదులకీ తగువులు వచ్చి కాంగ్రెసు విచ్ఛిన్నం కావడమూ, తలకాయలు బద్దలుకావడమూ, కాంగ్రెసుసభ చెల్లాచెదరు అవడమూ మొదలయిన వాటిని గురించి ఇదివరకు సవిస్తరంగా వ్రాశాను.

ఆ సూరత్‌కాంగ్రెసు సమయంలో కూడా కృష్ణస్వామయ్యరు గారే నాయకులుగా ఉండేవారు. వారి శిష్యులు, స్నేహితులు అందరూ మితవాదులే అయి, నాయకత్వం వహించి కాంగ్రెసుప్రతినిధులుగా ఉంటూ పనిచేస్తూ ఉండేవారు. ఈ కారణంచేత మద్రాసునగరం జాతీయత అంటే ఏమిటో, నిజం అయిన ప్రజాస్వాతంత్ర్యం అంటే ఏమిటో, త్యాగం అంటే ఏమిటో ఎరగనట్టి పరిస్థితుల్లో ఉండేది. మద్రాసు నగరంలో ఉన్న పత్రిక లన్నీ మితవాదపత్రికలే. అవి ప్రభుత్వాన్ని బలపరుస్తూ ఉండడమేగాని, ప్రజాస్వాతంత్ర్యమూ, జాతీయతా, త్యాగమూ మొదలైన వాటినిగురించి వ్రాయడానికి జడుస్తూ ఉండేవి.

మదరాసు బీచిలో జరిగిన పెద్ద బహిరంగ సభలో కాంగ్రెసు ఆదేశానుసారంగా నేను న్యాయవాదవృత్తి వదలివేశానని చెప్పిన సంగతి మద్రాసుపత్రికల్లో ఎక్కడో మారుమూలగా చిన్న అక్షరాలలో వేశారు. ఎక్కువ ప్రాముఖ్యం ఇవ్వకపోవడానికి వాళ్ళమనస్సుకి నూతన కార్యక్రమంలో నమ్మకం లేకపోవడం ఒక కారణము. అల్లాంటి సంగతులకి ప్రాముఖ్యం ఇస్తే ప్రభుత్వం ఏమి చేస్తుందో అనే భయం ఒకటి. అందుచేత, నాకు ఈ స్వల్పవ్యవహారంలోనే ఈ పత్రికలకి ఇంత భయం ఉంటే, ముందు రాబోయే కార్యక్రమాన్నిగురించి ప్రకటించడానికి వాటికి ఏమాత్రమూ సాహసం ఉండదనీ, పత్రిక సహాయం లేనిదే ఇంతటి మహోద్యమం ఈ రాజధాని అంతటిమీదా నడిపించడం చాలా కష్టమనీ తోచింది.

అదివరకు మద్రాసురాజధాని మితవాదనాయకత్వంలో ఉన్నప్పటికీ నూతన కార్యక్రమానికి సంసిద్ధులు అయినవారు లేరని ఎంతమాత్రమూ అనుకోడానికి వీలులేదు. కాంగ్రెసు నూతన కార్యక్రమం వెల్లడికావడంతోనే లోపల అంతవరకూ దాగి ఉన్న దేశభక్తి, త్యాగబుద్ధి మొదలైనవి మనుష్యులలోనించి బయటికి రావడం సహజము. అందుచేత మద్రాసులో నూతన కార్యక్రమం జరపడానికి ఎవరు సంసిద్ధులు? అనే విషయం తెలుసుకోవడానికి కూడా వెంటనే అవకాశం కలిగింది. మొట్టమొదటి పిలుపులో మద్రాసులాయర్లలో ఎక్కువమంది ఇవతలికి రాకపోయినా, నేను ప్రచురణ చేసిన తరవాత నగరంలో అనేకమంది వారి వృత్తులు ఒదులుకున్నారు.

నగరంలో న్యాయవాదవృత్తి వదలినవారిలో టి. వి, వెంకట్రామయ్యరు అనే స్నేహితుడు కూడా ఒకడు. రాజగోపాలాచారిగారు కూడా అప్పుడే వారి న్యాయవాదవృత్తి వదులుకున్నారు. రాజగోపాలాచారిగారిని నేను మొట్టమొదట కలుసుకోవడమూ, ఆయనతో స్నేహం చెయ్యడమూ, కలిసి పనిచెయ్యడమూ మొదలయినవి అన్నీ కూడా ౧౯౨౦, ౨౧ సంవత్సరాలలోనే జరిగాయి. రాజగోపాలాచారిగారు గాంధీగారికి మొదటి శిష్యులుగా చేరిన కొద్దిమందిలో ఒకరు. ఆయన సేలంలో ప్రాక్టీసు చేస్తూ ఉండి, ఈ ఉద్యమం ప్రారంభించడానికి పూర్వం కొద్ది కాలం కిందటే న్యాయవాదవృత్తికోసం మదరాసు వచ్చారు. రాజగోపాలాచారిగారు, నేను, టి. వి. వెంకట్రామయ్యరుగారు, వావిళ్ళ

వెంకటేశ్వర శాస్త్రిగారు కలిసి కాంగ్రెసుఉద్యమం బలపరచడానికి ఒక దినపత్రిక సాపిస్తేతప్ప ముందుకార్యక్రమం నడపడం కష్టతరం అవుతుం దని ఆలోచించాము.

అందుచేత ఇంగ్లీషులోనూ, క్రమంగా తెలుగులోనూ, అరవము మొదలయిన భాషల్లోను పత్రికలు ప్రచురించడం మంచి దని నిశ్చయించి, ఒక లిమిటెడ్ కంపెనీ స్థాపించడానికి నిర్ణయించాము. శ్రీ కాశీనాథుని నాగేశ్వరరావుగారు కూడా మాకు ఎక్కువగా ప్రోత్సాహం ఇచ్చారు. ముఖ్యులైన ప్రోత్సాహకుల్లో రాజగోపాలాచారిగారు ఒకరు. నేను హైకోర్టులో ౧౫ సంవత్సరాలనించి ప్రాక్టీసు చెయ్యడంవల్లనూ, కావలసి నంత ధనసహాయం ఉండడంచేతనూ, మద్రాసువర్తకుల్లో హిందువుల్లోను, మహమ్మదీయుల్లోను కూడా పెద్దలైనవారు ఈ ప్రోత్సాహకులలో చేరి సహాయం చేశారు.

ఇంతమంది ప్రోత్సాహకులతో సంస్థ ప్రారంభించి, ఆర్టికల్స్ ఆఫ్ అసోసియేషన్, మెమొరాండమ్ ఆఫ్ అసోసియేషన్ మొదలైనవి తయారుచేయించి, స్థాపించబోయే పత్రికలు, ప్రత్యేకంగా కాంగ్రెసు కార్యక్రమాన్నీ, కాంగ్రెసు ఆశయాల్నీ అవలంబించి నడిపించడానికే ఉద్దేశింపబడ్డాయి అని వ్రాశాము.

ఆ రోజుల్లో ప్రజలకీ, నాయకుల్లో ముఖ్యులకీ కూడా కాంగ్రెసు ఆశయాలు, కాంగ్రెసుకార్యక్రమమూ కూడా బాగా తెలియడానికి అవకాశాలు ఉండేవికావు. త్రివిధబహిష్కరణాల్నిగురించి, అర్థం అయింది

కాని, తరవాత రాబోయే శాసనోల్లంఘనమూ, అది అవలంబించడంవల్ల వచ్చే కష్టాలూ అవీ క్రమంగా గాంధీగారు, కాంగ్రెస్సూ వెల్లడిచేసి కార్యక్రమం నడిపించేవరకూ కూడా బోధపడలేదు. అందుచేత దేశం లోను, నగరంలోను, గ్రామాల్లోను ఉండే నాయకులు, ధనవంతులు అంతా కూడా ఈ ఉద్యమం జయప్రదంగా జరపడానికీ, తగినంత సాహాయ్యం చెయ్యడానికి కూడా పత్రిక అవసరం అని నిర్ణయించాము.

-౨౭

నామకరణం

ఈ పత్రికకి 'స్వరాజ్య' అని పేరు పెట్టినవారు సి. రాజగోపాలాచారిగారే. 'స్వరాజ్యము' అని నేను చెబితే చివరి 'ము' తీసివేసి 'స్వరాజ్య' అని ఉండా లని చెప్పినవారు కూడా వారే! రాజగోపాలాచారి గారు ప్రథమంలో ఎక్కువ ఉత్సాహంతోనూ, స్నేహభావంతోనూ ఈ ఉద్యమానికి ప్రోత్సాహం ఇచ్చారు. ఇంతేకాక ఒకప్పుడు డాక్టరు పట్టాభి సీతారామయ్యగారు, ముట్నూరి కృష్ణారావుగారు, నేను ప్రాక్టీసు చేస్తూ ఎక్కువగా ధనం సంపాదించే కాలంలో మద్రాసు వచ్చి, నన్ను కలుసుకుని, "మద్రాసులో మీరు ఇంతకాలంనించీ న్యాయవాదవృత్తి సాగిస్తూ ధనం సంపాదిస్తున్నారుగదా! ఒక్క నాలుగు పేజీలపత్రిక ఇంగ్లీషులో అచ్చువేయించడానికి శక్తిలేదా?" అని అడిగారు.

వారు సహాయనిరాకరణోద్యమ ప్రారంభకాలంలోనే నాకు ఈ విధంగా సలహా ఇచ్చారు. అప్పటినించీ కూడా నా మనస్సులో అదే ఉండిపోయింది. న్యాయవాదవృత్తి వదలి పూర్తిగా ఉద్యమంలోకి దిగిన తరవాత నగరపరిస్థితులూ, నగరంలో ఉండే పత్రికలపరిస్థితులూ కనిపెట్టి వెంటనే ఇంగ్లీషులోనూ, దేశభాషల్లోనూ దినపత్రికలు స్థాపించడానికి నిశ్చయించుకున్నాను. పైన చెప్పిన స్నేహితులు అంతా కూడా అమితో

త్సాహంతోనూ, త్యాగబుద్ధితోనూ ధనసహాయమూ, ఇంకా కావలిసిన ఇతర సహాయాలూ కూడా ఇచ్చి, పత్రిక నడిపించడానికి తోడ్పడ్డారు. అందుచేత ఎల్లాంటి కష్టమూ, లేకుండానే సంస్థ ప్రారంభించి, డబ్బు వసూలు చెయ్యడమూ, డబ్బు అంతా వసూలు కాకముందే కావలిసిన సామగ్రి సేకరించడమూ కూడా జరిగాయి. మూడులక్షలు వసూలు చెయ్యడంలో ఏవిధమైన కష్టమూ ఉండదని నాకు పూర్తిగా నమ్మకం కలిగింది. నాదగ్గిర బాంకులో ఉన్న సొమ్ము కరెంటు ఆక్కౌంటులో లేకపోయినా, గవర్నమెంటు ప్రొవిన్షియల్‌నోట్లు మొదలైనవాటి రూపకంగా ఉండడంచేత అప్పు పుట్టడానికి ఏమీ ఇబ్బంది లేకపోయింది.

ఆ కారణంచేత, కంపెనీ మూలధనం మూడులక్షలు వసూలు అయ్యేవరకూ కనిపెట్టుకుని ఉండక, నేనూ, టి. వి. వెంకట్రామయ్యారుగారు కలిసి, ఇండియన్‌బాంకులో ఒక ప్రామిసరీనోటు వ్రాసి, ౩౦ వేల రూపాయలు బదులు పుచ్చుకుని, ముద్రణాలయస్థాపనకి కావలిసిన సామగ్రి అంతా సమకూర్చుకున్నాము. ఆ సమయంలోనే కాశీనాథుని నాగేశ్వర రావుగారు ఇంగ్లండునించి ౨౫ వేల రూపాయలుపెట్టి ఒక ముద్రాయంత్రం తెప్పించారు. అది ఇంకా ఓడలో ఉండగానే నాగేశ్వరరావుగారిని కలుసుకుని ఆ ౨౫ వేల రూపాయల రొక్కమూ మా దగ్గిర పుచ్చుకుని ఆ మిషను మాకు ఇవ్వవలిసిందని కోరాము. మాకు మొదటినించీ నాగేశ్వరరావుపంతులుగారు కూడా ముఖ్యమైన ప్రోత్సాహకులుగా ఉండడంచేత, వెంటనే ఆ మిషను మాకు అప్పజెప్పి త్వరలో పత్రిక ప్రారంభించడానికి కారణభూతులు అయ్యారు.

నేను ౧౯౨౧ వ సంవత్సరం ప్రారంభంలో న్యాయవాదవృత్తి వదిలివేశాను. వెంటనే స్నేహితులూ, నేనూ ఈ పత్రిక స్థాపించడానికి పూనుకున్నాము. డబ్బు వసూలుచెయ్యడానికి కావలిసిన ఏర్పాట్లు అన్నీ చేశాము. అడిగినవారు అందరూ 'లేదు' అనకుండా వారివారికి తోచిన ప్రకారంగా వాటాలు కొని, మూలధనం సేకరించడానికి సహాయపడ్డారు.

ఆ సంవత్సరంలోనే డిసెంబరునెలలో అహమ్మదాబాదుకాంగ్రెసు జరుగబోతూ ఉంది. నాగపూరుకాంగ్రెసు తీర్మానం ప్రకారం ౬౨ మాసాలలో తిలకు స్వరాజ్యనిధికి కోటిరూపాయలు, ౨౦ లక్షల రాట్నాలు సిద్ధంగా ఉన్నాయి. అందుచేత శాసనోల్లంఘనాన్ని గురించిన కార్యక్రమం ఏర్పరచడానికి అహమ్మదాబాదుకాంగ్రెసు సమావేశం కాబోతూఉంది. నేను కాంగ్రెసుసమావేశం అయ్యేలోపుగా స్వరాజ్యపత్రిక స్థాపించి అహమ్మదాబాదుకాంగ్రెసుకి వెళ్ళాలని శపథం పట్టాను. ఆ దీక్షప్రకారం ముద్రణాలయం స్థాపించి, పత్రిక అక్టోబరు ౨౬ వ తేదీని ప్రచురించాను.

దేశంలో ఉన్న ప్రజలూ, నాయకులూ అదివరకు ఎప్పుడూ ఇటువంటి కార్యక్రమం ఎరగరు. ఇంతపెద్ద కార్యక్రమం కాంగ్రెసు ఆశయాలప్రకారం నడిపించడానికీ, ఆశయాలప్రకారం పనిచెయ్యడానికీ, ప్రజలచేత కూడా పనిచేయించడానికీ పూనుకున్న నాకూ, పత్రికకీ దేశంలో అంతటా మహత్తరమైన బలమూ, సాహాయ్యమూ లభించాయి. పత్రిక ప్రచురణ అయిన మొదటి మాసంలోనే ఐదువేల ప్రతులు అమ్ముడుపోయాయి, రెండోమాసంలో—అంటే మేము

అహమ్మదాబాదు కాంగ్రెసుకి వెళ్ళడానికి ముందు—ఎనిమిదివేల పైచిల్లర అమ్ముడుపోయాయి.

అహమ్మదాబాదు వెళ్ళినప్పుడు రాజగోపాలచారిగారు గాంధీగారికి నన్నుగురించి తెలియచేస్తూ, స్వరాజ్యపత్రిక స్థాపించడానికి ఆలోచించడమూ, స్థాపించడమూ, రెండుమాసాలలోగానే [illegible], [illegible] వేల ప్రతులు అమ్మడమూ కూడా చెప్పారు. గాంధీగారికి ఆవిషయం చాలా సంతోషం కలిగించింది. అదివరకు గాంధీగారికీ, నాకూ ప్రత్యేకంగా స్నేహం లేకపోయినా ఈ పత్రికమూలంగా వారికి ఎక్కువ దగ్గరస్నేహితుల్లో ఒకణ్ణి అయ్యాను.

అహమ్మదాబాదుకాంగ్రెస్సు సహాయ నిరాకరణోద్యమ కార్యక్రమం మొట్టమొదట తీర్మానించిన కాంగ్రెస్సు. భారతదేశం మొత్తంమీద సహాయనిరాకరణోద్యమం నడిపించడంలోను, కాంగ్రెసుమార్గం ప్రబోధించడంలోనూ ఇంత దృఢంగా కంకణం కట్టుకున్న పత్రిక మరొక్కటి ఏదీ కూడా ఉండేదికాదు. గాంధీగారి ఉద్యమానికి అప్పుడు వారపత్రికలు తప్ప దినపత్రికలు ఏవీ లేవు. అహమ్మదాబాదుకాంగ్రెసుకి వెళ్ళినప్పుడు ఒకరోజున నేనూ, గాంధీగారూ కారులో కూర్చుని వెడుతూ ఉన్నప్పుడు ఆయన దేవదాసుగాంధీకి వివాహము చేయదలచి ఉన్నాననీ, కొన్ని కారణాలచేత ఆ వివాహం జరగలేదనీ చెప్పారు. ఇంకా మాకు, ఆయనగృహసంబంధమైన విషయాలు కూడా నాతో చర్చించేటంత అన్యోన్యభావం కలిగింది. ఆ దేవదాసుగాంధీకి అప్పటినించీ

వివాహం కాకపోవడమూ, తరవాత రాజగోపాలాచారిగారి కుమార్తె లక్ష్మిని ఇచ్చి వివాహం చెయ్యడమూ జరిగాయి. దేవదాసుగాంధీకీ, రాజగోపాలాచారిగారి కుమార్తెకీ వివాహం జరిగిన కాలంలో రాజగోపాలాచారిగారూ, నేనూ ఒకరొకరికి కొంచెం దూరం అయ్యాము.

౨౧, ౨౨ సంవత్సరాల్లో మేమిద్దరమూ ఐకమత్యంగా ఉండి, నిర్మాణకార్యక్రమం మంచి ఉత్సాహంతో నడిపిస్తూ ఉండేవాళ్ళము. ౨౩ వ సంవత్సరము ఫిబ్రవరి, మార్చినెలల్లో అభిప్రాయభేదాలు ఏర్పడి మేము విడిపోవడం తటస్థించింది. ౨౧ వ సంవత్సరంలో కాంగ్రెసు విధానం పూర్తిగా నిర్వర్తించడానికి కంకణం కట్టుకుని బయలుదేరిన పత్రిక 'స్వరాజ్య' ఒక్కటే అని పైన వ్రాశాను. 'స్వరాజ్య' అహమ్మదాబాదుకాంగ్రెసులో చేసిన తీర్మానాలప్రకారం కాంగ్రెసువారినీ, ప్రజలనీ బ్రహ్మాండంగా ఉద్బోధించింది. ఆ తరవాత కూడా అల్లాగే ప్రబోధిస్తూ వచ్చింది. మొట్టమొదట ఇంగ్లీషులో 'స్వరాజ్య' పత్రిక ప్రారంభించబడిన తరవాత కొద్దికాలానికి రాజగోపాలాచారిగారి ప్రోత్సాహంచేత అరవంలో కూడా 'స్వరాజ్య'దైనికపత్రిక ప్రారంభించి తమిళనాడు అంతటా గొప్ప ప్రచారం జరిపాము. అల్లాగే తెలుగులోకూడా పత్రిక ప్రారంభించి జేగీయమానంగా కాంగ్రెసుప్రబోధకి చేశాము.

సమాప్తము.

Printed at the B. N. K. Press, Madras. Q. H. No. M. S. 100/B.
For Q. H. No. T. P. No. E. 46/3000—8-'46.